

ห้องขจร

ประวัติงานและเกียรติคุณ สมเด็จพระญาณสังวร

ห้องขจร

อ

922.943

พ3221/3

๐
๑๖๖.๑๔๓
พ.๒๒๒ ๒๖

ห้องศาสตราจารย์ ขจร สุขพานิช
สำนักหอสมุดกลาง
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประถมมิตร

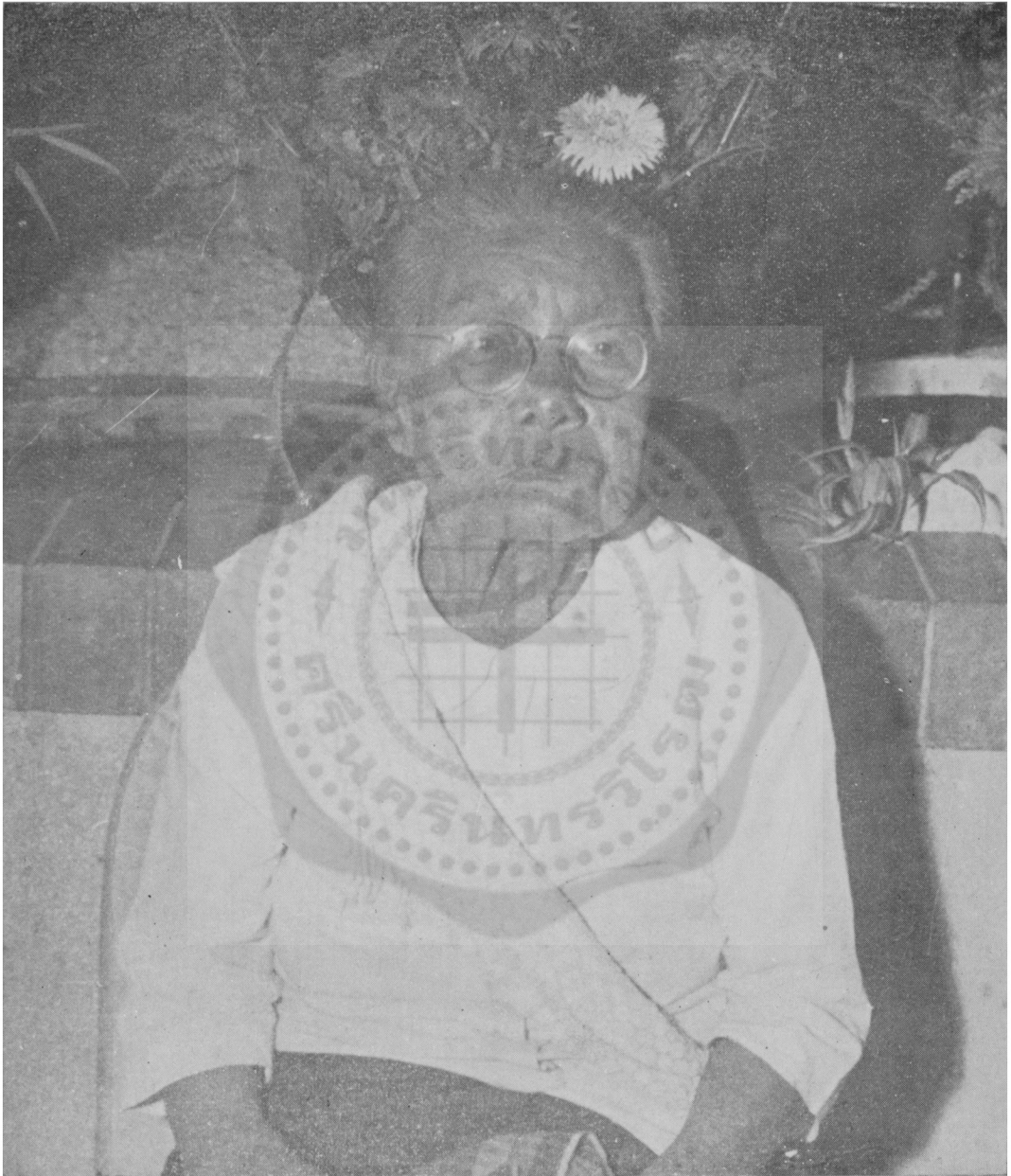
ประวัติ งาน และเกียรติคุณ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) คาถาแปล 'สัจจธรรม'

เกิด-ตาย
กายนครคำกลอน

อนุสรณ์งานฉลองกึ่ง.....

คุณแม่ล้วน ทวงรัตน์
ณ เมรุวัดไตรมิตรวิทยาราม
๑๒ กันยายน ๒๕๑๑

คุณแม่ล้วน ดวงรัตน์

ชาตะ ๑๑ มิถุนายน ๒๔๒๕

มรณะ ๑๑ มิถุนายน ๒๕๑๑

รวมอายุได้ ๘๖ ปี บริบูรณ์

ประวัติ

คุณแม่ล้วน ดวงรัตน์ เกิดเมื่อวันที่ ๑๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๒๕ ที่ถนนลำเพ็ง อำเภอสัมพันธวงศ์ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นบุตรคนเดียวของ นายบันหวน นางทองอยู่ บิดามารดาประกอบอาชีพในทางค้าขาย

ในด้านการศึกษา แม่ล้วนนี้ยังไม่มีโรงเรียนแพร่หลายอย่างทุกวันนี้ แต่คุณแม่ล้วนก็ศึกษาเล่าเรียนด้วยตนเอง จนมีความรู้และความสนใจในทางหนังสือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสนใจศึกษาและอ่านหนังสือในด้านธรรมะ และชอบอ่านข่าวหนังสือพิมพ์ทุกวัน แม้กระทั่งอายุเลย ๘๐ ปีแล้ว คุณแม่ล้วนก็ยังคอยติดตามอ่านข่าวคราวประจำวัน และนำมาเป็นเรื่องสนทนากับลูกๆ คุณแม่ล้วนใช้เวลาว่างในชีวิตบั้นปลายด้วยการอ่านหนังสือตลอดมา แม้ระยะหลังๆ นี้จะไม่ค่อยได้ออกจากบ้าน แต่ก็ได้อาศัยหนังสือเป็นเพื่อนและไม่รู้สึกเบื่อหน่ายต่อชีวิต

คุณแม่ล้วน ได้ทำการสมรสกับ นายแดง ดวงรัตน์ บุตรนายหวน มีอาชีพในทางค้าขายและกิจการโรงรับจำนำ “ยี่ห้อย่งฮะฮุน” อยู่ตรงข้ามตรอกโรงหมู ใกล้กับวัดไตรมิตรวิทยาราม ซึ่งในสมัยนั้นเรียกกันว่าวัดสามจีน หลังจากการสมรส เมื่อนายแดง ดวงรัตน์จะประกอบอาชีพตามแนวของบิดา แต่คุณแม่ล้วนก็สนใจที่จะประกอบอาชีพเป็นอิสระด้วยตนเองอีกโสดหนึ่งด้วย

คุณแม่ล้วน ได้ประกอบการค้าหลายอย่าง โดยเฉพาะการค้าเครื่องเพชร คุณแม่ล้วนเริ่มค้าขายเครื่องเพชรตั้งแต่อายุ ๑๕ ปี โดยอาศัยความคุ้นเคยความรู้ความชำนาญจากญาติๆ ที่ประกอบการค้าเครื่องเพชรแถวตลาดบ้านหม้อและหัวเมียด คุณแม่ล้วนรักและสนใจในอาชีพค้าขายนี้มาก การค้าขายของคุณแม่ล้วนอาศัยความซื่อสัตย์สุจริตต่อลูกค้าและผู้ติดต่อจนมีชื่อเสียงและเดินทางไปค้าขายต่างจังหวัดตั้งแต่เหนือจรดใต้ กล่าวคือไปค้าขายเครื่องเพชรทางภาคเหนือถึงจังหวัดลำปางและเชียงใหม่ ทางภาคใต้เดินทางไปค้าขายถึงสงขลา ยะลา ปัตตานี และข้ามแดนไปถึงบีนัง ไทรบุรี กลันตัน ตรังกานู การเดินทางในระยะก่อนนั้นอาศัยทางเรือบ้างทางรถไฟบ้าง ไปมาครั้งหนึ่งๆ กินเวลาหลายเดือน เมื่อคุณแม่ล้วนไปค้าขายอยู่ทางบีนัง ได้

จัดส่งผลไม้อย่างเฉพาะเจาะจงจากพี่น้องมาให้ลูก ๆ ที่กรุงเทพฯรับประทานไม่ได้ขาด การค้าเครื่องเพชรของคุณแม่ล้วนนับว่าเป็นอาชีพหลัก เริ่มตั้งแต่เยาว์วัยจนกระทั่งบั้นปลายของชีวิต

นอกจากการค้าเครื่องเพชรแล้ว คุณแม่ล้วนเคยมีบริการรถยนต์คันทุกและรถยนต์นั่งให้เช่า โดยตั้งที่ทำการอยู่ที่วงเวียน ๒๒ กรกฏา เป็นเวลาหลายปี และเคยจัดทำบริการท่าเรือรับส่งคนโดยสารข้ามฟากที่ทำเรือเขียวไข่กา บางกระบือ และเคยปลูกบ้านให้เช่าในลำเพ็ง บางกระบือ และที่สามย่าน

ความสำเร็จในการประกอบอาชีพทางการค้าของคุณแม่ล้วน เป็นเครื่องพิสูจน์ถึงคุณลักษณะและนิสัยว่าเป็นคนตรงไปตรงมา ไม่เหลาะแหละ คุณแม่ล้วนเป็นคนเห็นอกเห็นใจคน มีความเมตตากรุณา แต่เป็นคนเด็ดเดี่ยว รักความยุติธรรม ไม่ชอบการเอารัดเอาเปรียบ และในทางตรงข้ามก็ไม่ยอมเสียเปรียบโดยไม่เป็นธรรม

คุณธรรมและคุณสมบัติเหล่านี้ คุณแม่ล้วนได้พยายามอบรมสั่งสอนและถ่ายทอดมาให้แก่ลูก ๆ และจัดให้ลูกทุกคนได้รับการศึกษาอย่างดีที่สุด เพื่อประกอบอาชีพเป็นหลักฐานต่อไป

คุณแม่ล้วน ดวงรัตน์ มีบุตร ๔ คน คือ

๑. นางมณี สุวรรณสวัสดิ์
๒. นายประสพ ดวงรัตน์
๓. นางประดับ อินทชาติ
๔. นายประธาน ดวงรัตน์

บุตรชาย และบุตรสะใภ้ คือ

๑. นายแดง สุวรรณสวัสดิ์ (ถึงแก่กรรม)
๒. นายคันถ์ชิต อินทชาติ
๓. นางมาลี ดวงรัตน์
๔. นางสุมาลี ดวงรัตน์
๕. นางผ่องศรี ดวงรัตน์

นอกจากนี้ คุณแม่ล้วน ดวงรัตน์ ยังมีผู้ที่รักใคร่นับเนื่องและมีความสัมพันธ์ใกล้ชิด ประหนึ่งบุตร คือ นางเขี้ยวรีว แซ่เต๋ และนางอรุณ สิงหนิติ ซึ่งทั้งสองนี้ก็ได้แต่งงาน และมีหลักฐานกันไปแล้ว

ส่วนหลานมีด้วยกัน ๑๕ คนด้วยกัน

เมื่อบุตรเติบโตสำเร็จการศึกษา มีครอบครัว และมีอาชีพเป็นหลักฐานกันไปหมดแล้ว คุณแม่ล้วนก็เลิกอาชีพและเลิกสนใจในทางโลก หันเข้าศึกษาในทางพุทธศาสนา บำเพ็ญศีลภาวนา เพื่อมุ่งหาความสงบและมุ่งมั่นสร้างบุญกุศลเป็นสำคัญในโลกหน้าต่อไป

คุณแม่ล้วนได้เข้าไปสร้างที่พำนักในวัดระฆังโฆสิตาราม ประมาณปี พ.ศ. ๒๔๘๘ ได้ศึกษาทั้งทางธรรมะและวิปัสสนากัมมัฐาน ถ้อยคำ ก็น่าสนใจ โดยตั้งใจว่าจะตายในวัดนั้น ได้พำนักอยู่ในวัดนั้นเป็นเวลาหลายปี วันเสาร์ – วันอาทิตย์ พวกลูกหลานก็ไปเยี่ยมปรนนิบัติและเป็นที่ชุมนุมพบปะกัน แต่โดยที่ลูก ๆ มีความเป็นห่วงในด้านสุขภาพของคุณแม่ เพราะว่าย่ำชราภาพ และการถ้อยคำก็น่าสนใจอย่างเคร่งครัด การแยกไปอยู่ห่างไกลจากลูกหลานของคุณแม่ล้วนทำให้ลูก ๆ เป็นห่วงมาก และได้ขออ้อนวอนขอให้คุณแม่กลับไปอยู่บ้านรวม ๆ กับลูก ๆ โดยปลูกบ้านให้อยู่เป็นพิเศษ เพื่อสะดวกแก่การบำเพ็ญศีลภาวนา และศึกษาธรรมะ ในที่สุดคุณแม่ล้วนก็ทนคำอ้อนวอนของลูก ๆ ไม่ได้ จึงกลับไปอยู่บ้านคลองเตยกับลูก ๆ อีกครั้งหนึ่ง

ในระหว่างที่คุณแม่ล้วนเข้าหาศาสนาอย่างจริงจังนี้ คุณแม่ล้วน ดวงรัตน์ ได้เป็นโยมอุปฐาก และจัดส่งพระมหาแสวง โชติปาโล ไปศึกษาธรรมที่ประเทศพม่าเป็นเวลา ๔ ปี จนได้กลับมาเสริมสร้างการศึกษาปริยัติธรรมให้แก่พระภิกษุ สามเณร ที่วัดสระน้อยทอง เจริญสวนพระราม ๖ พระนคร คุณแม่ล้วนได้ช่วยเหลือส่งเสริมการศึกษาธรรมะของพระภิกษุ สามเณร และชีหลายแห่ง อะไรที่เป็นการบุญการกุศล คุณแม่ล้วนย่อมยินดีที่จะช่วยทำบุญบริจาค

ในด้านสุขภาพ นับว่าเป็นบุญกุศลอย่างยิ่งที่คุณแม่ล้วนไม่ได้โรคประจำตัวแต่อย่างใด มีอยู่ระยะหนึ่งในระหว่างสงคราม ตอนนั้นได้อพยพหลบภัยไปพำนักอยู่ที่บ้านปากคลองบางจาก ตรงข้ามกับวัดราชาธิวาส คุณแม่ล้วนมักปรากฏอาการเป็นหี้อยู่พักหนึ่ง และมักเป็นเอาตอนหลังเที่ยงคืนไปแล้ว เมื่อเกิดอาการเป็นหี้อันแรงที่ไร ก็ต้องวิ่งไปตามคุณหมอสั่งวาลย์ (บุตรขุนอุทม – หมอเพชร หมอพลอย) ไปให้ยารักษา และได้รับการเยียวยารักษาด้วยยาแผนโบราณหลายอย่างเป็นอย่างดี แต่ในที่สุดคุณแม่ล้วนก็หายขาดจากโรคนี้ ถ้ามีคน

ถามคุณแม่ลั่นว่าหายหิดกินยาอะไร คุณแม่ลั่นจะตอบทันทีว่า เพราะกินกระเทียม (คุณแม่ลั่นใช้วิธีรักษาตนเองด้วยรับประทานกระเทียมดิบวันละหับกับข้าว และได้ปฏิบัติอย่างนี้เป็นเวลานาน)

นอกจากเป็นโรคหิดระหว่างสงคราม ๒-๓ ปี และเมื่อหายขาดแล้ว คุณแม่ลั่นก็ไม่มีโรคประจำตัวแต่อย่างใด และปรากฏว่ามีสุขภาพแข็งแรงตลอดมา เคยได้ไปร่วมทอดกฐินกับลูก ๆ ตามต่างจังหวัดทุก ๆ ปี ๆ ละหลาย ๆ แห่ง แม้กระทั่งต้นเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ คุณแม่ลั่นได้พาลูกหลานไปนมัสการองค์พระประธานที่วัดไร่ขิง จังหวัดนครปฐม

ครั้นมาเมื่อปลายเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ คุณแม่ลั่น ดวงรัตน์ เริ่มออกปากปรารภว่ารู้สึกเบื่ออาหาร และไม่ยอมรับประทานอาหารติดต่อกันหลายวัน จนร่างกายอ่อนเพลียมาก ลูก ๆ จึงนำคุณแม่เข้ารับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลเซนต์หลุยส์ สาทร ตามคำแนะนำของแพทย์ และต่อมาได้ย้ายไปรับการรักษาพยาบาลที่โรงพยาบาลหญิง การเจ็บป่วยอันเนื่องจากชราภาพ และการเบื่ออาหารทำให้ร่างกายอ่อนกำลังลงมาก จึงเกิดมีอาการของโรคแทรกซ้อนอันเกี่ยวเนื่องจากการทำงานของหัวใจและอื่น ๆ คุณแม่ลั่นได้เข้ารับการรักษาที่โรงพยาบาลตั้งแต่วันที่ ๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๑ จนกระทั่งวันจันทร์ที่ ๑๐ มิถุนายน เดือนเดียวกัน บรรดาบุตรหลานและญาติพี่น้องต่างตกลงใจพร้อมกันนำคุณแม่ลั่นกลับมารักษาที่บ้านคลองเตย โดยมีนางพยาบาลและนายแพทย์เฝ้าให้การรักษาลงตลอดเวลา แต่ในที่สุดคุณแม่ลั่น ดวงรัตน์ ก็ได้ถึงแก่กรรมด้วยความสงบในคืนวันจันทร์ที่ ๑๐ ต่ออีกที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๑ เวลา ๐๒.๔๕ น. ท่ามกลางบุตรหลานและพยาบาลที่เฝ้ารักษาปรนนิบัติอยู่พร้อมหน้า

คุณแม่ลั่น ดวงรัตน์ ได้ถือกำเนิดและได้ดำเนินชีวิตมาจนอายุ ๘๒ ปีบริบูรณ์ คุณแม่ลั่นได้ผ่านชีวิตและปฏิบัติตนเพียบพร้อมสมบูรณ์แล้ว บั้นปลายของชีวิต คุณแม่ลั่นเคยปรารภเสมอว่า จะตายเมื่อไรไม่เคยอาลัยเสียชีวิตเลย คิดว่าชาตินี้ได้ประกอบกรรมอันเป็นกุศลแล้ว ตายไปก็จะได้รับผลแห่งกุศลผลบุญต่อไป ดังนั้น การจากไปของคุณแม่ลั่นในทศนะและความรู้สึกของคุณแม่เอง จึงเป็นการไปดี ไม่มีห่วงใยอาลัยอาวรณ์ต่อโลกปัจจุบันเลย คุณลักษณะและความรู้สึกอันนี้ นับว่าเป็นคุณลักษณะที่ดีเลิศและเป็นคุณลักษณะโดยเฉพาะของคุณแม่ลั่น ดวงรัตน์.

รูปถ่ายเมื่อปี พ.ศ. 2508

ตอนสร้างพระพุทธรูปขึ้นราชจำลองถวายเป็นพระประธาน วัดคอนเหลื่อม
จังหวัดศรีสะเกษ พร้อมญาติ-มิตร

รูปถ่ายในวันทอดกฐิน ปี พ.ศ. 2505 ที่วัดกลางคลองสาม จังหวัดปทุมธานี

รูปนี้ถ่ายเมื่อวันไปทอดกฐิน ที่วัดเปรง
จังหวัดฉะเชิงเทรา กับ ท่านพระคุณเจ้าธรรมหาวิธานุวัตร

รูปนี้ถ่ายเมื่อปี พ.ศ. 2491

10 กรกฎาคม 2491 วันบวชนายประธาน ดวงรัตน์ ที่วัดไตรมิตรวิทยาราม
ถ่ายพร้อมด้วยคุณอาร์หอม เตโชชัยวัฒน์ ตอนนายประธาน ดวงรัตน์ เป็นนาค

วันจุฑาเพลิงเผาจริงศพคุณหลวงศักรินทร์ภักดี (ไต้เห่า เตชะกำพูน) น้องชาย
ที่วัดไตรมิตรวิทยาราม

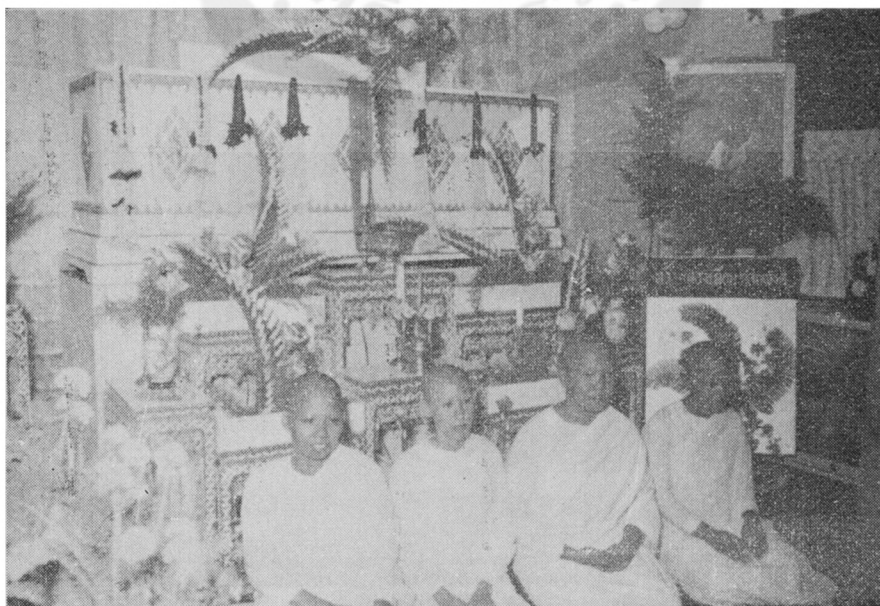

ถ่ายเมื่อ ปี พ.ศ. 2509

วันทอดถวายกุฐินที่วัดเอี่ยมพระชามิตร จังหวัดสมุทรปราการ

๕
ตงศพทบ้าน
บำเพ็ญกุศล และสวดพระอภิธรรม ครบ 100 วัน

คณะชีที่คุ้นเคย สวดพระอภิธรรมที่บ้าน

คุณโยมล้วน ดวงรัตน์ อนุสรณ์

อุบาสิกา เกิดแก้ว
ล้วน เต็มเป็นมงคล
ดวง ใจสดใสวิมล
รัตน์ รักสงบจำ

การกุศล กอรัปเฮย
คู่หล้า
มากสุข สวัสดิ์แด
จรัสสนั่นนมเกษม ฯ

อุบาสิกาล้วน ดวงรัตน์ อุบัติมา
เป็นคนที่มีเมตตาการุณไกล
การกุศลผลสุขปลูกใจชอบ
เสียสละทรัพย์สร้างหนทางเดิน
อนิจจา! มาด่วนพรากจากโลกลับ
ต่างอาลัยคุณแม่นอนแน่นิ่ง
ส่วนวิญญาณคุณแม่นั้นพลันสู่สรวง
จึงประชุมจิตเผาเศร้าไม่คลาย
เกิดเป็นกายตายเน่ไปแปรเปลี่ยน
ถึงเวดามัจจุราชปราศปราณี
สร้างประโยชน์โปรดคนพร้อมคนอื่น
เว้นบาปบาปเพ็ญบุญอุ้นจิตใจ

ในแหล่งหล้าปรากฏจิตสดใส
สร้างจิตใจไผ่ธรรมจึงจำเริญ
มันประกอบกับมัญฐานหมั่นสรรเสริญ
ใครเชื่อเชิญทำการบุญจนเจือจริง
ไปมีกลับคืนหลังไกลลูกชายหญิง
มิไหวตึงกายชีวีวาว
ลูกทั้งปวงห่วงศพเคารพหลาย
เพราะความตายพบทั่วหน้าประชาชี
แม่เป็นเซียนเทวอย่าคิดหนี
ม้วยชีวีด้วยกันหมดมิงตใคร
ชีพแซมขึ้นรื้อรสสุขสดใส
ตัวตายไปผู้อยู่หลังยังนิยม ฯ

พระธรรมมหาวิธานวัตร

วัดไตรมิตรวิทยารามวรวิหาร พระนคร

คำอาลัย

คุณโยมล้วน ดวงรัตน์ ผู้ล่วงลับไปแล้ว แต่คุณงามความดียังหอมกรุ่นอยู่ในโลกนี้ บุตร ธิดา ก็เคารพสักการะบูชา ซาบซึ้งในอุปการะคุณที่เลี้ยงดูมามิได้ลืมเลือน ญาติมิตรก็เคารพนับถือระลึกนึกถึงคุณงามความดีที่เคยมีต่อกันมิได้ขาด เจ้านายกษัตริย์คิดถึงในความจงรักภักดีอยู่เนือง ๆ พระสงฆ์ สามเณร และอุบาสกอุบาสิกาที่พากันเจริญเมตตาระลึกถึงในการอุปถัมภ์อยู่ทุกทิววัน, การถวายทาน การรักษาศีล การเจริญภาวนา ณ วัดระฆังโฆสิตาราม ธนบุรี วัดไตรมิตรฯ พระนคร วัดสร้อยทอง พระนคร, ภูมิ วิหาร ศาลาการเปรียญ โบสถ์ โรงเรียนปริยัติธรรมตามวัดวาอารามหลายแห่งสร้างขึ้นโดยทุนของคุณโยมล้วน ดวงรัตน์ นำนุโมทนายิ่งนัก เมื่อจากไปโดยไม่กลับมาในสภาพนี้อีก กรุสีกอาลัยเป็นที่สุด

“อาจารย์ โยมตายแล้ว เผาโยมเป็นองค์แรกด้วยนะเจ้าค่ะ” นี่เป็นคำส่งแก่อาตมาก่อนจะจากไปสู่ปรโลก คุณโยมล้วนได้ใส่บาตร ให้อาหาร สวดมนต์ ทำกรรมฐานเป็นนิตย์ เมื่อมีจิตใจผ่องใสเช่นนี้ สุกติเป็นอันหวังได้ตามหลักพระพุทธพจน์เป็นแน่ ขออุทิศเรื่อง “เกิด-ตาย” นี้แก่คุณโยมล้วนด้วย

อาตมาขอตั้งจิตอธิษฐานใจด้วยอำนาจบุญกุศลที่ได้บำเพ็ญแล้วทั้งหมด จงเป็นพละปัจจัยให้คุณโยมล้วน ดวงรัตน์ จงได้รับอนุโมทนาสาธุการยังสุคติภพยิ่ง ๆ จนถึงพระนิพพานเทอญ.

พระครูสังวรสมาธิวัตร
วัดเพลง บางกอกน้อย ธนบุรี

คำปรารภ

เนื่องด้วยคุณโยมลั่น ดวงรัตน์ ได้เคยเป็นผู้ที่มีอุปการะกับอาตมา สมัยเมื่อคุณโยมยังมีชีวิตอยู่ โดยได้ถวายความอุปถัมภ์ด้วยปัจจัย ๔ เป็นส่วนตัวอย่างมากมายตลอดมา ทั้งทางด้านการศึกษาและการปฏิบัติธรรม นอกจากนั้น พุทธถึงการก่อสร้างสถานที่ศึกษาและปฏิบัติธรรมอันเป็นส่วนรวมของสงฆ์ คุณโยมก็เคยได้ถวายทุนทรัพย์ช่วยก่อสร้างถวายเป็นพุทธบูชา ธรรมบูชา และสังฆบูชาในวัดต่าง ๆ ไว้มากด้วยใจศรัทธาเลื่อมใสอย่างแท้จริงเสมอมามิได้ขาดทราบเท่าถึงวาระสุดท้ายของชีวิต คุณความดีของคุณโยมเท่าที่อาตมาได้ยกมากล่าวไว้โดยย่อ ๆ นี้ ย่อมเป็นเหมือนรอยจารึกติดอยู่ในใจ ทำให้อาตมามีความอาลัยระลึกถึงคุณโยมมากจนแทบจะลืมใจไว้ไม่อยู่ เรื่องเกิดเรื่องตายเป็นกฎธรรมดา เมื่อหมดบุญก็ต้องตาย ไม่มีใครอยู่ต่อไปได้สักคนเดียว อาตมาก็ทราบอยู่ แต่นั่นแหละ ใจมันยังตกอยู่ภายใต้อำนาจของกิเลสก็จำต้องมีความคิดให้อาลัยถึงคุณความดีเท่าที่คุณโยมเคยได้มีอยู่เป็นธรรมดา

โยมได้จากโลกนี้อันเป็นเหมือนศาลาที่พักในระหว่างทางชั่วคราวไปแล้วอย่างไม่มีวันได้กลับมาพบกันในเรื่องนี้อีกต่อไปแล้ว แต่อาตมาก็เชื่อว่า โยมต้องไปมีความสุขอยู่ในโลกหน้าอีกเป็นแน่ ๆ เพราะพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสรับรองไว้แล้วว่า “ คนที่ทำบุญไว้แล้ว มีชีวิตอยู่ในโลกนี้ก็สุข ตายจากโลกนี้ไปแล้วก็เป็นสุข แสนจะเป็นสุขเพราะเห็นว่าตนได้ทำแต่ความดีไว้นั่นเอง ” นี่ประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง ตามธรรมดาคนที่มีความเคารพนับถือกัน เมื่อไปมาหาสู่กันก็ต้องมีอาหารกายและอาหารใจไปฝากกัน สมัยเมื่อโยมยังมีชีวิตอยู่ โยมไปเยี่ยมอาตมาครั้งใด ก็มักจะมียปัจจัยเครื่องอาถัยของบรรพชิตอันเป็นอาหารกายติดมือไปถวายเสมอ ๆ ไปได้ขาด หรือคราวไรที่อาตมาอยากจะเรียนธรรมตลอดถึงการปฏิบัติธรรม โยมก็ได้ถวายอาหารใจ กล่าวคือธรรมโอสธแก่อาตมา โดยวิธีถวายทรัพย์สร้างตำราเรียนธรรมและสร้างที่ปฏิบัติธรรมเป็นต้น ถวายอาตมาให้ได้รับความสะดวกทุกอย่าง

คุณความดีของคุณโยมเท่าที่กล่าวมานี้ อาตมาลืมไม่ได้ แต่รู้สึกสนใจ เพราะไม่ทราบว่าจะนำเอาอาหารใจคือธรรมโอสธไปเทศน์ให้โยมรับฟัง เหมือนเมื่อโยมยังมีชีวิตอยู่ได้ทีไหน

เพราะโยมได้ตายจากอาตมาไปอยู่เสียคนละโลกแล้ว อาตมาทราบที่โยมชอบธรรมสมบัติยิ่งกว่าสมบัติอย่างอื่น ตามคติทางพระพุทธศาสนาแสดงไว้ว่า ถ้าจะทำบุญอุทิศให้ผู้ตายก็ต้องอาศัยพระสงฆ์หรือผู้รับทานเป็นสื่อสัมพันธ์ แล้วจึงอุทิศส่งไปให้ และผู้ที่ตายไปก็ต้องได้รับทราบแล้วอนุโมทนาจึงจะได้รับ ด้วยความคิดถึงอาตมาจึงได้จัดพิมพ์หนังสือธรรม อันเป็นอาหารใจอย่างวิเศษสุด แจกเป็นธรรมทานปฏิบัติการอุทิศส่งไปให้ตามใจโยมชอบ อาตมาพร้อมกับน้องประธาน ดวงรัตน์ก็ได้จัดพิมพ์ส่งไปให้แล้ว โดยแจกเป็นธรรมทานที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพของคุณโยม ณ เมรุวัดไตรมิตรวิทยาราม ในวันที่ ๑๒ กันยายน ๒๕๑๑ นี้ด้วยจึงขอให้คุณโยมได้โปรดรับทราบ แล้วจงอนุโมทนาสาธุให้ได้รับความอิ่มใจจากการที่ได้ทำกุศลของธรรมาหารที่อาตมาได้ตั้งใจเจาะจงส่งไปให้แล้วมีความสุขตามสมควรแก่คติวิสัยของคุณโยมด้วยเถิด.

พระมหาแสวง โชติปาโล

วัดสร้อยทอง พระนคร

คำไว้อาลัยจากลูก

แม่จำ...แม่ได้จากลูกไปแล้วอย่างไม่มีวันกลับ แม่จากไปด้วยความสงบท่ามกลาง ความอาลัยรักของบรรดาลูก หลาน และญาติมิตรทุกคน การจากไปของแม่ครั้งนี้ ในความรู้สึกของลูกแม่จะหักห้ามความโศกเศร้า พยายามทำใจคิดว่าแม่จากไปตามอายุขัยและสังขารซึ่ง ย่อมถึงวาระแตกดับตามวิสัยธรรมคาโลก แต่เมื่อคิดถึงแม่ขึ้นมาครั้งใด ลูกก็อดสะอื้นให้ รำลึกถึงแม่ไม่ได้

พระคุณของแม่ที่มีต่อลูกนั้นล้นเหลือเกินกว่าที่จะพรรณาได้ ภาพในอดีตยังคงแจ่ม ชัดอยู่ในความทรงจำของลูก อดีต...ซึ่งเป็นการเริ่มต้นแห่งชีวิตและวัยของลูกที่แม่ได้ให้ความ รักและความห่วงใยตลอดมา เริ่มแต่ปฐมวัยของลูก...ภาพที่แม่กอดลูกไว้ไม่ยอมห่างกาย เวลาจะนอน...ภาพที่แม่อาบน้ำทาขมิ้นลูกลู...ภาพที่แม่พาลูกไปส่งที่โรงเรียน เพื่ามองดูลูกผู้เป็นความหวังของแม่ด้วยสายตาชื่นชมและปราณอันล้นเปี่ยมในหัวใจของแม่ พร่ำ เตือนลูกให้ขยันเรียนเพื่อโตขึ้นจะได้เป็นคนที่มีวิชาความรู้...หรือเมื่อเลิกเรียน ภาพของแม่ ที่ชะเง้อคอยมองหาลูกที่หน้าโรงเรียนด้วยความเป็นห่วง ขณะที่ลูกโบกมือร้องเรียกแม่ด้วยความ ดีใจเมื่อแม่มารับกลับบ้าน...และภาพที่แม่พาลูกไปทุกหนทุกแห่งที่แม่ไป ไม่ว่าจะยามกิน ยามเล่น ยามนอน แม่ได้คอยปกป้องให้ความอบอุ่นไม่ยอมห่างกายห่วงใยของแม่เลย

เมื่อลูกเติบโตใหญ่พอที่จะเรียนรู้โลกกว้าง แม่เองก็สอนให้ลูกได้รู้จักชีวิตและความเป็นจริงของโลก สอนให้ลูกไตร่ตรองและพิจารณาทุกสิ่งด้วยเหตุผล พร่ำสอนให้ลูกมีความรักในบุคคลอื่น ให้มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่และโอบอ้อมอารีต่อบุคคลอื่น ให้หมั่นสร้างสมความดี แต่ในขณะเดียวกันแม่ก็สอนลูกให้เรียนรู้ เข้าใจและเท่าทันโลก เพื่อที่จะได้เผชิญชีวิตต่อไป ในภายภาคหน้าด้วยความเข้มแข็ง อดทนและพึ่งตนเอง ลูกยังจำได้ดีว่า...ครั้งหนึ่งในวัยเด็ก เมื่อลูกเรียนการพนัน แม่รู้เข้าแทนที่จะเฆี่ยนตีให้เลิกเล่น แม่กลับเรียกลูกมาสอนว่า การพนันบางครั้งก็เข้ามาเกี่ยวข้องในชีวิตของเราอยู่เหมือนกัน แต่เราจะรู้จักการพนันในเหลี่ยม

มุนไหน มุนที่ดีหรือเลว แม้ชี้ให้เห็นว่าทุกสิ่งทุกอย่างในโลกก็ย่อมมีทั้งส่วนดีส่วนเสีย เว้นแต่
ว่าส่วนไหนจะมากน้อยกว่ากัน เปรียบเหมือนดาบสองคม ถ้าเลือกใช้ถูกทางก็เป็นผลดี ถ้า
ไม่ถูกทางชีวิตก็ย่อมอัปปาง แม่ตักเตือนลูกมิให้ริเป็นนักแสดงการพนันหรือตกเป็นทาสของการ
พนัน แต่สอนลูกให้รู้ว่าจักรการพนันคืออะไร? เพื่อให้ลูกเข้าใจในเรื่องนี้ได้ดีขึ้น แม่ได้ลงทุน
จ้างนักแสดงการพนันมีชื่อคนหนึ่งมาเป็นครูสอนลูก ให้รู้ว่าการพนันเล่นกันอย่างไร โกงกัน
อย่างไร มีบ้างไหมที่เล่นแล้วจะไม่มีกำไร โกง แม่ให้ลูกได้รู้ถึงเล่ห์เหลี่ยมในเชิงพนันเพื่อจะกัน
คนโกง แต่แม่สอนลูกไม่ให้โกงคน ในขณะที่เดียวกันก็ต้องเท่าทันไม่ให้คนมาโกง แม่เตือน
ลูกเสมอไม่ให้ตั้งอยู่ในความประมาท ต้องเท่าทันชีวิตเท่าทันคน เพราะคนเราทุกวันนี้ไว้วางใจ
ได้แต่จะวางใจไม่ได้

ชีวิตของแม่ที่ลูกมีโอกาสใกล้ชิด แม่เป็นผู้ศรัทธามั่นในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง
แม่ใส่ใจในการบุญการกุศล ประกอบแต่กรรมดีตลอดมาชั่วอายุขัยของแม่ ด้วยเหตุนี้ แม่จึง
ได้อบรมบ่มนิสัยของลูกให้เจริญรอยตาม ซึ่งข้อชักนำให้ลูกได้พบแสงสว่างแห่งสัจธรรมของ
องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า แม่สอนลูกให้หมั่นศึกษา ไตร่ตรองและพิจารณาพิจารณาธรรมะอัน
ประเสริฐขององค์พระบรมศาสดาเพื่อนำมาปฏิบัติ จะได้ดำรงตนอยู่ในคุณธรรมอันดีงาม แม่
สอนลูกให้เชื่อในกฎแห่งกรรมว่า บุคคลผู้ประกอบกรรมดีชั่วไว้อย่างไร ผลย่อมสนองตอบแทน
แก่ผู้นั้นเป็นอย่างนั้น ด้วยเหตุนี้ความดีของคนเราทำไว้เท่าใดก็ไม่สิ้นสุด เป็นผลบุญกุศลตอบ
แทนเป็นเงาตามตัว แม่สอนลูกไม่ให้ยึดติดหรือโลกโมโหสนในทรัพย์สินสิ่งใดอันเป็นของนอก
กาย แม่ได้อุปมาอุปมัยไว้อย่างน่าฟังว่า... ทรัพย์สินที่มีอยู่ในโลกเหมือนของกลางของ
สาธารณะ หมุนเวียนเปลี่ยนไปไม่มีที่สิ้นสุด หากมันยังไม่สิ้นสลายไป เป็นของที่มีไว้ประดับ
โลก มีไว้เพื่อผลัดกันรักผลัดกันชม ทรัพย์สินบางชิ้นบางอันเป็นของที่มีมาแล้วแต่อดีตคำนวณ
อายุได้ตั้งหลายร้อยหลายพันปี ผ่านมาแล้วไม่รู้กี่ชั่วชีวิตคน เมื่อมามีมาเป็นอยู่กับเรา ก็ให้เรา
นึกว่านั่นถึงเวลาแล้วที่ทรัพย์สินนี้ได้เวียนผลัดมาที่เราและเราเป็นผู้ชม สักวันหนึ่งข้างหน้าถ้า
ไม่ชีวิตเราชีวิตลูก ถ้าไม่ชีวิตลูกก็ชีวิตหลาน ฯลฯ สืบต่อไป มันก็ต้องจากไปเป็นของคนอื่น
มีบ้างไหมที่จะเห็นว่าจริงยังยืนคงอยู่กับเราชั่ววันจันทร์ แม่ชี้ให้เห็นพระพุทธพจน์บทหนึ่ง
ที่ว่า... ยํ กิณฺณํ สมุทฺทณฺณํ สพฺพณฺตํ นิโรธณฺณํ-ที่ใดมีที่เกิดเป็นธรรมดา ที่นั้นย่อมมีที่ดับ
ไปเป็นธรรมดา

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว แม่ยังสอนให้ลูกรู้จักเจียมตัวเจียมใจ ให้รู้สึกตัวและพร้อมเสมอที่จะเผชิญกับโลก เผชิญกับการจากไปของคนและสิ่งที่เรารัก ไม่ให้เห่อเหิมลืมหืมตัวลืมนอน ให้รู้จักประมาณตนและเสียสละความสุขแห่งตนเพื่อคนอื่นบ้าง สอนให้ลูกมีความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ แม้แต่ผู้หนึ่งจะทำให้แต่สักน้อยนิด แม้ชี้ให้เห็นว่า โลกและแผ่นดินที่เราอยู่นี้ผ่านมาแล้วไม่รู้กี่ชั่วชีวิตคน กาลเวลาที่ผ่านไป มีบุคคลผู้เสียสละเพื่อผู้อื่น เพื่อสังคม และเพื่อประเทศชาติ ตลอดจนพ่อแม่ที่เสียสละเพื่อลูกมาแล้วไม่ทราบว่าคันจนวนับไม่ถ้วน ทั้งที่ปรากฏนามและนิรนาม ฉะนั้นในช่วยคของเรารุ่นของเรา ก็ควรรำลึกถึงพระคุณ ทำคุณงามความดีและเสียสละเช่นบรรพชนเหล่านั้นบ้าง จงอย่าเร่งเร่งลืมหืมตัวลืมนอน ควรระลึกเสมอว่าตัวเรา^{นี้} ลูกของเราเท่านั้นที่พอจะนึกถึงเราผู้เป็นพ่อเป็นแม่ ต่อไปลูกของลูกหลานเรา^{นี้} สักก็คนที่จะนึกถึงและเห็นใจเราเอาใจเราเท่ากับลูกของเรา เมื่อมีกิจเพื่อแผ่ผู้หนึ่งบ้าง ช่วยเหลือผู้อื่นให้มีความสุขพ้นจากทุกข์ เมื่อเราปฏิบัติได้ทำใจได้เช่น^{นี้} แม้ชี้ให้ลูกเห็นว่า...นั่นแหละเป็นความสุขที่ลูกเองจะได้รับทั้งกายและใจตลอดชีวิต^{นี้}

แม่จำ...ลูกเขียนถึงแม่เพียง^{นี้}แล้ว ลูกรู้สึกว่^าหวั่นและคิดถึงแม่เหลือเกิน ชาติหน้าภพใหม่ลูกจะได้พบแม่อีกหรือไม่^{นี้}ลูกมีอาจทราบได้ แต่ถ้าลูกหวังได้ ก็ขอให้ได้พบแม่ และเป็นลูกของแม่อีกทุกภพทุกชาติไป ขอให้กุศลกรรมที่แม่ได้ประกอบไว้ในชาตินี้จงส่งผลสนองให้ แม่ของ ลูกได้ประสบพบที่มีความ สุขความ สำราญ ทุกสิ่งที แม่พึงปรารถนาทุกประการ เทอญ.

จากลูกของแม่
ประธาน ดวงรัตน์

คำอุทิศตน

ด้วยอานิสงส์ผลบุญที่คุณแม่ประกอบ และภายหลังจากการประกอบบุญคุณ คุณแม่จะต้องแผ่ส่วนบุญส่วนกุศลไปยังบรรดาสรรพสัตว์ทั้งหลายในสากลโลก ซึ่งเมื่อได้ฟังคุณแล้วรู้สึกซาบซึ้ง จึงขอถ่ายทอดคำตรวจน้าจากที่คุณแม่จดจำไว้ คำคาถาจะผิดถูกเพียงใดไม่ทราบแน่แท้ใจ แต่เป็นคำต่อคำที่ได้รับถ่ายทอดมา เห็นว่าเป็นของดีของประเสริฐ เป็นเรื่องการแผ่เมตตาปรารถนาจะให้คำตรวจน้านี้คงยืนยงและแพร่หลาย เป็นที่ใช้ทั่วไปแก่สาธุชนและผู้มีจิตศรัทธา เพื่อเป็นปัจจัยแห่งกรรมเมตตาสำหรับช่วยคำจุนโลกทั้งปวงวันจึงขออุทิศถ่ายทอดดังนี้ :-

นะโมก่อน ๓ จบ แล้วว่าบทตรวจน้า ตอนที่คุณแม่ท่านเริ่ม “ยะธา” และพยายามให้จบเมื่อท่านเริ่ม “สัพพี” หรือจะว่าเมื่อเวลากลางคืนก่อนนอนในวันทำบุญมาแล้ว เพื่อเป็นมิ่งมงคลแก่ตน

บทตรวจน้า

อิมินา ปุณฺณกะเมนะ ปะปิตุ ภวันตุเม ญาติทานัง สารพัตถสาตรา พระอินทรา ยม-
ราชา สรรพโลก สรรพพารา สรรพเพทเวา อินะโมจันตุ สุขโขโหมิ ญาติทานัง ปรมังสุขขัง.

ข้าพเจ้าขอแผ่ส่วนบุญให้ด้วยเถิด สัตว์ในกายสัตว์นอกราย สรรพสัตว์ทั้งหลาย มารเล็กมารน้อยห้าวร้ายจำพวก นางตันทา นางรดา เจ้ากรรมนายเวร ข้าพเจ้าขอแผ่ส่วนบุญให้ด้วย ที่ชั่วอย่าได้เห็น เขียวใจอย่าได้พบ ที่พาลอย่าได้เอามาเป็นมิตร ที่ผิดอย่าได้มาเกิดในสันดาน เมื่อข้าพเจ้าจะดับจิตต์ทั้ง ๕ ขอให้ข้าพเจ้ารำลึกถึงการกุศลอันนี้ให้ได้ด้วยเถิด มรรค ๔ ผล ๔ พระนิพพาน ๑ นายสมุห์บุญชีขอให้จดชื่อจดเสียงของข้าพเจ้าไว้ด้วยเถิด ข้าพเจ้าขอแผ่ให้ทั่วๆ พระอินทร์ พระพรหม พระยม พระกาฬ จตุโลกบาลทั้ง ๔ แม่พระธรณี แม่พระคงคา ผีเหี้ยผีเรื้อน แม่พระภูมิเจ้าที่ ขอให้ได้มารับส่วนบุญส่วนกุศลที่ข้าพเจ้าได้ประกอบไปในวันนี้ด้วยเถิด

ข้าพเจ้าขอแผ่ให้ทั่วๆ คุณปู่ คุณย่า คุณตา คุณยาย บิดา มารดา ครูบา อุปัชฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีอุปการะคุณ ญาติกาวงศ์วาททั้งหลายที่ได้ล่วงลับไปแล้ว ขอให้ได้มารับส่วนบุญส่วนกุศลที่ข้าพเจ้าได้ประกอบไปในวันนี้ด้วยเถิด.

คำปรารภของเจ้าภาพ

ในการจัดพิมพ์หนังสือเพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจ คุณแม่ล้วน ดวงรัตน์ ซึ่งกำหนดในวันพฤหัสบดี ที่ ๑๒ กันยายน ๒๕๑๑ เจ้าภาพซึ่งเป็นบุตร-หลานของคุณแม่ล้วน—ดวงรัตน์ เห็นพ้องต้องกันที่จะจัดพิมพ์ประวัติ งาน และเกียรติคุณของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ผู้ทรงเกียรติคุณเขจรจบเป็นที่นับถือบูชาสักการะและเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปอย่างกว้างขวาง ที่รู้จักกันมากก็ในด้านพระเครื่องที่เรียกกันว่า “พระสมเด็จ” แต่ประวัติและงานของท่านนั้น แม้จะมีหนังสือตีพิมพ์ไว้มากแล้ว แต่ก็ยังไม่แพร่หลายนัก เจ้าภาพในงานนี้จึงเห็นว่าถ้าได้จัดพิมพ์หนังสือเกี่ยวกับเรื่องราวของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ออกเผยแพร่เพื่อเป็นอนุสรณ์ของงานนี้ ก็น่าจะเป็นประโยชน์และเป็นการเกื้อหนุนเกียรติคุณของท่านได้ทางหนึ่ง

อนึ่ง คุณแม่ล้วน ดวงรัตน์ เมื่อสมัยหนึ่งได้เคยเข้าไปปลูกที่พักและถือศีลกินเจอยู่ ในวัดระฆังโฆสิตารามมาเป็นเวลาหลายปี วัดนี้เป็นวัดซึ่งสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) ได้พำนักเมื่อท่านยังมีชีวิตอยู่ สาเหตุอันนี้ก็เป็นแรงกระตุ้นเตือนอย่างหนึ่งที่ทำให้มีการจัดพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ขึ้น

เรื่องประวัติ งาน และเกียรติคุณของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) นี้ ท่านพระครูกลัยานานุกุล วัดกลัยานมิตร ธนบุรี ผู้เรียบเรียงและจัดพิมพ์เป็นเล่มใหญ่ไว้แล้ว ภายใต้ชื่อเรื่องว่า “ประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)” เพื่อแจกจ่ายแก่ผู้มีจิตศรัทธาร่วมกันสร้างโบสถ์สมเด็จฯ ณ วัดอุมรังสี ตำบลหนองคางพลู อำเภอหนองแขม จังหวัดธนบุรี ได้กรุณาอนุญาตให้นำมาตีพิมพ์เพื่อเป็นการเผยแพร่และเป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจ คุณแม่ล้วน ดวงรัตน์ ได้ แต่เจ้าภาพไม่อาจนำมาตีพิมพ์ได้บริบูรณ์ทั้งเล่ม จึงนำมาตีพิมพ์เป็นฉบับสังเขปและใช้หัวเรื่องว่า “ประวัติ งาน และเกียรติคุณของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)” เจ้าภาพขอขอบพระคุณท่านพระครูกลัยานานุกุลอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้ด้วย

นอกจากนี้ เมื่อคุณแม่ล้วน ดวงรัตน์ยังมีชีวิตอยู่ คุณแม่ล้วนเคยชอบหนังสือคาถา-
แปล ซึ่งแปลและเรียบเรียงโดยเจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทราวาส
และเรื่องกายนครคำกลอน ประราธนาจะให้หนังสือธรรมะนี้ได้จัดพิมพ์ เพื่อให้แพร่หลายต่อไป
เจ้าภาพจึงได้จัดพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ขึ้น

นอกจากเรื่องทีกล่าวนมาแล้ว ท่านพระครูสังวรสมาธิวัตร (ประเดิม โกมลโณภิกขุ)
วัดเพลง บางกอกน้อย ธนบุรี ได้อุตสาหะสละเวลาเขียนเรื่อง “อธิบายเกิด-ตาย” เป็น
ธรรมอุทิศให้แก่คุณแม่ล้วน ดวงรัตน์ เพื่อจัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจครั้งนี้ด้วย

ความจริงหนังสือทั้งสามเรื่องนี้ น่าจะได้จัดพิมพ์เป็นเรื่อง ๆ เรื่องละเล่ม แต่เพื่อให้
หนังสือที่พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจครั้งนี้ไม่กระจัดกระจาย และอยู่ รวมกัน โดยครบถ้วน
จึงได้จัดพิมพ์รวมกันไว้เสียคราวเดียว

บ้าน—๔/๒ ถนนสุนทรโกษา คลองเตย พระนคร
๑๒ กันยายน ๒๕๑๓

คำขอบคุณ

ในการสวดพระอภิธรรม ที่บ้านคลองเตย นับตั้งแต่วันรุ่งขึ้นที่คุณแม่ล้วน ดวงรัตน์ ถึงแก่กรรมคือ ตั้งแต่วันที่ 11 มิถุนายน 2511 จนถึงวันที่ 1 กรกฎาคม 2511 ได้มีท่านที่เคารพรักใคร่ ญาติสนิท มิตรสหาย ได้กรุณาเป็นเจ้าภาพบำเพ็ญกุศล แก่คุณแม่ล้วน ดวงรัตน์ ติดต่อกันเป็นเวลา 21 วัน ดังนี้

วันอังคารที่ 11 มิถุนายน 2511	คุณทวี และคุณดวงเดือน กลียพงค์
วันพุธที่ 12 มิถุนายน 2511	คุณนายหอม เตโชชัยวัฒน์ และบุตรธิดา
วันพฤหัสบดีที่ 13 มิถุนายน	ธนาคารแห่งเอเชียเพื่อการอุตสาหกรรม และพาณิชย์กรรม จำกัด
วันศุกร์ที่ 14 มิถุนายน 2511	คุณสงวน และคุณบุญมา ทองไพฑูรย์
วันเสาร์ที่ 15 มิถุนายน 2511	คุณทองคูลย์ ธนรัชต์ และเพื่อน
วันอาทิตย์ที่ 16 มิถุนายน 2511	นักเรียนเก่า เอ. ซี. รุ่น 2484-2485
วันจันทร์ที่ 17 มิถุนายน 2511	ท่านพระครูสังวรสมาธิวัตร วัดเพลง ธนบุรี และพระมหาแสวง โชติปาโล
วันอังคารที่ 18 มิถุนายน 2511	ท่านเจ้าคุณธรรมมหาวิธานวัตร วัดไตรมิตรวิทยาราม
วันพุธที่ 19 มิถุนายน	คุณทองคูลย์ ธนรัชต์ และบริษัทไม้ขีดไฟ จำกัด
วันพฤหัสบดีที่ 20 มิถุนายน 2511	คุณหลวงศักดิ์พลฤทธิ์ — คุณนายอุไรพิชยนทร-โยธิน, ม.ร.ว. เกษมโกลและคุณสอศรี เกษมศรี
วันศุกร์ที่ 21 มิถุนายน 2511	บริษัท กรรณสูต จำกัด
วันเสาร์ที่ 22 มิถุนายน 2511	คุณสมควร ศรีเฟื่องฟู และญาติ
วันอาทิตย์ที่ 23 มิถุนายน 2511	คุณเนียบ—คุณปลื้มจิต กนิษฐสุต, คุณเฉลิมวงศ์ คุณอินทรา ภัทรนาวิก
วันจันทร์ที่ 24 มิถุนายน 2511	คุณเพี้ยน และคุณประยงค์ มณีรัตน์
วันอังคารที่ 25 มิถุนายน 2511	ชาว ต.ม.ธ.ก. รุ่น 5
วันพุธที่ 26 มิถุนายน 2511	คุณนายพิมเสน พักอุคม และบุตรธิดา

วันพฤหัสบดีที่ 27 มิถุนายน	คุณนายเอือน เตชะกำฟู และบุตรธิดาและญาติ
วันศุกร์ที่ 28 มิถุนายน 2511	บริษัท ภัณฑรักษ์ จำกัดและคุณสวัสดิ์ โลหารขุน
วันเสาร์ที่ 29 มิถุนายน 2511	คุณประนอม แก้วคงคาและญาติ
วันอาทิตย์ที่ 30 มิถุนายน 2511	คุณจิงเลียง คุณกั่วงเลียง แซ่ซิ้ม และคุณกำปั้น รัตนชัยวาลวงศ์ และหลาน ๆ สามแยก
วันจันทร์ที่ 1 กรกฎาคม 2511	แผนกกฎหมาย ธนาคารแห่งประเทศไทยเพื่อการ อุตสาหกรรม และพาณิชย์กรรม จำกัด

นอกจากท่านที่ได้ระบุนามมาเป็นเจ้าภาพในการบำเพ็ญกุศลดังกล่าวแล้ว ได้มีท่านผู้มีเกียรติที่เคารพรักใคร่ ญาติมิตรอีกมากมายได้กรุณาไปร่วมบำเพ็ญกุศลอย่างคับคั่ง เป็นที่อบอุ่นใจแก่เจ้าภาพตลอดมาทุกคืน รวมทั้งในระยะต่อ ๆ มาทุกวันเสาร์ ตลอดจนครบ 100 วัน อันเป็นที่ซาบซึ้งและเป็นพระคุณแก่บรรดาเจ้าภาพเป็นอย่างยิ่ง จึงขอถือโอกาสนี้ขอบพระคุณมา ณ ที่นี้อีกครั้งหนึ่ง

**ประวัติงาน และ เกียรติคุณ
สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)**

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)

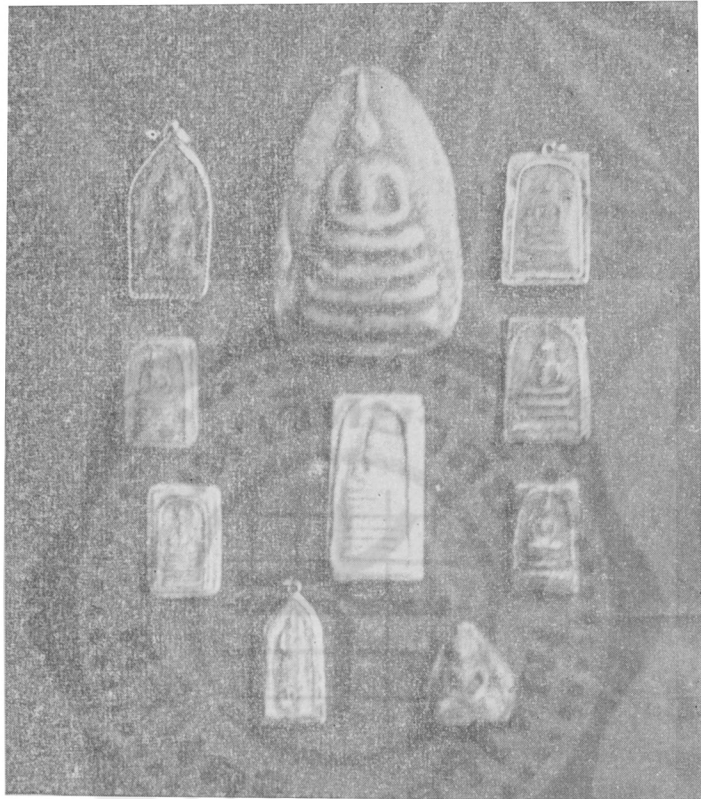

สมเด็จพระพุทธาจารย์ (โต พรหมรังสี)

(ขวบน) เจ้าคุณพระธรรมถาวร ช่วง เมื่อเป็นสามเณร

(ขวาล่าง) หลวงวิจิตรนฤมิต (ทั้ง ปฎิมาประกร)

เจ้ากรมช่างสิบหมู่ นอกจากนี่ยังสืบไม่ได้ความแน่

พระสมเด็จ

(นับจากซ้าย)

แถวที่ ๑ ขุนแผน, ขอบกระดิ่ง (พระคະแนนกรวดไชโย), ทรงเจดีย์.

แถวที่ ๒ หุบายศรี ๗ ชั้น, เศียรบาตร (ทรงโกเชอร์).

แถวที่ ๓ หุบายศรี ๖ ชั้น, พระคະแนนพัน (รุ่นหลัง), เศียรกระแต.

แถวที่ ๔ พระประจำวัน (พุธ), หลวงพ่อโต.

อ นุ โ ม ท น า

คณะเจ้าภาพมาแจ้งความจำนงขอพิมพ์หนังสือประวัติสมเด็จพระ
พุทธาจารย์ (โต) ซึ่งข้าพเจ้ารวบรวมและเรียบเรียงตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ.
๒๕๑๐ เพื่อแจกเป็นธรรมบรรณาการในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่ล้วน
ดวงรัตน์ ณ วัดไตรมิตรวิทยาราม วันพฤหัสบดีที่ ๑๒ กันยายน ๒๕๑๑
แต่จะขอคัดเฉพาะบางตอนไปจัดพิมพ์เป็นฉบับสังเขป ด้วยหนังสือนี้
จุข้อความถึง ๕๗๕ หน้า จะพิมพ์ทั้งหมดก็เกินกำลังที่จะทำได้ ข้าพเจ้า
พิจารณาเห็นไม่ขัดข้อง จึงยินยอมอนุญาตให้จัดพิมพ์ตามประสงค์

ข้าพเจ้าขออนุโมทนาเป็นอย่างยิ่ง ที่คณะเจ้าภาพจัดพิมพ์หนังสือ
นี้แจกจ่ายเป็นธรรมวิทยาทาน ขอกุศลอันนี้จงเป็นปัจจัยคลันตาลให้ผู้
มรณะประสบสุขสมบัติในสัมปรายภพตามฐานนิยมสมประสงค์ทุกประการ

พระครูกลียาณานุกุล

คณะ ๕ วัดกัลยาณมิตร ธนบุรี

วันที่ ๒๓ สิงหาคม ๒๕๑๑

จดหมาย

๔๓. ซอยเคโซ

กรุงเทพฯ วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๖

นมัสการ คุณมหาเฮง ที่เคารพสูง

หนังสือประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ซึ่งคุณมหาไดุ้้สำหรับค้นคว้ารวบรวม และมีเมตตาส่งมาให้เล่ม ๑ ผมได้รับไว้แล้วด้วยความรู้สึกขอบพระคุณเป็นอันมาก ผมอ่านจบแล้ว ออกความเห็นได้ว่า หนังสือที่คุณมหาแต่งขึ้นนี้ ค้นคว้าและแต่งได้เป็นอย่างดีไม่แพ้หนังสือ “วิทยานิพนธ์” ที่แต่งขึ้นเพื่อรับปริญญาในมหาวิทยาลัย และทั้งแต่งด้วยสำนวนโวหารที่น่าอ่านด้วย ผมจึงขอแสดงความยินดี เพราะผู้จะแต่งหนังสือชนิดนี้ต้องใช้ความเพียรค้นคว้า และต้องเป็นผู้อ่านมาก รู้จักเรื่องที่ค้นคว้าว่า สิ่งใดควรทิ้งหรือควรเก็บ และควรมีความเห็นในทาง “วิพากษ์วิจารณ์” ข้อเหล่านี้คุณมหาทำได้เป็นอย่างดี ผมจึงได้แสดงความยินดี

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เป็นอัจฉริยบุคคล ข้อนี้ไม่มีที่คัดค้าน ผู้เป็นอัจฉริยบุคคลคือผู้ที่ผิดกว่าบุคคลสามัญ แต่ผู้ที่ผิดกว่าคนสามัญ ถ้าผิดมากไปก็กลายเป็นคนไม่ใช่ปรกติชน เพราะสิ่งใดที่เกินความพอดีก็กลายเป็นไม่ดีไป เช่นความกล้าหาญเป็นสิ่งดี ถ้าเกินความพอดีไปก็จะเป็นบ้าระห่ำ สิ่งใดชั่ว ถ้าเกินเขตไปก็กลายเป็นดีก็ได้ เช่นฆ่าคนเป็นสิ่งชั่ว ถ้าฆ่าคนนับเป็นหมื่น ๆ แสน ๆ ก็กลายเป็นผู้ชนะอันยิ่งใหญ่ คือเป็นพระมหากษัตริย์ หรือพระเจ้าชนะทุกทิศไป สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เป็นคนพิเศษ แต่ด้วยความนับถือคุณวิเศษของท่าน เล่าเรื่องกันจนเลยความพอดีไป เรื่องจริงหรือไม่จริงก็เอาไปเพิ่มให้ท่านจนเหลือเกินเลยทำให้คนรุ่นหลังอ่านแล้ว อาจคิดเห็นว่าท่านเป็นคนไม่ปรกติก็ได้ เพราะฉะนั้นที่คุณมหาเลือกเอาแต่ที่เห็นควรลงไว้ในประวัติของท่าน ไม่เก็บเอาเรื่องที่เขาล่ากันมาทั้งหมด คือเลือกเฟ้นสิ่งที่ควรหรือไม่ควรดังนี้ จึงเป็นที่ถูกใจผม ไม่ทำให้ประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ถึงต่างพร้อย ดีมาก

นมัสการมาด้วยความเคารพอย่างสูง

พระยาอนุนามนราชชน.

คำนำเรื่อง

เรื่องเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ประพฤติปฏิบัติแปลกๆ ข้าพเจ้าเคยได้ฟังเล่ากันหลายเรื่อง แต่ฟังเล่าแล้วก็แล้วไป ไม่ได้จดบันทึกลงไว้เป็นลายลักษณ์อักษร และได้ค้นคว้าสอบสวนว่าท่านเป็นบุคคลสำคัญอย่างไร จวบจนวันหนึ่งในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๒ ข้าพเจ้าได้พบเรื่องประวัติ ซึ่งพระยาทิพโกษา (สอน โลหนันท์) รวบรวมและเรียบเรียง ภายใต้หัวเรื่องว่า “ประวัติขรัวโต” พิมพ์ไว้ในหนังสือพิมพ์ไทยใหม่รายวัน ฉบับประจำเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๕ เมื่อพิจารณาถึงเรื่องประวัติ ข้าพเจ้ารู้สึกเลื่อมใสในเจ้าประคุณสมเด็จฯ องค์นั้นเป็นอย่างยิ่ง ด้วยท่านทรงคุณวิเศษหลายอย่าง ว่าโดยเฉพาะท่านรอบรู้เชี่ยวชาญทั้งในทางคันถธุระและวิปัสสนาธุระ กับมีปฏิปทาจริยาวัตรน่าอัศจรรย์ไม่ซ้ำแบบใคร แต่แฝงไว้ด้วยคติธรรมตามวิสัยบัณฑิต นับว่าท่านเป็นวิสามานยนุคคลหาผู้เสมอเหมือนได้โดยยาก คิดเห็นว่าควรรวบรวมเรื่องประวัติจัดพิมพ์เป็นเล่มสมุดขึ้นไว้ เพื่อเป็นเสมือนเจดีย์อนุสรณ์ประกาศเกียรติคุณของท่านให้ขจรขจายปรากฏอยู่ตลอดกาล ตามนัยพุทธภาษิตบรรหารในเทวตาสังยุตตนิคายว่า รูป ชีรติ มัจฉานัน นามโคตตุน ชีรติ รูปกายของสัตว์ทั้งหลายย่อมย่อยยับทรุดโทรม แต่ชื่อเสียงเกียรติคุณและวงศ์สกุลยังไม่ย่อยยับทรุดโทรม (ไปตามรูปกาย) ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงเริ่มดำเนินการสอบสวนค้นคว้าเรื่องประวัติแต่นั้นมา แต่การที่จะเรียบเรียงเรื่องประวัติเจ้าประคุณสมเด็จฯ ให้เรียบร้อยสมบูรณ์อยู่ข้างจะทำยาก เพราะเอกสารเกี่ยวกับเรื่องประวัติเท่าที่ค้นพบมีไม่มากนัก ส่วนมากเป็นเรื่องที่ได้ยินได้ฟังบอกเล่ากันต่อๆ มา และเรื่องที่เล่ากันนั้นก็มิใช่น้อยเรื่อง ที่ดูเหมือนผู้เล่าจะคิดเห็นว่าเจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านทำอะไรแปลกๆ ผิดกับสามัญชนทั่วไป (คือท่านมักทำสิ่งที่คนโดยมากไม่นิยมทำหรือทำไม่ได้) ก็เลยเล่าเพิ่มเติมต่อเพื่อให้ซับซ้อนยิ่งขึ้น จนกลายเป็นเรื่องเหลวแหลกเกินความจริง ข้อนี้ดูจะเป็นของธรรมดา แม้แต่เรื่องที่เกิดขึ้นคำพูดคำตายังเล่ากันผิดพลาดเหลือเกินถึงความพอดี จะบ่วยกล่าวไปยถึงเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จฯ ซึ่งตัวท่านถึงมรณภาพมา ๙๐ ปีเศษ เป็นเวลาเกือบหนึ่งศตวรรษแล้ว จะต้องเป็นเรื่องเหลวแหลกเข้าแทรกแซงเจือปนไม่มากนักน้อยเป็นแน่แท้ ดังนั้น ในการเรียบเรียงเรื่องประวัติเจ้าประคุณสมเด็จฯ ข้าพเจ้าจึงต้องพิจารณาเลือกพื้นเรื่องใดเห็นมีเหตุผลก็เขียนลงไป เรื่องใดเห็นไม่สมเหตุสมผลถึงจะไม่เขียน ถ้าจะเก็บเอาเรื่อง

ที่เล่ากันมาเขียนลงไปทั้งหมด ก็จะทำให้ประวัติของเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ต่างพร้อยมัวหมอง และชื่อว่าเป็นการทำลายเกียรติหาใช่เฉลิมเกียรติของท่านไม่ ดังพระนิพนธ์สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในหนังสือ “ความทรงจำ” (หน้า ๔๐) ว่า การแต่งหนังสือเฉลิมเกียรติควรกล่าวแต่ที่เป็นความจริง ถ้าเอาความเท็จมากล่าวหาเป็นเฉลิมเกียรติไม่

ในการเรียบเรียงเรื่องประวัตินี้ ข้าพเจ้าได้เก็บความบางเรื่องบางตอนจากหนังสือประวัติสมเด็จ ฯ ฉบับของพระยาทิพโกษา (สอน โลหนันท์) ฉบับของนายพรหม ชะมาลา และฉบับของนายฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ นอกจากนี้ได้อาศัยเอกสารและหนังสือเรื่องอื่น ๆ อีกจะบอกไว้เมื่อกล่าวถึงในที่นั้น ๆ กับได้รับคำแนะนำบอกเล่าจากผู้ใหญ่อีกหลายท่าน จะกล่าวนามไว้ให้ปรากฏ คือ เจ้าคุณพระภักทรมุนี (อิน ภทฺธมุนี) วัดทองนพคุณ เจ้าคุณพระธรรมกิติ (ลมูล สุதாகโม) วัดระฆัง ฯ เจ้าคุณพระศากยบุตติยวงศ์ (อยู่ ปุณณวฑฺฒโน) วัดอรุณ ฯ เจ้าคุณพระมหาพุทธรพิมพาภิบาล (วร โสภโชนิ) วัดไชโย พระอาจารย์ขวัญ วิสฺสุทฺธ วัดระฆัง ฯ พระยาอารักษ์นัฏการณ (ผล ผลวัฒน์) พระเทพธรรมา (สิน ปฐมาประกร) นายพลพันธ์ หุ้มแพร (เก็บ จันทนบุบผา) จ่านายสิบพชร มัธยมผล นายเปลื้อง แจ่มใส นายมณี ศุกรมข นายชุ่ม จันทนบุบผา นายเชย ศรีวิทย์ นายแจ่ม ติประวัติ และยังมีผู้ช่วยเหลืออย่างอื่นอีก คือ นายยิ้ม บัณฑยางกูร ได้แนะนำให้ค้นจดหมายเหตุต่าง ๆ นายโอภาส ศฤกษะช่วยถ่ายภาพ นางสาวแสงโสม โลหนันท์ ช่วยค้นหาเรื่องที่ประสงค์ นางสาวอารี เนตรายนช่วยเขียนคัดจากร่าง นางบุญนาค นิยมสมบุรณ์ ช่วยตีพิมพ์ เจ้าคุณพระราชเวที (พร ธีร-ภทฺโท) วัดประยุรวงศ ฯ ช่วยตรวจแก้ไขก่อนแต่จะพิมพ์ และนายปลั่ง กิตติวรรณ ช่วยตรวจใบแก้ไขในเวลาพิมพ์ ข้าพเจ้าขออนุโมทนา และขอบคุณทุกท่านที่กล่าวนามมา ซึ่งร่วมฉันทะกันสร้างเรื่องประวัติเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ จนสำเร็จเป็นเล่มดังที่ปรากฏอยู่ในมือของท่านผู้อ่านนี้

ในที่สุดนี้ ถ้าผู้อ่านพบข้อบกพร่องผิดพลาดหรือได้ทราบเรื่องประวัติต่างจากที่พิมพ์ไว้ในสมุดเล่มนี้ โปรดแนะนำหักท้วงแจ้งไปให้ข้าพเจ้าทราบด้วย เพื่อจะได้ปรับปรุงแก้ไขให้ถูกต้องเรียบร้อยต่อไป

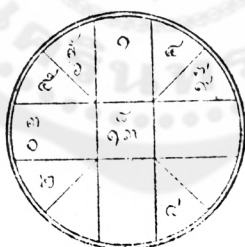
พระมหาสงฆ์ อธิษฐานไว้

คณะ ๕ วัดกัลยาณมิตร ธนบุรี

วันที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๕

ประวัติ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)

เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์^(๑) วัดระฆังโฆสิตาราม จังหวัดธนบุรี นามเดิมว่า โต นามฉายาว่า พุทฺธมฺรสี เกิดในรัชกาลที่ ๑ (สร้างกรุงรัตนโกสินทร์ได้ ๗ ปี) ณ บ้านตำบลไถ่จัน (ท่าหลวง) อำเภอกาญจนบุรี จังหวัดพระนครศรีอยุธยา^(๒) เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีวอกสัมฤทธิ์ศก จ.ศ. ๑๑๕๐ ตรงกับวันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๓๓๑ เวลาพระบิดาบาต มีผู้รู้โหราศาสตร์ผูกดวงชะตาไว้ดังนี้^(๓)

จะต้องอธิบายความนอกเรื่องประวัติ เพื่อผู้ที่ยังไม่รู้เรื่องดวงชะตาแทรกลงตรงนี้

(๑) คำว่า “พุฒาจารย์” ในหนังสือตำนานคณะสงฆ์พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า เดิมเขียนเป็น “พุทฺธอาจารย์” เห็นจะเทียบด้วยนามพระพุทฺธโฆษาจารย์ เพิ่งเขียนเป็น “พุฒาจารย์” เมื่อในรัชกาลที่ ๔

(๒) ความที่กล่าวตรงนี้ นายกลิน ญาติ นายโชน หลาน ของ เจ้าประคุณ สมเด็จพระเจ้า เล่าให้พระยาพิพิธโกษา (สอน โลหะนันท์) ฟัง

ก่อน^(๔) อันการทำดวงชาตานั้น คือจดจำจักรราศีที่สถิตของดวงอาทิตย์และดาวพระเคราะห์ต่าง ๆ ในขณะเวลาเกิด เป็นวิธีมีมาเก่าแก่แต่ดึกดำบรรพ์ ดวงชาตามีที่ใช้ในกิจการหลายอย่าง คืออย่าง ๑ ถ้าจะกำหนดเวลาฤกษ์ยามทำการให้เป็นสิริมงคลแก่ผู้ใด โหราจารย์เอาดวงชาตาของผู้นั้นมาสอบสวนเลือกเอาเวลาอันพระเคราะห์โคจรสู่จักรราศี ซึ่งต้องตำราว่าเป็นสิริมงคลแก่ชาตาของผู้นั้น กำหนดเป็นเวลามงคลฤกษ์ เป็นต้นว่า ฤกษ์ยกกองทัพก็ต้องหาเวลาที่ เป็นสิริมงคลแก่แม่ทัพ ฤกษ์ปลูกเรือนก็ต้องหาเวลาที่ เป็นสิริแก่เจ้าของเรือน ฤกษ์โกนจุกก็ต้องหาเวลาให้เป็นสิริมงคลแก่เด็กที่จะโกนจุกฉะนั้นเป็นตัวอย่าง อีกอย่าง ๑ ดวงชาตามีที่ใช้ในการพยากรณ์ตรียันต์มีแก่ตัวบุคคล เพราะเชื่อกันมาว่า เมื่อพระเคราะห์โคจรเข้าสู่จักรราศีเช่นนั้น ๆ เป็นต้นว่าพระเคราะห์ราหูเข้าสู่ราศีอันเป็นลัคนาของผู้ใด ว่าผู้นั้นมักไม่มีความสุขจนกว่าพระเคราะห์ราหูจะพ้นจักรราศีนั้นไป ทั้งนี้เป็นตัวอย่าง อาศัยความเชื่อในข้อนี้จึงมีวิธีขับสอบดวงชาตาหาความรู้ว่าเคราะห์ดีและเคราะห์ร้ายประการใด ยังมีความเชื่อกันมาแต่ก่อนอีกอย่างหนึ่งว่าดวงชาตาของผู้ใด อาจจะส่อให้รู้ได้ว่าบุคคลผู้นั้นจะดีหรือชั่วและที่สุกจะมีอายุยืนหรืออายุสั้น ความเชื่ออย่างที่ว่านี้เกิดแต่เอาดวงชาตาของผู้ที่มีเรื่องประวัติ อันปรากฏว่าเป็นคนดีหรือคนชั่วในอดีตกาล มาเป็นหลักสำหรับเทียบเคียงกับดวงชาตาที่จะพยากรณ์ ถ้าเห็นคล้ายคลึงกับดวงชาตาตัวอย่างของข้างฝ่ายคนดีก็พยากรณ์ว่าจะดี ถ้าไปคล้ายคลึงกับดวงชาตาข้างฝ่ายพวกชั่วก็พยากรณ์ว่าจะชั่วเป็นคำความ ผู้ที่นิยมการพยากรณ์ถึงว่ามานี้ เมื่อเห็นใครเป็นคนทรงคุณหรือให้โทษอย่างวิสามานีมักสืบวันและเวลาเกิดของผู้คนผู้ดวงชาตาลงตำราไว้เป็นตัวอย่างสำหรับใช้เปรียบเทียบในการพยากรณ์ ดวงชาตาของบุคคลต่าง ๆ ทั้งข้างดีและ

(๓) พระยาทิพโกษา (สอน โลหนันท์) กล่าวไว้ในคำนำเรื่องประวัติ “ขรัวโต” ว่า ดวงชาตาเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงกำหนดถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ด้วยมีพระราชประสงค์จะทรงทราบว่ามีผู้ที่มีอายุตั้งแต่ ๘๐ ปีขึ้นไปจะมีดวงชาตาเป็นอย่างไร แล้วพระราชทานดวงชาตานั้นไปยังสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ และประทานให้พระยาทิพโกษาเก็บรักษาสืบมา ดวงชาตาที่ว่านี้ลัคนาสถิตราศีใดหาทราบไม่ ได้พบดวงชาตาเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้า ในหอสมุดแห่งชาติ ปรากฏว่าลัคนาอยู่ราศีพฤษภ แต่ที่พบในที่อื่นลัคนาราศีเมษ

(๔) ความที่กล่าวในตอนต่อไปนี้ คัดจากเรื่องประวัติสุนทรภู่ พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๓ พ.ศ. ๒๔๗๔ หน้า ๒-๓

ข้างข้างจึงมีอยู่ในตำราเป็นอันมาก และมักมีคำจบบอกไว้ว่าเป็นผู้มีคุณหรือมีโทษอย่างนั้นๆ ด้วย ที่ดวงชะตาของเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในตำราดวงชาตานั้น คงเป็นเพราะผู้พยากรณ์แต่ก่อนเห็นว่าท่านทรงคุณวิเศษในทาง คณิตระและวิปัสสนาธุระหาผู้เสมอเหมือนได้โดยยาก นับว่าเป็นวิสามัญบุรุษผู้หนึ่ง แต่จกคำอธิบายแถมไว้ข้างใต้ดวงชะตาว่า “พระมหาเถรจารย์ผู้สร้างพระสมเด็จนามอุโฆษ” ดังนี้ด้วย หมายความว่า เป็นผู้ทรงคุณวุฒิในทางวิทยาคม เป็นอย่างวิเศษสุด อันเป็นความจริงตามเรื่องประวัติของท่าน

สกุลวงศ์ของเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มารดาชื่อเกตุ (ธิดานายไชย) เดิมเป็นชาวบ้านตำบลท่าอิฐ อำเภอบ้านโพ (ปัจจุบันอำเภอมะเมือง) จังหวัดอุตรดิตถ์ ต่อมาในสมัยหนึ่ง การทำนาไม่ได้ผลเพราะฝนแล้งมาหลายปี จึงย้ายภูมิลำเนาไปอยู่ ณ บ้านตำบลไก่อ้น (ท่าหลวง) อำเภอกำแพง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา^(๑) ฝ่ายบิดาจะซื้อไร่ไม่ทราบแน่ ทราบแต่ว่าเป็นชาวเมืองอื่น^(๒) เมื่อท่านเกิดแล้ว (ยังเป็นทารกนอนเบาะ) มารดาพาท่านไปพักอยู่ที่บ้านตำบลไชโย จังหวัดอ่างทอง พอท่านสอนนั่งได้มารดาก็พาท่านมาอยู่ ณ บ้านตำบลบางขุนพรหม จังหวัดพระนคร สิบมา^(๓) (ต่อมาภายหลังท่านได้สร้างพระโตเป็นอนุสรณ์เนื่องในตัวของท่าน ณ ตำบลทั้ง ๓ นั้น คงจะกล่าวต่อไปในที่อื่นข้างหน้า)

(๑) ความที่กล่าวตรงนี้ เจ้าคุณพระมงคลเทพมุนี (มัย ปณฺธิโต) เจ้าอาวาสวัดจักรวรรดิฯ เมื่อเป็นที่พระธรรมวิหารีเถร อยู่วัดพระเชตุพนฯ เล่าให้นายพรหม ขะมาลา เปรียญ พัง

(๒) แต่เชื่อได้ว่า เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นเชื้อพระราชนัดดา ข้อนี้นี้หลักฐานอ้างอิง ด้วยความปรากฏในเรื่องประวัติว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อดำรงพระยศเป็นสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ได้พระราชทานเรือรบกันยาหลังคากระแซงเจ้าประคุณสมเด็จฯ แต่ยังเป็นสามเณร (ในหนังสือพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๕ ว่า “พระมหาอุปราชในรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ (พระองค์เจ้าชายอรุณ-ทัย) ทรงประพาศติดอมพระองค์มาก เป็นต้นว่าเรือพระที่นั่งก็ทรงเรือรบกันยาหลังคากระแซงอย่างพระองค์เจ้าทรง ไม่คาดสีเหมือนเรือเจ้าฟ้า”) และปรากฏในจดหมายเหตุบุญขึ้นน้ำฝนพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (เล่ม ๓ หน้า ๔๔) ว่า “วันเสาร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๘ (ต้น) ปีวอก จ.ศ. ๑๒๓๔ (พ.ศ. ๒๔๑๕) เวลา ๒ ยาม สมเด็จพระพุฒาจารย์ถึงชีพิตักษัย” ดังนี้

(๓) นำสันนิษฐานว่า การที่มารดาพาท่านมาอยู่ที่ตำบลบางขุนพรหมนั้น ด้วยประสงค์จะมาสืบหาบิดาของท่านเป็นข้อสำคัญ

การศึกษา

กล่าวกันว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ เมื่อเยาว์วัยได้อยู่และศึกษาอักษรสมัยในสำนักเจ้าคุณอรุณนิมิต(๑) วัดอินทรวิหาร(๒) จังหวัดพระนคร ถึงปีวอก พ.ศ. ๒๓๔๒ อายุ ๑๒ ปี ได้บรรพชาเป็นสามเณร เจ้าคุณพระบวรวิริยเถร(๓) วัดสังเวชวิศยาราม (ซึ่งเวลานั้นเรียกวัดบางลำภูบน) จังหวัดพระนคร เป็นพระอุปัชฌาย์ ต่อมา (จะเป็นปีใดไม่ทราบแน่) ได้ย้ายไปอยู่วัดระฆังฯ เพื่อศึกษาพระปริยัติธรรมต่อไป

มีเรื่องเล่าว่า ในตอนที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ จะย้ายไปอยู่วัดระฆังฯ นั้น คืนวัน

(๑) เจ้าคุณอรุณนิมิตเป็นชาวเมืองเวียงจันทน์ เป็นผู้ทรงคุณทางวิปัสสนาธุระ มีผู้คนนิยมนับถือมาก นามเดิมของท่านจะชื่อไรหาทราบไม่ พิศุเคราะห์รายนามพระอาจารย์ในจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒ (ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๖๔) ซึ่งพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดให้อารามารับพระราชทานบริวารอันควรแก่สมณะฝ่ายอรัญวาสี แล้วทรงแต่งตั้งเป็นพระอาจารย์บอกพระกรรมฐานรวม ๗๖ รูป ในจำนวนนี้มีนามพระอาจารย์ตั้ง วัดบางขุนพรหมนอกปรากฏอยู่ด้วย ยังมีนามที่หนังสือวัดอินทรวิหารท่านใน (เวลานี้ลบเสียแล้ว) เขียนไว้ได้ภาพว่า “เจ้าคุณขรรค์.” และทางหลังพระประธาน บอกรายชื่อคนในภาพเขียนว่า “เจ้าขรรค์.” ดังนี้ จึงสันนิษฐานว่า เจ้าคุณอรุณนิมิตนามเดิมชื่อตั้ง หนึ่งว่ากันว่า เพราะท่านใจดี ช่วยอนุเคราะห์สงเคราะห์แก่คนทั่วไปจึงเรียกว่า “เจ้าคุณ” “อรุณนิมิต” หมายความว่าชอบอยู่ป่า คือท่านมักไปธุดงค์ทุกปี

(๒) วัดนี้เดิมเป็นสำนักสงฆ์ เรียกวัดบางขุนพรหมนอก ต่อมาภายหลังเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้จัดการสร้างให้เป็นวัดสมบุรณ์ขึ้น ดังจะกล่าวในที่อื่นข้างหน้า

(๓) เจ้าคุณพระบวรวิริยเถร นามเดิมว่า อยู่ เป็นผู้ทรงเกียรติคุณในทางวิปัสสนากรรมฐาน มีวาจาประสิทธิ คนทั้งหลายเกรงกลัววาจาของท่านยิ่งนัก ว่าท่านคุ้นเคยสนิทสนมกับเจ้าคุณอรุณนิมิตมาก ได้ค้นพบดวงชาติ ปรากฏว่าท่านเกิดวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือนอ้าย ปีชวด จ.ศ. ๑๑๓๒ (พ.ศ. ๒๓๑๓) เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ ถึงมรณภาพเมื่ออายุ ๙๓ ปี

หนึ่งพระอาจารย์ (ว่าสมเด็จพระพุฒาจารย์ นาค เปริญเอก วัดระฆังฯ) ผันว่ามีช้างเผือกตัวหนึ่งเข้ามาในหนังสือพระไตรปิฎกในตู้ของท่านหมด แล้วตกใจตื่น (ดูเหมือนพระอาจารย์จะเชื่อมั่นว่า ผันอย่างนั้นท่านจะได้ศิษย์ที่ฉลาดหลักแหลมคนหนึ่ง) วันรุ่งขึ้นเผอิญเจ้าคุณอรุณญิกได้พาสามเณรโตไปฝากเป็นศิษย์ศึกษาพระปริยัติธรรม พระอาจารย์นั้นก็รับไว้ด้วยความยินดี

หนึ่งในสมัยที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นสามเณร ปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อดำรงพระยศเป็นสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรโปรดปรานมาก ทรงรับไว้ในพระราชูปถัมภ์ ได้พระราชทานเรือกราบกันยาหลังคากระแซงให้ท่านใช้สอยตามอัธยาศัย แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก็ทรงพระเมตตา ครั้นอายุครบอุปสมบทในปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๕๐ ทรงพระกรุณาโปรดให้บวชเป็นนาคหลวงที่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุฯ (๑) เป็นพระอุปัชฌาย์

เรื่องประวัติเจ้าประคุณสมเด็จฯ อันเนื่องด้วยการศึกษาพระปริยัติธรรมนั้น หนังสือประวัติขรัวโต (พระยาทิพโกษา เรียบเรียง) กล่าวว่า ท่านได้ศึกษาในสำนักสมเด็จพระพุฒาจารย์ (นาค) วัดระฆังฯ เป็นขั้น และไปศึกษาในสำนักสมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุฯ บ้าง(๒) และว่าเมื่อท่านเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักสมเด็จพระสังฆราชนั้น ก่อนแต่จะเรียนท่านทูลสมเด็จพระสังฆราชว่า วันนี้ท่านจะเรียนตั้งแต่นี้ถึงนั้น ครั้นถึงเวลาเรียนท่านก็เปิดหนังสือออกแปลจนตลอดตามที่กำหนดไว้ ท่านทำดังนี้ทุกครั้ง จนสมเด็จพระสังฆราชรับสั่งว่า “ขรัวโตเขามาแปลหนังสือให้ฟัง เขาไม่ได้มาเรียนหนังสือกับฉันดอก”

เจ้าประคุณสมเด็จฯ ศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ช้านานอย่างไรไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ท่านรอบรู้ชำนาญพระไตรปิฎก ความที่กล่าวนี้มีหลักฐานประกอบ ด้วยในหนังสือเรื่องตั้งพระราชคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์ว่า “หม่อมเจ้าพระสมเด็จพุฒาจารย์ (ทัต)(๓) วัด

(๑) เดิมเรียกวัดสลัก ในรัชกาลที่ ๑ โปรดให้เปลี่ยนนามว่า วัดนิพพานาราม วัดพระศรีสรรเพชญ์คาราม วัดมหาธาตุฯ โดยลำดับ (ดูเรื่องประวัติวัดมหาธาตุฯ)

(๒) หนังสือประวัติวัดราชสิทธิาราม (ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๕) ว่าเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้ศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักสมเด็จพระสังฆราช (ก่อน) วัดมหาธาตุฯ เมื่อเป็นที่พระพรหมมุนี อยู่วัดหงส์ฯ ด้วย

(๓) เป็นหม่อมเจ้าในพระประพันธวงศ์เธอ กรมหลวงเสนีบริรักษ์ (พระองค์เจ้าชายแสง ต้นสกุล เสนีวงศ์ ณ อยุธยา)

พระเชตุพน ฯ เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร ได้เล่าเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักพระพุฒาจารย์ (โต) แต่ท่านยังเป็นพระมหาโต เป็นลำดับมา จนสอบได้เป็นเปรียญ ๗ ประโยค” และในหนังสือชุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จพระยาตำราจรงราชานุภาพว่า “ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ โปรดให้มีการสอบพระปริยัติธรรม ณ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ (เริ่มสอบวันศุกร์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๔) โปรดให้พระเทพกระวี (โต) วัดระฆัง ฯ เป็นกรรมการองค์ ๑ เพราะชำนาญพระไตรปิฎก ต่อมาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์” ดังนี้

อนึ่งเคยฟังผู้หลักผู้ใหญ่กล่าวกันมาแต่ก่อน ว่าเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ชำนาญพระไตรปิฎกมาก ถึงได้รับยกย่องว่า “หนังสือดี” องค์หนึ่งในสงฆมณฑล เกียรตินิยมว่า “หนังสือดี” นั้น สมเด็จพระยาตำราจรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ในเรื่องประวัติวัดเบญจมบพิตรดังนี้ “ผู้ที่ได้รับยกย่องว่าหนังสือดีนั้นไม่จำเป็นจะต้องได้เป็นเปรียญประโยคสูงหรือเป็นเปรียญประโยคสูงจะได้รับยกย่องว่าหนังสือดีไปทุกองค์ เพราะแปลหนังสือได้เป็นเปรียญประโยคสูงเป็นสำคัญเพียงว่ารู้ภาษาบาลีดี ความรู้หลักพระศาสนาเป็นส่วนหนึ่งต่างหากจะรู้ได้แต่ด้วยอ่านพระไตรปิฎก คุณธรรมที่ยกย่องว่ารู้หนังสือดีนั้น ท่านกำหนดว่าต้องบริบูรณ์ด้วยองค์ ๒ คือรู้ภาษาบาลีดีจนสามารถอ่านพระไตรปิฎกได้ถ่องแท้เป็นองค์อัน ๑ กับต้องได้อ่านพระไตรปิฎกหมดทุกคัมภีร์ หรือโดยมากเป็นองค์อีกอย่าง ๑ จึงนับว่าหนังสือดี”

ที่นี้จะพรรณนาว่าด้วยการศึกษาวิปัสสนาธุระต่อไป อันการเรียนวิปัสสนาธุระนั้น คือเรียนวิธีที่จะชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากกิเลส (การเรียนคันถธุระ คือการเรียนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ด้วยพยายามอ่านพระไตรปิฎกให้รอบรู้พระธรรมวินัย แต่การเรียนคันถธุระนั้นต้องเรียนหลายปี เพราะต้องเรียนภาษามคธก่อนต่อรู้ภาษามคธแล้วจึงจะอ่านพระไตรปิฎกเข้าใจได้) ผู้ที่บวชแต่พรรษาเดียวไม่มีเวลาพอจะเรียนคันถธุระ จึงมักเรียนวิปัสสนาธุระอันเป็นการภาวนา อาจเรียนได้ด้วยไม่ต้องรู้ภาษามคธ และถือกันอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้าเรียนวิปัสสนาธุระชำนาญแล้ว อาจทรงคุณพิเศษในทางวิทยาคม เป็นประโยชน์อย่างอื่นตลอดจนวิชาพิชัยสงคราม เพราะฉะนั้นผู้ที่บวชแต่พรรษาเดียว จึงมักศึกษาวิปัสสนาธุระเป็นประเพณีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาถึงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ผู้ที่บวชแต่พรรษาเดียวหรือแม้

หลายพรรษา ก็นิยมศึกษาวิปัสสนาธุระกันทั่วไป(๑) กล่าวโดยเฉพาะในรัชกาลที่ ๒ การศึกษาวิปัสสนาธุระเจริญรุ่งเรืองไพศาล ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงฟื้นฟูทำนุบำรุงวิทยาการประเพณีนี้มาก โปรดอาราธนาพระภิกษุที่ทรงคุณวุฒิในทางวิปัสสนาธุระทั้งในกรุงและหัวเมืองบิณฑิไลฝ่ายเหนือ มารับพระราชทานบริวารอันควรแก่สมณะฝ่ายอริยวาสีแล้วทรงแต่งตั้งเป็นพระอาจารย์บอกพระกรรมฐาน ปรากฏในจดหมายเหตุ(๒) ดังนี้

“ศุภมัสตพุทธศักราชสองพันสามร้อยหกสิบสี่ศก สัปเสสังวัจระบุศยมาศกาพบักข อัญมิตติภูมิภุมวาร พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราลงกรณบรมจักรพรรดิรัตนะพาหนะ ผู้กิริณีสีเสวก (เสวก) เอกอัครราชมาหาหรินทรภินทพงศ์ ดำรงกรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา มหาสถาน เสด็จออก ณ พระที่นั่งบรมจักรพรรดิพิมาน ถวายสังฆภัตตทานแก่พระราชอาคันตุกะคามวาสีอริยวาสี พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์แลเสนาบดีผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทูลละอองธุลีพระบาท ทรงพระราชอนุสรคำนึงถึงครั้งแผ่นดินสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง(๓) ทรงพระราชศรัทธาส่งกายนาพระไตรปิฎกฝ่ายคันถธุระ(๔) ที่คลาดเคลื่อนเพี้ยนผิด ก็ถูกต้องตามพระบาลี พระสงฆ์สามเณรได้เล่าเรียนบำรุงพระพุทธศาสนาสืบมา แต่ฝ่ายพระวิปัสสนาธุระพระสงฆ์สามเณรฆราวาสปฏิบัติวิปัสสนาต่าง ๆ ตามคติอาจารย์ไม่ต้องด้วยพระบาลีมีเป็นอันมาก ทรงพระราช

(๑) ในหนังสือ “ความทรงจำ” พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชในรัชกาลที่ ๑ ก็ทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ เพราะฉะนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดให้ทำตามเยี่ยงอย่างครั้งพระองค์ทรงผนวช ทรงรับอุปสมบทวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วเสด็จไปประทับ ณ ตำหนักในวัดมหาธาตุฯ ทำอุปัชฌาย์วัตร ๓ วัน แล้วเสด็จไปจำพรรษาทรงศึกษาวิปัสสนาธุระ ณ วัดสมอราย (ซึ่งพระกระษทานามว่า วัดราชาธิวาส เมื่อรัชกาลที่ ๔)

(๒) จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ ปีมะเส็งตรีศก จ.ศ. ๑๑๘๓ (พ.ศ. ๒๓๖๔) เลขที่ ๗

(๓) คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

(๔) มีการส่งกายนาที่วัดมหาธาตุฯ กรุงเทพฯ เมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีวอก จ.ศ. ๑๑๕๐ (พ.ศ. ๒๓๓๑) จนกลางเดือน ๕ ปีระกา พ.ศ. ๒๓๓๒ รวมเวลา ๕ เดือนจึงสำเร็จ (จากหนังสือเรื่องประวัติวัดมหาธาตุฯ)

ศรัทธาบำรุงพระพุทธศาสนาให้ถาวร ทั้งฝ่ายคันถธุระและวิปัสสนาธุระ เป็นพระราชอาณัติส่งปลงพระทัยหวังตั้งประทับแก้วส่องสว่างทางสรวรรคณิพพาน จึงมีพระราชโองการมานพระบัณฑิตสุรสิงหนาทคำรัสสั่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนริศรณเรศ^(๑) อารารนาสมเด็จพะสังฆราช ราชาคณะ ถานานุกรม เจ้าอธิการ ณ พระอารามหลวงและอารามนอกกรุงในกรุง ที่มีศรัทธาบำเพ็ญพระสมณะและวิปัสสนากรรมฐานถูกต้องตามสมควรด้วยพุทโธวาทานุศาสน์ ทรงอังกาสสังฆกัตตทานถวายเครื่องเสนาสนะ บาตร ไตรจีวร กอลด แลบริวารอันควรแก่สมณะฝ่ายอรัญวาสี ตั้งแต่งไปเป็นพระอาจารย์บอกพระกรรมฐานแก่พระสงฆ์สามเณร ชรราวาสปะชาวชี ผู้มีศรัทธา ให้ถูกต้องตามคลองพระพุทธานุญาตทรงพระราชศรัทธาครั้งนี้ พระ(ราช) หฤทัยตั้งหวังพระสรรเพชญ์โพธิญาณเป็นเบื้องหน้า”

เรื่องประวัติของเจ้าประคุณสมเด็จฯ เกี่ยวกับการศึกษาวิปัสสนาธุระนั้น สันนิษฐานว่า ท่านจะได้เล่าเรียนในหลายสำนัก ด้วยในสมัยนั้นโดยเฉพาะในรัชกาลที่ ๒ การศึกษาวิปัสสนาธุระเจริญแพร่หลาย มีพระคณาจารย์ผู้เชี่ยวชาญทางพระกรรมฐานมากสำนักดังกล่าวนั้น แต่ที่ทราบแน่ชัดว่า ท่านได้เล่าเรียนในสำนักเจ้าคุณอรุณภูมิ วัดอินทรวิหาร เจ้าคุณพระบวรวิริยเดว (อยู่) วัดสังเวชวิศยาราม (ซึ่งเป็นพระบรรพชาจารย์ของท่าน) และพระอาจารย์แสง จันทวัดลพบุรี^(๒) และดูเหมือนท่านจะมีความรอบรู้ชำนาญแต่ยังเป็นสามเณร ด้วยปรากฏว่าเมื่อเป็นสามเณรนั้นหนึ่งท่านได้เอาปูนเท้าเล็ก ๆ ไปถวายเจ้าคุณพระบวรวิริยเดว ๑ เท้า กับถวายพระในวัดนั้นองค์ละ ๑ เท้า เวลานั้นไม่มีใครสนใจ มีพระองค์หนึ่งเก็บปูนนั้นไว้แล้วปั้นเป็นลูกอมสัก ๓-๔ ลูก ภายหลังกลายเป็นลูกอมขลังศักดิ์สิทธิ์เลื่องลือทั่วไป (เจ้าประคุณสมเด็จฯ ทรงคุณวิเศษในทางวิปัสสนาธุระอย่างไร จะพรรณนาต่อไปในตอนว่าด้วยอภินิหาร)

(๑) พระองค์เจ้าชายไกรสร (ซึ่งเรียกกันภายหลังว่า หม่อมไกรสร) ในรัชกาลที่ ๒ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นนริศรณเรศ และโปรดให้ทรงกำกับกรมสังฆการี ในรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงกำกับกรมวัง และเลื่อนเป็นกรมหลวงนริศรณเรศ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๗๕ เป็นต้นสกุล ฟังบุญ ณ อยุธยา (—หนังสือราชสกุลวงศ์)

(๒) พระอาจารย์มี (เศรษฐบุตร) วัดตึก ต. ท่าवासกรี อ. พระนครศรีอยุธยา จังหวัดพระนครศรีอยุธยา อายุ ๗๔ ปี (ใน พ.ศ. ๒๕๐๓) เล่าว่า พระอาจารย์สารกาตันทอง ซึ่งเป็นพระอาจารย์มีชื่อเสียงของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์หนึ่ง เติบโตอยู่วัดมหาโลก มาอยู่วัดศาลาปูน แล้วย้ายมาอยู่วัดตึกนี้ (จากวารสารคดีปากกร ปีที่ ๔ เล่ม ๑ หน้า ๒๕)

ทรงนี้จะแทรกเรื่องเกี่ยวกับพระอาจารย์แสงลงไว้ด้วย เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสมณฑลอยุธยาในปีชวด พ.ศ. ๒๔๒๑ เสด็จวัดมณีชลขันธ์ ลพบุรี ทรงพระราชนิพนธ์ว่า “ขรัวแสงคนทั้งปวงนับถือกันเป็นผู้มีวิชา เดินตั้งแต่เมือง ลพบุรีเข้าลงไปฉันทเพลที่กรุงเทพฯ ได้ เป็นคนกว้างขวาง เจ้านายขุนนางรู้จักมาก ได้สร้าง พระเจดีย์สูงไว้องค์หนึ่ง ที่วัดมณีชลขันธ์(๑) ตัวไม่ได้ยู่วัดนี้ นำเข้าพรรษาไปจำพรรษาอยู่ วัดอื่น ถ้าถึงออกพรรษาแล้วมาปลูกโรงอยู่ริมพระเจดีย์องค์นี้ ก่อเองคนเดียวไม่ยอมให้คนอื่น ช่วย ราษฎรที่นับถือพากันเรียไรสงอิฐปูน แดพระเจดีย์องค์นี้เจ้าของจะทำไว้แล้วเสร็จตลอด ไป หรือจะทั้งผู้อื่นช่วยเมื่อตายแล้วไม่ได้ตามคุณ ของเธอก็ดีอยู่”(๒) และในหนังสือนำชม โบราณสถาน จังหวัดลพบุรี ของกรมศิลปากรว่า “พระอาจารย์แสง เติมอยู่วัดชีป่า ตำบล ทะเลชุบศร อำเภอเมือง ลพบุรี เป็นผู้มึนคุณวิเศษทางวิปัสสนา ได้เที่ยวรุดงค์ไปถึงเมือง หงสาวดี”

สมณศักดิ์

เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าท่านไม่ปรารถนายศศักดิ์ เมื่อเรียนรู้พระปริยัติธรรม ก็ไม่เข้า แปลหนังสือเป็นเปรียญและไม่รับเป็นถานานุกรม ประหลาดที่ท่านไม่เข้าสอบเป็นเปรียญ แต่ เรียกกันว่าพระมหาโตแต่แรกบวชมา(๓) บางคนก็เรียกว่าขรัวโต เพราะท่านมักประพฤติ

(๑) วัดนี้เดิมชื่อวัดเกาะแก้ว พระอาจารย์แสงและเจ้าพระยายมราช (เฉย ต้น สกุล ยมภักย์) สร้างใหม่ (ในรัชกาลที่ ๔ โปรดสถาปนาเป็นวัดธรรมยุติกนิกาย) ในรัชกาล ที่ ๕ พระราชทานนามใหม่ว่า วัดมณีชลขันธ์ (จากตำนานพระอารามหลวง)

(๒) พระเจดีย์นี้แบบย่อเหลี่ยมไม้สิบสอง สูง ๕๐ เมตร ฐานกว้าง ๑๑ เมตร (จากหนังสือนำชมโบราณสถาน จังหวัดลพบุรี ของกรมศิลปากร)

(๓) ปราบภูนามเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าในบัญชีรายนามพระสงฆ์รับ พระราช ทานฉัน และสัปดาห์ปรณรายร้อยในงานพระราชพิธีวิสาขบูชา รัชกาลที่ ๓ ลงวันแรม ๒ ค่ำ เดือน ๖ (แต่ไม่ลงปี) เขียนว่า “พระมหาโตเปรียญ” และในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ตอน ว่าด้วยการตั้งพระราชาคณะ ว่า “ตั้งมหาโต เปรียญ ๔ ประโยคยก เป็นพระธรรมกิติ” อนึ่ง ได้ฟังเล่ากันว่า ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดให้เจ้าประคุณสมเด็จพระ เจ้าทองแปงพระปริยัติธรรมถวาย ณ ที่รโหฐาน ท่านได้แปลถวายตามพระราชประสงค์ คำว่าว่า ท่านมีความรู้สูงถึงภูมิเปรียญเอก ว่าพระพรหมทานพักเปรียญ ๔ ประโยค แต่ท่านทูลขอให้ ทรงระงับไว้ก่อน ด้วยยังไม่ได้เข้าสอบไล่ในที่ประชุมคณะกรรมการ

แปลก ๆ จะทำอะไรก็ทำตามความพอใจของท่าน ไม่ถือความนิยมของผู้อื่นเป็นใหญ่ ในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงตั้งเป็นพระราชาคณะ ท่านทูลขอตัวเสีย กล่าวกันว่า ในรัชกาลนั้น ท่านมักหลบหนีไปพักแรมในถิ่นห่างไกลเนื่อง ๆ (ว่ามักไปรุงค์) ด้วยท่านเกรงจะต้องรับสมณศักดิ์ ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบว่าคุณธรรมของท่านยิ่งหย่อนเพียงไร จึงทรงตั้งเป็นพระราชาคณะที่พระธรรมกิติ เมื่อปีชวศ ๒๓๙๕ (เวลานั้นท่านมีอายุได้ ๖๕ ปีแล้ว) และโปรดฯ พระราชทานทานนิตยภัตรเพิ่มอีก ๒ บาท ปรากฏในหมายรับสั่ง^(๑) ดังนี้

“อนึ่ง เพลาเช้า ๓ โมง นายพันตำรวจวังมาสั่งว่า ด้วยพระยาประสิทธิศุการรับพระราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ทรงพระราชดำริห์ให้ถวายนิตยภัตรพระธรรมกิติวัตรฆังฯ เพิ่มขึ้นไปอีกเป็น ๒ บาท เข้ากับเก่าใหม่ เป็นเงินเดือนถวายพระธรรมกิติ เดือนละ ๔ ตำลึง ๒ บาท ตั้งแต่เดือนนี้ ปีชวศจัตวาศก ไปจนทุกเดือนทุกปีอย่าให้ขาดได้”

เล่ากันว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงตั้งเจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นที่พระธรรมกิตินั้น มีพระราชดำริ์ถามว่า “ในรัชกาลที่ ๓ หนีไม่รับสมณศักดิ์คราวนี้ทำไมจึงรับไม่หนีอีกล่ะ” ท่านถวายพระพรว่า “รัชกาลที่ ๓ ไม่ได้เป็นเจ้าฟ้า^(๒) เป็นแต่เจ้าแผ่นดินจึงหนีได้ ส่วนมหาบพิตรพระราชสมภารเจ้า เป็นทั้งเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดิน จะหนีไปข้างไหนพ้น” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงพระสรวล ไม่ตรัสว่าอะไร ครั้นเสร็จพระราชพิธีพระราชทานสมณศักดิ์ ท่านก็ออกจากพระบรมมหาราชวัง หอบเครื่องไทยธรรม ถือบัณฑิตและยามมาเอง ใครจะรับก็ไม่ยอมส่งให้ พอถึงวัตรฆังฯ ท่านก็เดินร้องบอกถึง ๆ ว่า “ในหลวงท่านให้ฉันมาเป็นสมภารวัตรฆังฯ” พวกพระเณรและภคฤหัสถ์ชายหญิงที่มาคอยรับ ต่างก็เดินตามท่านไปเป็นขบวนเมื่อบอกกล่าวเขารอบวัดแล้ว ท่านจึงได้ขึ้นกุฏิ

ต่อมาอีก ๒ ปี ถึงปีชวศ พ.ศ. ๒๓๙๗ ทรงตั้งเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ที่พระเทพกระวี ครั้นสมเด็จพระพุทธาจารย์ (สน) วัดสระเกศ ถึงมรณภาพ จึงทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระ

(๑) หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๑๔ (พ.ศ. ๒๓๙๕) เล่ม ๑๘

(๒) ก็คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เป็นพระองค์เจ้า ไม่ได้เป็นเจ้าฟ้า

พระพุฒาจารย์^(๑) เมื่อวันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗

การก่อสร้าง

เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ท่านมีอริยาศม์ก้น้อยสันโดษไม่สะสมทรัพย์สมบัติ ถึงได้ลามสักการะมาในทางเทศนาหรือทางอื่นใด ท่านก็บริจาคไปในการสร้างวัดและสร้างสิ่งที่เป็นสาธารณกุศลต่าง ๆ เป็นนิจ และท่านชอบสร้างของที่ใหญ่ ๆ และโต ๆ กล่าวกันว่าเพื่อให้สมนามของท่านที่ชื่อโต ว่าเฉพาะสิ่งที่สร้างเป็นอนุสรณ์วัตถุเนื่องในตัวท่าน คือสร้างพระนอนใหญ่ที่วัดสระต้อ (๒) (เหนือท่าเรือพระพุทธรบาท) จังหวัดพระนครศรีอยุธยา องค์ ๑ เป็น

(๑) เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์องค์ที่ ๕ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์โดยลำดับดังนี้ คือ

๑. (สมเด็จ) พระพุฒาจารย์ (ไม่ทราบนามเดิม) อยู่วัดอมรินทร ซึ่งครั้งนั้นเรียกวัดบางว้าน้อย (ต้องถูกเพี้ยนถูกดัดดักยไม่ยอมถวายบังคมพระเจ้ากรุงธนบุรี ถึงรัชกาลที่ ๑ จึงโปรดฯ ให้เป็นพระพุฒาจารย์ตามเดิม)

๒. (สมเด็จ) พระพุฒาจารย์ (อยู่) วัดระฆัง ฯ

๓. (สมเด็จ) พระพุฒาจารย์ (เป่า) วัดอินทาราม (เดิมเรียกวัดบางยี่เรือใต้)

๔. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (สน) วัดสระเกศ

๕. สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง ฯ

(๒) พระอุปัชฌาย์บัตร์ จันทโชติ เจ้าอาวาสวัดสระต้อ ชี้แจงว่า วัดสระต้อเดิมอยู่เหนือขึ้นไปไม่ไกลนัก ที่เรียกวัดสระต้อ ถ้วยถือเอาต้นสระต้อใหญ่ที่อยู่ในวัดนั้นต้นหนึ่งเป็นนิมิตเมื่อเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ สร้างพระนอนแล้ว วัดสระต้อจึงย้ายมาตั้งที่บริเวณพระนอนนี้ และเรียกนามตามตำบลว่า วัดพระงาม ต่อมาสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จพระพุทธรบาท ได้เสด็จขึ้นที่ตำบลนี้ ๒ ครั้ง แต่นั้นมาจึงเรียกชื่อตำบลว่า ตำบลท่าหลวง และเรียกชื่อวัดว่า วัดท่าหลวง ภายหลังกลับเรียกว่าวัดสระต้อตามนามเดิมสืบมา

ความที่กล่าวในตอนหลัง ยุติต้องกันกับพระราชนิพนธ์ รัชกาลที่ ๕ ในจดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสต้น ครั้งที่ ๒ ว่า “วันที่ ๓๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๕ (พ.ศ. ๒๔๔๔)..... กินข้าวกลางวันที่วัดพระงาม ซึ่งเดิมนั้นเรียกกันว่า ท่าหลวง ที่เรียกว่าท่าหลวงนั้นเกิดขึ้นใหม่ เพราะพระจุลจอมเกล้า ฯ เสด็จพระบาท ๒ ครั้ง.....”

อนึ่งพระอุปัชฌาย์บัตร์เล่าว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสคราวนั้น ได้เสด็จขึ้นทรงทำครัวและเสวยที่ตรงบริเวณใต้พระเศียรพระนอนใหญ่

อนุสรณ์ว่าท่านได้เกิดที่นั่น สร้างพระนั่งโต (องค์เดิม)^(๑) ที่วัดไชโย จังหวัดอ่างทอง องค์ ๑ เป็นอนุสรณ์ว่าท่านสอนนั่งได้ที่นั่น และสร้างวัดอินทรวินัย^(๒) ที่บางขุนพรหม จังหวัดพระนคร พร้อมกับสร้างพระโตขึ้น องค์ ๑ เป็นอนุสรณ์ว่าท่านสอนยืนเดินได้ที่นั่น จะพรรณนาว่าด้วยพระโตนั้นต่อไปโดยลำดับ

พระนอนใหญ่วัดสระคือ ก่อด้วยอิฐปูน ยาว ๑ เส้น ๖ วา^(๓) สูง (แต่พื้นถึงพระรัศมี) ๘ วา ฐานยาว ๑ เส้น ๑๐ วา กว้าง ๔ วา ๒ ศอก องค์พระโปร่ง เบื้องพระปฤษฎางค์ทำเป็นช่องกว้าง ๒ ศอก สูง ๑ วา ประดิษฐานอยู่กลางแจ้ง^(๔) ณ ที่ริมคูวัด

(๑) องค์ที่ปรากฏในปัจจุบันนี้ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรดให้สร้างใหม่เป็นของหลวง ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

(๒) วัดนี้ เดิมเป็นสำนักสงฆ์ เรียกว่า วัดบางขุนพรหมนอก อยู่ในสภาพทรุดโทรมมาก เจ้าประคุณสมเด็จพระ ๖ ได้จัดการสร้างขึ้นใหม่หมดทั้งวัด ปรากฏในพระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ความตอนหนึ่งกล่าวถึงวัดนี้ว่า “วัดพระยืนที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไปสร้างที่บางขุนพรหม เจ้าของเรารื้อแล้วแต่คอกวาของเรเองก็ได้ไปสรรเสริญความอุตสาหะสำเร็จแล้ว...” ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระองค์เจ้าชายอินทวงศ์ในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ทรงปฏิสังขรณ์แล้วขนานนามว่า วัดอินทรวาราม ถึงรัชกาลที่ ๖ ทางกรมคณะสงฆ์พิจารณาเห็นว่า นามพ้องกับวัดอินทรวาราม (วัดบางยี่เรือใต้) ในคลองบางกอกใหญ่ จังหวัดธนบุรี จึงเปลี่ยนนามว่า วัดอินทรวินัย ดังนี้

(๓) พระนอนวัดสระคือ ดูเหมือนจะเป็นพระนอนที่ยาวที่สุดในประเทศไทย พระนอนใหญ่ที่เมืองหงสาวดี พม่าเรียกว่า “ชเวสธยอง” Shwe Thyaung เป็นพระนอนที่ยาวที่สุดในโลก ยาว ๒๗ วา ๒ ศอก ๑ คืบ (๑๘๑ ฟุต) สูง (ตรงพระพาหา) ๗ วา ๒ ศอก ๑ คืบ (๕๐ ฟุต)

(๔) ถ้าพระเจ้าได้ถามพระอู่ขณายัตตราว่า เขาว่าพระนอนใหญ่นี้ต้องอยู่แต่กลางแจ้ง ทำหลังคาครอบองค์พระไม่ได้ เพราะฟ้าผ่า จริงหรืออย่างไร ท่านบอกว่าความจริงไม่เป็นเช่นนั้น แล้วเล่าต่อไปว่า เดิมพระองค์นี้ประดิษฐานอยู่ภายในศาลาโถง เสาก่ออิฐถือปูนหลังคามุงกระเบื้องไทย ต่อมาศาลานั้นเก่าชำรุดหักพังลงมา จึงให้รื้อเสีย ยังมีซากเสาอิฐทางบริเวณพระบาทปรากฏอยู่ เมื่อจัดการปฏิสังขรณ์ครั้งหลังไม่ได้สร้างศาลาขึ้นใหม่ พระนอนใหญ่จึงต้องอยู่กลางแจ้ง ดังนี้

ด้านตะวันออก

พระอุปัชฌาย์บัตร์ จันทโชติ(*) กล่าวว่า พระนอนวัดสระตือ สร้างในรัชกาลที่ ๕ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ (เวลานั้นตัวท่านอายุได้ ๕ ขวบ) ว่าเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้ช่วยพวกทาสเหล่านั้นให้พ้นจากความเป็นทาสทุกคน และว่าตั้งแต่สร้างพระมาเป็นเวลา ๕๐ กว่าปีแล้ว ยังไม่ปรากฏว่ามีการบูรณะปฏิสังขรณ์ องค์พระและสิ่งก่อสร้างหักพังทรุดโทรมมาก ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๖๕ ท่านได้เริ่มทำการปฏิสังขรณ์ด้วยตัวท่านเอง อาศัยนายเรื่อกับภรรยา (ไม่ทราบนาม) อยู่บ้านตำบลวังแดง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นผู้ช่วย ใช้ทุนทรัพย์ส่วนตัวของท่านทั้งสิ้น ไม่ได้บอกบุญเรียไร เป็นแต่ชาวบ้านที่มีศรัทธา ได้จัดหาซื้ออิฐปูนทรายมาช่วยท่าน ทำการปฏิสังขรณ์อยู่ ๔ ปีจึงสำเร็จ (เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๖๙) ว่าสิ้นปูนขาวถึง ๖๕ เกวียน (เฉพาะพระเศียรว่าสิ้นปูนขาวถึง ๑๐ เกวียน) แต่สิ้นเงินเท่าไรหาทราบไม่ (เพราะได้เงินมากก็ทำไป ไม่ได้จดไว้) ต่อมาในปีหนึ่ง ท่านได้จัดให้มีการประชุมนมัสการและปิดทองพระนอนในวันขึ้น ๑๓-๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ และวันขึ้น ๑๓-๑๕ ค่ำ เดือน ๕ และกำหนดเป็นงานเทศกาลประจำปีแต่นั้นสืบมา

ถึงวันเสาร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีวอก พ.ศ. ๒๔๙๙ (ตรงกับวันที่ ๑๗ พฤศจิกายน) จอมพล ป. พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี และท่านผู้หญิงละเอียด พิบูลสงคราม กับคณะ เดินทางมานมัสการปิดทองพระนอนวัดสระตือ เวลานั้นพระนอนอยู่ในสภาพทรุดโทรมมาก ท่านนายกรัฐมนตรี มีจิตกอบปรีย์ด้วยประสาศรัทธาแรงกล้า ได้จัดการ

(๑) พระอุปัชฌาย์บัตร์ จันทโชติ เจ้าอาวาสวัดสระตือ และเจ้าคณะตำบลจำปา เกิดปีชาล พ.ศ. ๒๔๐๙ เป็นชาวดำบลบ้านครัว (บิฑามารดาของท่านเป็นชาวเวียงจันทร์อพยพมาอยู่ที่ตำบลนี้) อำเภอบ้านหมอ จังหวัดสระบุรี อุปสมบทอยู่วัดบ้านครัว ในอำเภอสระบุรี และจังหวัดเดียวกัน ย้ายมาอยู่วัดสระตือเมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๔๘ เมื่อสืบถามเรื่องประวัติ เจ้าประคุณสมเด็จฯ กับท่านในปีชาล พ.ศ. ๒๔๙๓ ท่านมีอายุได้ ๘๕ ปีแล้ว สังเกตว่าท่านยังแข็งแรงคล่องแคล่ว ทรงจำเหตุการณ์ต่างๆ ได้แม่นยำ แต่หูอยู่ข้างจะตึงสักหน่อย (พระอุปัชฌาย์บัตร์ ถึงมรณภาพวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๕ อายุ ๘๗ พรรษา ๖๖)

ปฏิสังขรณ์พระนอนใหม่หมดทั้งองค์ โดยบัญชาให้กรมโยธาเทศบาลอำนวยการปฏิสังขรณ์อยู่ ๓ เดือนจึงสำเร็จสมบูรณ์ (นับเป็นการปฏิสังขรณ์ครั้งที่ ๒ แต่สร้างพระมา)

พระพุทธรูปใหญ่ วัดไชโย (วรวิหาร) ทรงพระนามว่า “พระมหาพุทธพิมพ์”^(๑) (พระนามนี้เข้าใจว่าพระราชทานในรัชกาลที่ ๕) เป็นพระก่อด้วยอิฐปูนปางสมาธิ หน้าตักกว้าง ๘ วา ๗ นิ้ว สูง ๑๑ วา ๑ ศอก ๗ นิ้ว^(๒) สร้างในรัชกาลที่ ๔ เดิมสร้างไว้กลางแจ้งฉาบ ทาปูนขาวไม่ได้ปิดทอง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสสมณธาตุ ออยุธยาในปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๒ เสด็จวัดไชโย ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า “.....พระใหญ่ที่ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้างคูนหน้าตารูปร่างไม่งามเลย แลคูนที่หน้าวัดปากเหมือนท่าน ขรัวโตไม่ผิด ถือปูนขาวไม่ได้ปิดทอง ท่านองจะจะไม่คิดปิดทอง จึงได้เจาะท่อน้ำไว้ที่พระ หัตถ์ แต่เดี๋ยวนี้มีผู้ไปก่อวิหารขึ้นข้างอยู่ใครจะทำต่อไปไม่ทราบ.....”

ต่อมาเจ้าพระยารัตนบดินทร (รอด กัลยาณมิตร) ที่สมุหนายก มีศรัทธาสถสร้างวัด ไชโยใหม่^(๓) พร้อมทั้งอุโบสถ^(๔) และวิหารพระโต แต่เมื่อกระทุ้งรากวิหารพระพุทธรูป ใหญ่ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สร้างทนกระเทือนไม่ได้พังลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอม เกล้าฯ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ รับสร้างพระโตใหม่เป็นของหลวง^(๕) ตามแบบอย่างพระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับสร้างพระโต วัดกัลยาณมิตร ช่วยเจ้าพระยานิกรบดินทร (โต ต้นสกุลกัลยาณมิตร) ผู้เป็นบิดาของเจ้าพระยารัตนบดินทรแต่ก่อน และทรงรับวัดไชโย

(๑) เจ้าอาวาสวัดไชโย มีราชทินนามว่า “มหาพุทธพิมพ์ภิบาล”

(๒) อนุสาร อ.ส.ท. ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๗ ว่า “หน้าตัก ๘ วา ๖ นิ้ว สูง ๑๑ วา ๑ ศอก ๗ นิ้ว”

(๓) ได้ฟังเล่ามาว่า วัดไชโยเจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นผู้สร้างในที่ดินของตา อุทิศ ให้มารดากับตา มารดาชื่อเกตุ ตาชื่อไชย จึงตั้งนามว่า วัดเกตุไชโย แต่มักเรียกกันตาม สะดวกปากว่า “วัดไชโย” การสร้างค้างอยู่ช้านาน แต่ในหนังสือตำนานพระอารามหลวงว่า เป็นวัดโบราณ

(๔) ปรากฏในจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๕ ว่าทำพิธียกเครื่องบนพระอุโบสถวัดไชโย เมื่อวันที่ ๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๐๘ (พ.ศ. ๒๔๓๒) เวลาเช้า ๓ โมงกับ ๓๒ นาที

(๕) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประคิษฐวรการ ทรงเป็นนายช่างขึ้น

เป็นพระอารามหลวงแต่นั้นมา^(๑) (งานเทศกาลประจำปีวัดไชโย เริ่มแต่วันแรม ๕-๑๐ ค่ำ เดือน ๑๑)

ตรงนี้จะกล่าววินิจฉัยเรื่อง “พระโต” แทรกลงสักหน่อย^(๒) อันพระพุทธรูปสร้างขนาดใหญ่อย่างเรียกกันว่า “พระโต” นั้น จะสร้างเป็นพระนั่งขัดสมาธิอย่าง “พระเจ้าพนัญเชิง” ที่พระนครศรีอยุธยาที่ดี เป็นพระนั่งห้อยพระบาทอย่าง “พระป่าเลไลยก์” ที่เมืองสุพรรณบุรีก็ดี หรือพระนอนอย่าง “พระนอนจักรสีร์” ที่เมืองสิงห์บุรีก็ดี ไม่ว่าสร้างในประเทศไหน แม้จนในประเทศญี่ปุ่น แต่โบราณเขาย่อมสร้างไว้กลางแจ้งอย่างเดียวกันกับพระเจดีย์ ทำวิหารบังองค์พระไม่ การสร้างวิหารปกคลุมพระโตเป็นความคิดเกิดขึ้นในชั้นหลัง ข้อนี้น่าจะพึงคิดเห็นได้ เช่นพระเจ้าพนัญเชิงก็ดี หรือพระนอนใหญ่ที่ไหล่เขามไหศวรรย์เมืองเพชรบุรีก็ดี เมื่อยังไม่มีการเห็นองค์พระพุทธรูปงามเด่นแต่ไกล ที่ทำวิหารบังองค์พาให้เสียงามไป แม้พระโตซึ่งคิดประกอบกับแบบวิหารที่สร้างพร้อมกัน เช่นพระโตวัดกัลยาณมิตร และพระนอนวัดพระเชตุพนฯ ในกรุงเทพฯ เมื่อเข้าไปในวิหารก็ไม่เห็นองค์พระเหมาะตา เพราะเอาวัตถุที่ช่างโบราณเขาคิดสำหรับทำอย่างหนึ่งมาทำเป็นอย่างอื่น จึงพาให้เสียงามพระโตที่สร้างไว้กลางแจ้งเดียวกันก็มีทั้งในเมืองไทยและเมืองพม่า แต่เมืองพม่าดูเหมือนจะพึงคิดสร้างวิหาร เช่นพระนอนที่เมืองหงสาวดีและพระนั่งที่เมืองแปร บางทีจะสร้างที่อื่นอีก สังเกตที่พม่าเอาเสาเหล็กโปร่งอย่างฝรั่งมาทำเสาวิหาร แม้บังองค์พระน้อยกว่าเสาที่อริยภูมิก็ยังไม่ขัดตาอยู่นั่นเอง แต่ก็เป็นประโยชน์สำหรับรักษารูปพระ จะถือว่าการทำวิหารครอบพระโตไม่ดีทีเดียวก็ว่าได้

รายการสร้างพระพุทธรูปใหญ่วัดไชโย มีปรากฏอยู่ในเอกสาร ดังคัดมาลงไว้ต่อไป
 แฉกชั้น (Sanction) ที่ ๑ ฎีกาที่ ๑

ฎีกา หลวงพจนวิลาส เสมียนตรากรมมหาดไทยมายังท่านเจ้าพนักงานผู้จ่ายเงิน ฌ
 หอรัษฎากรพิพัฒน์

(๑) ฉลองวัดไชโย เดือนตุลาคม ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๘) เริ่มวันที่ ๒๕-๒๗ โปรดพระราชทานของช่วยเหลือออกไม้เพลิง ๑ ละครโรง ๑ หนังโรง ๑ กัลปพฤกษ์ ๒ ต้น ทั้ง ๓ วัน (จากจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๕)

(๒) ความที่กล่าวในตอนต่อไปนี้ คัดจากหนังสือเรื่องเที่ยวเมืองพม่า พระนิพนธ์-
 สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ หน้า ๔๐๓-๔๐๔

ด้วยเจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายก รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ๆ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้เจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายก ทำพระพุทธรูปวัดไชโยแขวงเมืองอ่างทองนั้น ได้จ้างช่างไทยจีนแลซื้อสิ่งของต่าง ๆ ทำการปฏิสังขรณ์ พุทธศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ท่านเจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายกให้หลวงพจนวิลาสเสมียนตราเบิกเงินแทน บัดนี้ข้าพเจ้าขอเบิกเงินให้ค่าสิ่งของแลค่าจ้างไทย-จีนทำการต่าง ๆ มีรายการแจ้งต่อไปนี้

ซื้อไม้ขนสักรยาว ๕ วา ๘ กำ ๑๐ ต้น ๆ ละ ๒๔ บาท เงิน ๓ ชั่ง

ซื้อไม้ไผ่สีสุก ๒๐๐ ลำ ราคาซื้อขายละ ๑๒ บาท เงิน ๒๔ บาท

ซื้อไม้ไผ่ป่า ๕๐๐ ลำ ราคาซื้อขายละ ๖ บาท เงิน ๓๐ บาท

ซื้อไม้หลักแพ ๒๐ ต้น ๆ ละ ๕ บาท เงิน ๑ ชั่ง ๒๐ บาท

ซื้อศิลากรันคราก ๓๒๐ แผ่น ๆ ละ ๒ บาท เงิน ๘ ชั่ง

ซื้อเหล็กตัวอย่าง ๑๗ หาบ ๆ ละ ๒๕ บาท เงิน ๕ ชั่ง ๒๕ บาท

ซื้อน้ำอ้อย ๑๔,๐๐๐ ทะนาน ราคาซื้อขายทะนานเป็นเงิน ๗ บาท ๙ อัฐ ๑๐ เปี้ย
เงิน ๑๒ ชั่ง ๓๙ บาท ๕๘ อัฐ

ซื้อปูนซีเมนต์ ๔๐ ถัง ๆ ละ ๑๐ บาท เงิน ๕ ชั่ง

ซื้อทราย ๑,๒๐๐ เกวียน ๆ ละ ๓๒ อัฐ เงิน ๗ ชั่ง ๔๐ บาท

ซื้อปูนศิลา ๗๐๐ เกวียน ๆ ละ ๑๑ บาท เงิน ๘๖ ชั่ง ๒๐ บาท

ซื้อหวายพัสดะ(๑) ๑๕๐ ขด ราคาซื้อขายเป็นเงิน ๑๒ บาท เงิน ๑๘ บาท

ซื้ออิฐ ๕๐๐,๐๐๐ แผ่น ราคาหมีนละ ๕๐ บาท เงิน ๓๑ ชั่ง ๒๐ บาท

จ้างแรงจีนก่อองค์พระ เงิน ๓๐ ชั่ง

จ้างช่างไทยถือปูนปั้นองค์พระ เงิน ๓๐ ชั่ง

รวมทั้งสิ้นเป็นเงิน ๒๓๑ ชั่ง ๒๑ บาท ๕๘ อัฐ

ถ้าเจ้าพนักงานรับฎีกาแล้ว จ่ายเงินสองร้อยสามสิบเอ็ดชั่ง ยี่สิบเอ็ดบาท ห้าสิบแปดอัฐ ให้ตามฎีกา ๆ มาณวัน ๒๕ คำ ปฏิสังขรณ์ พุทธศักราช ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐)
ณ วัน ๕ คำ ปฏิสังขรณ์ ท่านเสมียนตราได้สลักหลังฎีกา รับเงินรายนี้จากเจ้า

(๑) ชื่อหวายชนิดหนึ่งใหญ่กว่าหวายตะค้า (-พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน)

พนักงานพระคลังมหาสมบัติเงิน ๒๓๑ ชั่ง ๒๑ บาท ๕๘ อัฐ

ด้วย ณ วัน^{๕๕}ค่ำ พระยาอนุรักษ ๖ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ๖ สั่งว่า กำหนดก่อพระฤกษ์พระพุทธรูปใหญ่วัดไชโย ณ วัน^{๕๕}ค่ำ ปีมุนนพศก (พ.ศ. ๒๔๓๐) พระสงฆ์ ๑๐ รูปจะได้เจริญพระพุทธรูป ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน^{๕๕}ค่ำเวลาเช้า พระสงฆ์ ๑๐ รูปจะได้รับพระราชทานฉัน แล้วเจ้าพนักงานจะได้วางแผนอิฐนาท ทอง เงิน ตามพระฤกษ์เหมือนอย่างเคย อนึ่งให้คลังวิเศษช่างรักไปคอยรับแผ่นอิฐที่หลวงเสนาภิมุขมาเซ็ตรักตั้งทูลเกล้า ๖ ถวายตามเคยให้ทันกำหนด อนึ่งให้ศุภรัตน์ในซ้ายจัดผ้าสบง ๑๐ ผืน ร่ม ๑๐ คัน รองเท้า ๑๐ คู่ ไปให้แก่เจ้าพระยารัตนบดินทรให้ทันเวลา อนึ่งให้หลวงโลกที่ปจัตโหรมีชื่อไปกับท่านเจ้าพระยารัตนบดินทรผู้หนึ่ง ไปให้พระฤกษ์ตามเคยให้ทันกำหนด อนึ่งให้เตรสังข์ฆ้องไชโย ไปลงเรือที่บ้านท่านเจ้าพระยารัตนบดินทร ไปคอยประโคมเมื่อเวลาพระสงฆ์สวดฉันตามเคยให้ทันกำหนด อนึ่งให้เจ้าพนักงานคลังทองจัดทองคำเปลวนากเงิน ไปตั้งทูลเกล้า ๖ ถวายทรงปิดแผ่นอิฐให้ทันกำหนดเวลา

ที่ ๒/๑๐๕ อ่างทอง ๑ ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

วันที่ ๒ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๕ หนังสือ หลวงพจนวิลาศ เสมียนตรากรมมหาดไทยมายังท่านพระยาวิเศษไชยชาญณยุติธรรมโกศลสกลเกษตรวิสัย ผู้ว่าราชการเมืองและผู้ช่วยรักษาเมือง กรมการ เมืองอ่างทอง

ด้วย ๖ พณฯ ท่านสมุหนายกมีบัญชาสั่งว่า จะขึ้นมาจัดการและให้ช่างทำการพิธีเบิกพระเนตรพระพุทธรูปใหญ่ ณ วัดไชโย แขวงเมืองอ่างทอง กำหนด ๖ พณฯ ท่านจะได้กราบถวายบังคมลาขึ้นมาจากกรุงเทพฯ ณ วันที่ ๒๐ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๕ ตรงกับวัน^๒ค่ำ ปีมุนนพศก ๑๒๕๒ (พ.ศ. ๒๔๓๓) เป็นแน่ ขอให้พระยาวิเศษไชยชาญ และผู้รักษาเมือง กรมการ แต่งกรมการไปจัดที่พักคอยรับรอง ณ วัดไชโย ตามเคยมาแต่ก่อนให้ทันกำหนด อย่าให้เสียราชการได้

ประทับตรารูปมุนษย์มาเป็นสำคัญ(๑)

(๑) แต่ก่อนไม่ได้เซ็นชื่อ ใช้ตราประจำตัวหรือประจำตำแหน่งประทับแทนเซ็นชื่อ (ดูเรื่องพระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง พระยาอนุমানราชธน เรียบเรียง พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓)

ที่ ๓๐๘

วันที่ ๑๖ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๐ (พ.ศ. ๒๔๓๔)

สารตรา เจ้าพระยาจักรีฯ มาถึงพระยาวิเศษไชยชาญ กรมการ เมืองอ่างทอง

ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ได้โปรดเกล้าฯ ให้ช่าง(ส) ถาปนา พระพุทธรูปปฏิมากรใหญ่ วัดไชโยเสร็จแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยารัตนบดินทร ที่สมุหนายก ขึ้นมาจัดการปิดทองพระพุทธรูปปฏิมากร วันที่ ๒๔ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๐ เวลาบ่ายพระสงฆ์ ๑๐ รูปจะได้เจริญพระพุทธมนต์ รุ่งขึ้นวันที่ ๒๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๑๐ เวลาเช้าพระสงฆ์จะได้รับพระราชทานฉน์ เจ้าพนักงานนายช่างจะได้ลงมือปิดทองตามฤกษ์ ให้พระยาวิเศษไชยชาญ กรมการ นิมนต์พระสงฆ์สวด-ฉน์ ๑๐ รูป จัดอาสนะกะโถนขันน้ำไปแต่งตั้งแด่จักสำหรับคาวหวาน เกสข้องคาสพระสงฆ์สวด-ฉน์ทั้ง ๒ เวลาให้ทันกำหนด แล้วให้ปลุกศาลเทวดาสำหรับโหรบูชาเทวดา-ฤกษ์ด้วยศาล ๑ จัดกาบ-ก้านกล้วยทำบัตรพระเกตุ ๔ ชั้น ๒ บัตร ทำบัตร ๓ เหลี่ยม ๒ บัตร ทำบัตร ๔ เหลี่ยม ๔ บัตร เครื่องหีบบัตรสำหรับศาล ๔๘ กระทง เทียนเล่ม —|— ๔๘ เล่ม ผ้าขาวโหร ^{หนึ่ง} ๒ สำหรับปูรองศาล ๔ ท่อน ส่งให้โหรแต่วันที่ ๒๔ ธันวาคม เวลาบ่าย แล้วให้จัดบายศรีทอง ๓ ชั้น ๒ สำหรับ ศีระะสุกร ๒ ศีระะ เทียนเบิกบายศรีหนักเล่มละ —|— ๒ เล่ม ส่งให้กับโหร วันที่ ๒๕ ธันวาคม เวลาเช้า สำหรับจะได้บูชาเทวดา ฤกษ์ตามเกณฑ์ กับให้พระยาอ่างทอง กรมการจัดพิณพาทย์ กลองแขก ฉิ่งไชโย มาคอยเตรียมประโคม เมื่อพระสงฆ์สวด-ฉน์ตามพระฤกษ์ทั้ง๒เวลา ถ้าสงสัยสิ่งไรให้ไต่ถามโหรที่ขึ้นมาบูชาพระฤกษ์เสียก่อนจะได้ทำตามได้ถูกต้องตามอย่างธรรมเนียม

ประทับตราพระราชสีห์ใหญ่มาเป็นสำคัญ

ต่อมาถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ พระเจ้าอยู่หัวเสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือ ได้เสด็จวัดไชโย(๑) ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ดังนี้(๒) “วัน

(๑) จดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสต้น ครั้งที่ ๒ ว่า “วันที่ ๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๕) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับแรมวัดไชโย” เสด็จวัดไชโยครั้งนี้เห็นจะเป็นครั้งสุดท้าย ด้วยไม่ปรากฏว่าได้เสด็จอีกจนสิ้นรัชกาล

(๒) ทรงพระราชนิพนธ์เป็นอย่างรายงาน พระราชทานมายังสมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงเทววงศ์วโรปการ ซึ่งทรงเป็นประธานที่ประชุมผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร

นี้ (วันที่ ๔ ตุลาคม) เวลา ๒ โมงเช้า ออกจากพลับพลาเมืองอ่างทอง ถึงวัดไชโยได้แวะขึ้นที่วัดวิหารทำดี ถึงวัดต่อพระอุโบสถออกมาข้างหน้ากุญชรนอกรูปก็เป็นลตหลั่นกันดี ภายในก็สว่างตลอด งานที่ทำก็อยู่ข้างปราณีต ในพระอุโบสถปูศิวาและเขียนรูปภาพพอใช้ เสียแต่พระประธานเป็นแม่ลูกอ่อนอย่างปัจจุบันนี้ ห่มผ้ามีดอกดวงซึ่งนับกันว่าเป็นพระอย่างราคาแพง พระองค์ใหญ่ (ในพระวิหาร) พระศอเล็กพระพักตรยาว ถ้าหากว่าตั้งนั่งร้านขึ้นไปตรงพระพักตร เห็นจะยาวเกินขนาด แต่ก็เป็นการยากที่จะขึ้นไปให้งามได้ เพราะที่แลดูต้องแลเห็นลูกคางก่อนอื่น เพราะต้องแหงนคอตั้งบ่า ถ้าไม่มีวิหารขึ้นกันกลางแจ้งจะคอยหาที่ดูง่ายสักหน่อย”

ถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร เสด็จประพาสหัวเมืองมณฑลพายัพ ขากลับกรุงเทพฯ เสด็จทางชลมารค ถึงวันไชโยได้เสด็จขึ้นทรงนมัสการพระโต ทรงพระราชนิพนธ์เป็นโคลงไว้ดังนี้

○ ถึงไชโยหยุดยั้ง	นาวา
พระเสด็จขึ้นสู่อำ	วาสนั้น
นมัสการพระปฏิมา	กรเกตุ
คุณพระเป็นจัตรัน	เทศซ้ำ ทั้งปวง(๑)

พระโตยืน วัดอินทรวินัย เป็นพระปั้นด้วยอิฐปูน ปางอุ้มบาตร สูง ๑๖ วาเศษ สร้างในรัชกาลที่ ๔ แต่สร้างไว้เพียงครึ่งองค์ (สูงเพียงพระนาภี) การสร้างค้างอยู่ช้านาน ต่อมาจะเป็นปีใดไม่ปรากฏ พระครูธรรมานุกุล (ญ) เจ้าอาวาส ได้จัดการสร้างเพิ่มเติมแต่ยังไม่สำเร็จสมบูรณ์ ถึงปีวอก พ.ศ. ๒๔๖๓ พระครูสังฆบริบาล (แดง) ได้ทำการสร้างต่อมา แต่ก็สร้างสำเร็จเพียงบางส่วน ความปรากฏในจารึกศิลา^(๒) ดังนี้

“ศุภมัสตฺพระพุทฺธศาสนากาลล่วงแล้วได้ ๒๔๖๓ ปีวอก โทศก (จ.ศ. ๑๒๘๒) พระครูสังฆบริบาล (แดง) ได้ลงมือทำการปฏิสังขรณ์ เมื่อเดือน ๑๑ ณ วันพฤหัสบดี แรม ๑ ค่ำ ประวัติดิมของพระครูสังฆบริบาล อุปสมบทที่แขวงตะนาว เมื่ออุปสมบทแล้วได้มา

(๑) จากลิลิตพายัพ พระราชนิพนธ์ ร. ๖

(๒) จารึกศิลา เดิมตั้งอยู่แถวบริเวณพระโตวัดอินทรวินัย ด้านตะวันออก (เจ้าคุณพระอินทรรสมาจารแจ้งว่า จารึกศิลานี้สูญหายเสียหลายปีแล้ว)

สร้างวัดเขาคันบันได ที่จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ แล้วได้มาเล่าเรียนศึกษาพระธรรมวินัย ณ สำนักวัดบวรนิเวศ ในพระบารมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๕ พรรษา เมื่อเสด็จสิ้นพระชนม์แล้ว จึงได้มาทำการปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปองค์โตนี้ พร้อมด้วยเจ้าฟ้า^(๑) ทายกทายิการาชฎาจนถึงกาลบัดนี้ สิ้นเงินรายได้รายจ่ายในการปฏิสังขรณ์ เป็นเงินประมาณ ๕ หมื่นบาทเศษ ประวัติเดิมของพระพุทธรูปองค์โตซึ่งมี (พระ) นามว่า พระศรีอริยเมตไตรย นี้ คือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เป็นผู้สร้างไว้แต่ในรัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ได้ครั้งพระองค์สูง ๙ วาเศษยังหาสำเร็จไม่ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๓ ท่านพระครูธรรมมานุกูล (ภู) ผู้ชราภาพอายุ ๘๑ พรรษา ๗๐ ซึ่งต้องยกเป็นกิตติมศักดิ์อยู่ในวัดอินทรวihar ท่านจึงมอบฉันทะให้พระครูสังฆบริบาลปฏิสังขรณ์ต่อมาจนสำเร็จ (แต่บางส่วน เช่นพระเศียร พระกร เป็นต้น) ว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ เดิมองค์พระรมีต้นโพธิ์และต้นไทรขึ้นปกคลุม จึงได้จัดการทำเปลี่ยนแปลงให้แข็งแรง ส่วนข้างในองค์พระผูกเหล็กเป็นโครง ภายนอกหล่อคอนกรีตด้วยปูนซิเมนต์ เบื้องหลังทำเป็นวิหารหล่อคอนกรีตเป็นที่พระยืนฟัง พระวิหารสูงเป็นชั้น ๆ ได้ ๕ ชั้น ถึงพระเกศชาดยอศพระเมาลี และมีพระจุฬามณีเจดีย์สถาน เพื่อให้เป็นที่ระลึกแลนมัสการแห่งเทพดาแลมนุษย์ทั้งหลาย สิ้นกาลนานทุกวันเสมอไปในพระพุทธรูปศาสนา

ขออำนาจแห่งพระศรีรัตนตรัย จงบันดาลให้เจ้าฟ้าเจ้านายอำมาตย์คฤหบดีแลราษฎรที่เป็นศาสนูปถัมภก ซึ่งตั้งจิตเป็นทายกทายิกาทั้งหลาย จงมีความเจริญสิริสวัสดิ์พัฒนามงคลชมาสุขทุกประการ มีแต่ความเกษมสำราญนิราศภัยในปัจจุบันแลอนาคตทั่วกันเทอญ”

ถึงปีชวด พ.ศ. ๒๔๖๗^(๒) พระครูอินทรวาส (เงิน อินฺทสโร) เมื่อยังเป็นพระครูสังฆรักษ์ย้ายจากวัดปรีณายกมาเป็นเจ้าอาวาสวัดอินทรวihar ได้จัดการสร้างพระโตต่อมา โดยเป็นประธานบอกบุญเรียไรรจากประชาชนทั่วไป ผู้ช่วยเหลือที่เป็นกำลังสำคัญของท่าน พระครูอินทรวาสที่ควรกล่าวนามให้ปรากฏ คือเจ้าคุณและคุณหญิงปริมาณสินสมรรถ พระประธานอักษรกิจ สิบเอกอินทร์ พันธุเสนา และนางพลัด พันธุเสนา พระครูอินทรวาสทำการก่อสร้างอยู่ ๔ ปี จึงสำเร็จบริบูรณ์ (สิ้นงบประมาณ ๑๐,๐๐๐ บาท) มีงานสมโภช

(๑) เห็นจะหมายถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต

(๒) ความที่กล่าวในตอนต่อไปนี้ คัดจากหนังสือเรื่องประวัติหลวงพ่อโต วัดอินทรวihar ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๐

เมื่อวันที่ ๔-๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ ถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๗๒ ทางวัดได้จัดให้มีงานนมัสการและเปิดทองพระโตในเดือนมีนาคม และกำหนดเป็นงานเทศกาลประจำปีสืบมา

นอกจากสร้างพระโตเป็นอนุสรณ์ดังกล่าวมาแล้ว เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าสุริยวงศาธิบดีได้สร้างปูชนียวัตถุต่าง ๆ อีกหลายอย่าง คือ

สร้างศาลาหลัง ๑ ที่ปากคลองวัดดาวตึงส์ อยู่ในน้ำข้างอุ้งของหลวง กว้างราว ๕ วาเศษ ยาวราว ๖ วาเศษ ในศาลานี้มีอาสน์สงฆ์อยู่ด้านใต้ ที่กลางศาลามีธรรมาสน์ ๑ ธรรมาสน์ ศาลานี้อยู่ติดกับบ้านท่านราชพิมล ๆ เป็นอุปัฏฐาก ท่านไปบิณฑบาตที่ไหนมาแล้ว ก็ไปแวะฉันทศาลานี้เนื่อง ๆ ฉันทแล้วก็ขึ้นธรรมาสน์เทศน์ มีสัปบุรุษมาฟังกันมาก เมื่อท่านราชพิมลถึงแก่กรรมแล้ว ท่านก็หาไม่มีใครไปที่ศาลานี้ ต่อมาท่านได้ไปสร้างศาลาไว้อีกหลัง ๑ อยู่ในละแวกบ้านลาว ข้างตรอกวัดใหม่อมตรส บางขุนพรหม(๑) เป็นหอฉันของท่านเหมือนศาลาหลังก่อน นายเถื่อนเป็นอุปัฏฐาก

สร้างวิหารหลัง ๑ ใกล้ศาลาหลังที่กล่าวมา วิหารนี้กว้างประมาณ ๓ วา ยาวประมาณ ๕ วาเศษ ผนังก่ออิฐถือปูน หลังคามุงจาก ในวิหารนี้มีพระพุทธรูปปั้นด้วยอิฐปูนองค์ ๑ หน้าตักราว ๒ ศอก หันพระพักตร์เข้าข้างผนังด้านตะวันออก องค์พระห่มผ้าผนัง ๑ ศอก ทางด้านตะวันตกนี้มีพระเจดีย์ก่อด้วยอิฐปูนองค์ ๑ ฐานล่างกว้างประมาณ ๒ ศอก ห่างจากฝาผนังราว ๑ ศอกเศษ วิหารนี้ท่านควรจะสร้างไว้ในวัดใดวัดหนึ่งท่านก็ไม่สร้าง ท่านไปสร้างไว้ในละแวกบ้านซึ่งไม่ควรจะมีวิหาร ต่อมาภายหลังทางการได้ตัดถนนสามเสนมาทางวิหาร ๆ ก็ถูกรื้อหมด วิหารมีพระพุทธรูปเป็นเจ้าของ พระพุทธรูปก็หันพระ

(๑) พระเจ้าสิริบุญสารผู้ครองกรุงศรีสัตนาคนหุตเป็นเอกราช ได้แบ่งกองทัพบุกรุก รุกลงมาถึงตำบลคอนมตแดง (คือเมืองอุบลรัตน์) ให้มาจับพระวอซึ่งได้สามภักดีต่อพระเจ้ากรุงธนบุรีฆ่าเสีย พระเจ้ากรุงธนบุรีขัดเคืองจึงให้กองทัพยกขึ้นไปตีกรุงศรีสัตนาคนหุต เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๒๑ ครั้นนั้นพระบาทสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบรมมหาราชสุริยวงศาธิบดีได้เมืองเวียงจันทน์ซึ่งเป็นราชธานี และเมืองขึ้นของกรุงศรีสัตนาคนหุต กวาดต้อนผู้คนเป็นเชลยมามาก โปรดให้พวกลาวเวียงจันทน์ไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลบางขุนพรหม ซึ่งเดิมเรียกว่าเรียกตำบลไผ่พริก แต่นั้นจึงเรียกกันว่า “บ้านลาว” สืบมา (—ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์)

พักตร์เข้าข้างฝาผนังเสีย คุประหนึ่งว่าท่านจะทราบล่วงหน้า ว่าวิหารนี้จะถูกถนนทับ จึง
แกลังสร้างไว้ก่อนหน้านั้น

สร้างพระเจดีย์นอน ที่หลังโบสถ์วัดละครท่า^(๑) ตำบลบ้านช่างหล่อ จังหวัดธนบุรี
๒ องค์ หันฐานหากันห่างราว ๒ คอก แต่องค์ทางด้านใต้รื้อเสียแล้ว ว่ามีผู้ลักลอบทำลาย
ด้วยประสงค์จะค้นหาพระพิมพ์ (พระสมเด็จ) ของเจ้าประคุณสมเด็จฯ ยังคงปรากฏอยู่แต่
องค์ทางด้านเหนือ ซึ่งอยู่ในสภาพปรักหักพังทรุดโทรม (๒)

เหตุที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ สร้างพระเจดีย์นอนนั้นเล่ากันว่าเกิดแต่ท่านได้ปรารภว่า
ในชั้นเดิมพระเจดีย์ที่สร้างกันนั้น ด้วยงานจะให้เป็นที่บรรจุพระธรรม เข้าคาถาแสดงอริยสัจ
—เย ธมมา เหตุปฺปภา ฯลฯ เป็นต้น เป็นข้อสำคัญ เรียกว่า “ธรรมเจดีย์”^(๓) แต่พระ
เจดีย์ที่สร้างกันในชั้นหลังต่อมา ความประสงค์มาแปรเป็นเพื่อบรรจุอัฐิธาตุของสกุลวงศ์หรือ
อุทิศให้ผู้ตาย แม้ได้บรรจุขันธ์วัตถุในพระศาสนาไว้ด้วย ก็ไม่นับเป็นพระเจดีย์ในพระพุทธ
ศาสนาจัดเป็นอนุสาวรีย์เฉพาะบุคคล ดังนั้น ท่านจึงได้สร้างพระเจดีย์นอนขึ้นไว้เป็นปริศนาอัน

(๑) นายบุญยัง นายโรงละครนอกครั้งรัชกาลที่ ๑ เล่นละครจนร่ำรวย เป็นผู้
สร้างวัดละครท่า

(๒) เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๘๑ ที่วัดระฆังฯ มีงานบิณฑบาตรรูปหล่อเจ้าประคุณ
สมเด็จฯ และประกวดพระเจดีย์ทราย นายเปลื้อง แจ่มใส บ้านช่างหล่อ ธนบุรี ได้ให้บุตร
ชายคนหนึ่งก่อพระเจดีย์ทรายนอนเข้าประกวด เขียนหนังสือบอกว่า “พระเจดีย์จำลองแบบ
อย่างพระเจดีย์นอนของสมเด็จฯ พระพุฒาจารย์ (โต) ที่วัดละครท่า” ได้ยินว่าคณะกรรมการ
ตัดสินให้รางวัลที่ ๑ คุณเหมือนจะเป็นในประเภทขบขัน

(๓) ในตำนานพุทธเจดีย์ พระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า มูล
เหตุแห่งธรรมเจดีย์นั้นในตำราไม่ได้กล่าวถึงเรื่องตำนาน แต่มีโบราณวัตถุปรากฏเป็นเค้าเงื่อน
พอจะสันนิษฐานมูลเหตุที่เกิดขึ้น ว่าคงจะอาศัยพระพุทธบรรหาร ซึ่งทรงแสดงแก่เหล่าพระ—
สาวกเมื่อก่อนเสด็จเข้าสู่พระนิพพาน ว่าพระธรรมจะแทนพระองค์ต่อไปดังนี้ เมื่อล่วงพุทธกาล
มาแล้วผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา บางพวกอยู่ห่างไกลพระธาตุเจดีย์และ พระบริภคเจดีย์
ที่มีอยู่ในครั้งนั้น จะไปทำสักการบูชาได้ด้วยยาก ใครจะมีเจดีย์สถานเป็นที่บูชาบ้าง จึงมีผู้รู้
พระบรมพุทธานุญาตแนะนำให้เขียนพระธรรมลงเป็นตัวอักษรประดิษฐานไว้เป็นที่บูชา โดยอ้าง
พระพุทธบรรหารซึ่งตรัสว่าพระธรรมจะแทนพระองค์นั้น จึงเกิดมีประเพณีสร้างธรรมเจดีย์ขึ้นอีก
อย่าง ๑

หนึ่ง ซึ่งหมายความว่า ต่อไปเบื้องหน้าจะไม่มีใครสร้างกรรมเจตียอีกแล้ว

สร้างกุฏิ ๒ หลังเคียงกัน ที่วัดอินทรวihar ด้านใต้ ทั่วกุฏิก่ออิฐถือปูน หลังคามุงกระเบื้องไทย ขนาดเท่ากัน กว้าง ๑ วา ยาว ๑ วา ๒ ศอก มีรูปโยมบิดา-มารดาของท่านบนด้วยปูน รูปโยมบิดาบนเป็นรูปพระสงฆ์นั่งขัดสมาธิ หน้าตัก ๒๔ นิ้ว ประดิษฐานอยู่ในกุฏิหลังฝ่ายซ้าย รูปโยมมารดาบนเป็นรูปชื่อนั่งขัดสมาธิ หน้าตัก ๒๓ นิ้ว ประดิษฐานอยู่ในกุฏิหลังฝ่ายขวา^(๑)

สร้างพระโตนั่งกลางแจ้ง ที่วัดพิศเพียน (วัดกุฎีทอง) จังหวัดพระนครศรีอยุธยา องค์ ๑ ก่ออิฐถือปูนปางมารวิชัย หน้าตัก ๔ วา ๓ ศอก พระอิริยาบถยืน อนุชาโร ซันแจงว่าได้ทำการปฏิสังขรณ์พระโตนั่งถึง ๔ ครั้ง คือครั้งที่ ๑ (เข้าใจว่าเดิมสร้างค้างอยู่) นายพลอย นางแดงไทย และนางอยู่ร่วมกันปฏิสังขรณ์ เมื่อราวปีระกา พ.ศ. ๒๔๔๐ (สิ้นเงินเท่าไรไม่ทราบ) ครั้งที่ ๒ พระพักตร์เบะ พระนาภเป็นรูปทะเล เนื่องจากอสนีบาตตกลงในที่ใกล้เคียง ปฏิสังขรณ์เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๗๗ สิ้นเงิน ๕๐๐ บาท ครั้งที่ ๓ พระพาหาเบี่ยงขวาหลุด เนื่องจากฝนตกหนัก ปฏิสังขรณ์เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๘๓ สิ้นเงิน ๓๐๐ บาท ครั้งที่ ๔ พระศกและพระกรรณหักพัง ปฏิสังขรณ์เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๘๕ (เริ่มปฏิสังขรณ์วันที่ ๑ มีนาคม สำเร็จวันที่ ๒๙ เมษายน) สิ้นเงิน ๓,๘๑๔.๘๐ บาท (เงินที่ใช้จ่ายในการปฏิสังขรณ์ทุกครั้งเป็นเงินส่วนเรียไร)

สร้างพระยืน ปางอุ้มบาตร ที่วัดกลาง ตำบลคลองข่อย (ใต้โพธาราม) แขวงจังหวัดราชบุรี องค์ ๑ ก่ออิฐถือปูน สูง ๖ วาเศษ เล่ากันว่า ที่ที่เจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราชท่านนั้นเดิมเป็นป่ารก ท่านเอาเงินเหรียญช निकลมาแต่ไหนไม่ทราบ ไปรยเข้าไปในป่านั้นไม่ช้าป่านั้นก็เตียนโล่งไปหมด ท่านก็ทำการได้สะดวก ว่าเงินนั้นเป็นเงินตราเก่า ๆ ด้วย และว่าในตอนที่จะสร้างพระองค์นี้ ท่านต้องการไม้ไผ่ เผอิญมีผู้ล่องแพไม้ไผ่มาทางนั้น ท่านไม่มีจึงไปที่ต้นโพธิ์ในบริเวณนั้น ก็ได้เงินมาซื้อไม้ไผ่ตามประสงค์ ว่าต้นโพธิ์นั้นในปัจจุบันนี้ก็ยังมิปรากฏอยู่ จำเนียรกาลนานมา พระโตนั่งชำรุดหักพัง (พระเศียรแตกร้าว พระกรทั้ง ๒ หัก) พระอาจารย์อ้วน พุทฺธมฺโส วัดมหาธาตุฯ กรุงเทพฯ ซึ่งมีภูมิลำเนาเดิมอยู่ในถิ่นนั้น ย้ายมาวัดกลาง ได้เป็นประธานจัดการบูรณะปฏิสังขรณ์ เมื่อ ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๗๔

(๑) กุฏิ ๒ หลังนี้ปัจจุบันรื้อหมดแล้ว ส่วนรูปปั้นชำรุด ปฏิสังขรณ์ใหม่ อยู่ในอยู่โรงเก็บพัสดุภัณฑ์ข้างพระโต ด้านตะวันออก

สร้างพระพิมพ์ชนิดต่าง ๆ (พระพิมพ์ที่เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าสร้าง นิยมเรียกกันว่า “พระสมเด็จ” ดังนั้นในหนังสือนี้จะเรียก “พระสมเด็จ” ต่อไป)

เมื่อจะพรรณนาว่าด้วยพระสมเด็จ จะต้องกล่าวถึงมูลเหตุการสร้างพระพิมพ์ก่อน ในตำนานพระพิมพ์ (ศาสตราจารย์ยอช เซคส์ เรียบเรียง) ว่า มูลเหตุที่จะสร้างพระพิมพ์นั้น เกิดแต่พวกสัปบุรุษนิยมไปบูชาสิ่งที่สังเวควัตถุทั้ง ๔ คือที่พระพุทธเจ้าประสูติ ตรัสรู้ ประทานปฐมเทศนา และปรินิพพาน พวกกันไปปล้นมาบ้าง อย่างเช่นชาวเราขึ้นไปบูชาพระพุทธบาท พวกสัปบุรุษชอบหาสิ่งซึ่งเป็นปฐมนียัตถุพวกนั้นก็กลับไปบูชาที่บ้านเมืองของตน พวกชาวเมือง ณ ที่เจดีย์สถานนั้น ๆ จึงคิดทำพระพิมพ์ขึ้น สำหรับจำหน่ายโดยราคาถูก ๆ ให้ซื้อหาได้ทั่วกัน พวกสัปบุรุษก็พากันนิยมยินดี จึงเกิดชอบสร้างพระพิมพ์ขึ้นด้วยประการฉะนี้ แต่พระพิมพ์ที่มาสร้างกันในเมืองไทยนี้ ความประสงค์มาแปรเป็นเพื่อจะสืบทอดอายุพระศาสนาให้ถาวร จึงสร้างกันคราวละมาก ๆ และมักฝังดินหรือบรรจุไว้ในพระเจดีย์ โดยถือว่าเมื่อไปข้างหน้า ช้านานถึงพระเจดีย์วิหารจะสูญไป ใครไปขุดพบพระพิมพ์ก็จะได้เห็นพระพุทธรูปรูปร่างว่าพระพุทธเจ้าเคยมี เคยโปรดสัตว์ในโลกนี้ชวนให้ระลึกถึงพระพุทธคุณต่อไป ดังนี้

กล่าวกันว่า เหตุที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ จะสร้างพระสมเด็จขึ้น สืบเนื่องมาจากท่านได้ปรารภถึงพระมหาเถระในปางก่อน ว่ามักนิยมสร้างพระพิมพ์บรรจุไว้ในปฐมนียสถานต่าง ๆ เพื่อเป็นการสืบทอดอายุพระศาสนาให้ถาวรอยู่ตลอดกาล ท่านปรารภจะทำตามคตินี้ จึงได้จัดการสร้างพระสมเด็จขึ้นไว้เป็นจำนวนมาก ว่าสร้างถึง ๘๔,๐๐๐ เท่าจำนวนพระธรรมขันธ์(๑)

(๑) ว่าครั้งแรกเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้สร้างพระสมเด็จครบจำนวน ๘๔,๐๐๐ ครึ่งที่ ๒ จะสร้างอีก ๘๔,๐๐๐ เป็นพระชนิด ๗ ชั้น ด้วยประสงค์จะเอาไปบรรจุไว้ที่วัดไชโย จังหวัดอ่างทอง แต่สร้างได้ยังไม่ครบตามจำนวนที่ต้องการนั้น (จะสร้างได้จำนวนเท่าไรหาทราบไม่) วันหนึ่งท่านบอกกับนายเทศ บ้านถนนดินสอ หลังตลาดบ้านขมิ้น ธนบุรี ว่าพระของท่านเห็นจะไม่แล้ว เพราะท่านจะถึงมรณภาพเสียก่อน จึงให้เอาพระคะแนนร้อยและพระคะแนนพันที่สร้างในครั้งแรก มาเพิ่มเข้ากับพระที่สร้างในครั้งหลังจนครบจำนวน ๘๔,๐๐๐ แล้วเอาไปบรรจุไว้ที่ในพระเจดีย์วัดไชโย ต่อมาไม่ช้าท่านก็ถึงมรณภาพ เพราะเหตุนี้ พระสมเด็จที่กรวัดไชโยจึงเป็นพระชนิด ๗ ชั้นโดยมาก

ในชั้นเดิม เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าคำริจะให้ช่างทางบ้านช่างหล่อ^(๑) จังหวัดธนบุรี ทำแม่พิมพ์ ภายหลังบรรดาผู้ที่เคารพนับถือและพวกสาธุชนที่สามารทำแม่พิมพ์ได้ ได้ทำถวาย (เพราะเหตุนี้พระสมเด็จจึงมีรูปลักษณะหลายอย่างต่างชนิดกัน ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) และว่าในตอนแรกใช้หินมีดโกนแกะเป็นแม่พิมพ์ ต่อมาจึงใช้หินอ่อนบ้าง ไม้แก่นบ้าง^(๒) ส่วนวัตถุที่ใช้สร้างพระนั้นว่าใช้วัตถุหลายอย่างต่างกัน คือผงดินสอ (ที่ได้จากการเรียนมูลกัจจายน์ตามวิธีโบราณ) ดินสอเหลือง ปูนขาว เกสรดอกไม้ เปลือกกล้วยหอม เปลือกกล้วยน้ำ ฆานหมาก ใบลานเผา อาหารสำรวม^(๓) และน้ำมันตังอิ้ว (ว่าพระสมเด็จบางชนิดทำด้วยวัตถุสิ่งเดียว บางชนิดทำด้วยวัตถุหลายอย่างประสมกัน)

เจ้าคุณพระราชาธรรมาณี (ลมูล สุதாகโม) วัดระฆังฯ บอกอธิบายว่า^(๔) ลักษณะการสร้างพระสมเด็จนั้น ในตอนแรกเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าฉันท์แก้วแล้วเอาเปลือกใส่ภาชนะเก็บไว้ ท่านมีดินสอเหลืองใหญ่อยู่ก่อน ๑ จึงให้นายน้อยผู้เป็นน้องซึ่งอยู่กับท่าน เอาเลื่อยๆ ดินสอเหลืองเป็นชิ้นเล็ก ๆ ประสมกับเปลือกกล้วยนั้น เจือด้วยน้ำผึ้งบ้าง น้ำอ้อยเคี้ยวบ้าง

(๑) บ้านช่างหล่อ เดิมเรียกบ้านชาวเหนือ ด้วยเป็นที่อยู่อาศัยของพวกชาวเหนือ ซึ่งเป็นข้าในกรมพระราชวังหลัง

(๒) เจ้าคุณพระราชาธรรมาณี วัดระฆังฯ ว่า คราวหนึ่งเจ้าคุณพระธรรมถาวร (ช่วง) ได้เล่าให้คนคุ้นเคย ๒-๓ คนฟัง ว่าแม่พิมพ์พระสมเด็จได้บรรจุไว้ในพระเจดีย์องค์ ๑ ที่ในวัดระฆังฯ ต่อมาสัก ๓-๔ วันพระเจดีย์องค์นั้นได้ถูกทำลายพังหมด

(๓) ตามปรกติเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าคำริจะฉันอาหารสำรวม คือในเวลาฉันเช้าท่านจะหยิบอาหารคาวหวานทุกชนิดใส่ลงในบาตรคลุกเคล้ากับข้าวสุก แล้วแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน ส่วน ๑ ให้บูชาพระพุทธรูป ณ ที่บูชา(เรียกกันว่าถวายข้าวพระ) ส่วน ๑ ให้ท่านสวด อีกส่วน ๑ ท่านฉัน ครั้นเวลาเที่ยงแล้วให้อาหารที่บูชาพระพุทธรูปนั้นไปตากแดด เก็บรวบรวมไว้สำหรับสร้างพระสมเด็จต่อไป กล่าวว่เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าคำริทำดังนี้เสมอเป็นอาจินวัตร เว้นแต่ไปฉันในกัมมิมันท์

(๔) ว่าได้รับคำบอกเล่าจากนางเปลื้อง พุทธจำเนียร (คนทำครัวของเจ้าคุณพระธรรมถาวร) บ้านเลขที่ ๗๑๔ หลังวัดระฆังฯ ธนบุรี (อายุ ๗๐ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๕๕) ซึ่งอ้างว่าเจ้าคุณพระธรรมถาวรเล่าให้ฟัง

ท่านละเอียดเข้ากันดีแล้ว จึงให้นายน้อยกับเจ้าคุณพระธรรมถาวร^(๑) (ซึ่งเวลานั้นเป็นพระสมุห์ถานานุกรมของท่าน) ช่วยกันพิมพ์พระคัมภีร์แม่พิมพ์อย่างเล็ก เป็นรูปหลังเบี้ยฐาน ๓ ชั้นเสร็จแล้วให้เก็บเข้าไว้ในกุฏิชั้นใน แล้วให้ทำโดยวิธีนั้นต่อไปอีกจนพอแก่ความต้องการ ท่านได้ทำพิธีปลุกเสกวันละ ๓ ครั้ง คือเวลาเช้า กลางวัน และเย็นเป็นนิจมิได้ขาด แล้วเอาออกแจกจ่ายแก่ผู้ต้องการทุกคน ต่อมาได้ทำโดยวิธีนั้นอีก แต่วิธีพิมพ์แปลกออกไป คือเมื่อประสมผงได้ทีแล้วให้เอาออกมาปั้น แล้วคลึงให้เป็นท่อนยาวคล้ายฟันทึนแล้วตัดเป็นข้อ ๆ ผ่ากลางเอาคดในแม่พิมพ์ เมื่อแกะออกมาจากแม่พิมพ์แล้ว ท่านเอามีดเขียนหัวและท้ายกับข้างๆ ให้มันเข้า แล้วทำพิธีปลุกเสกเช่นเคย ว่าท่านเอาไปแจกชาววังเมื่อเวลาไปบิณฑบาตรเสมอ ท่านทำอย่างนั้นจนหมดดินสอเหลือง (ว่าเมื่อทำพระได้ร้อยองค์ให้ทำพระชนิดหลังเบี้ยขนาดเท่าปลายนิ้วก้อยองค์๑เรียกว่าพระกะเนนร้อย เมื่อทำได้พันองค์ให้ทำพระขนาดใหญ่กว้างราว ๔.๒ ซม. ยาวราว ๖.๑ ซม. องค์ ๑ เรียกว่าพระกะเนนพัน ก็จะกล่าวในที่อื่นข้างหน้า) ต่อมาท่านใช้ดินสอขาวที่ทำเป็นแท่งแล้ว ลงอักขระลงเอาผงเก็บประสมไว้จนพอแก่ความต้องการ ท่านจึงให้ไปแกะกะเทาะปูนขาวที่ล่อน ๆ ตามกำแพงโบสถ์บ้าง สีม่าบ้าง ซึ่งมีตะไคร่น้ำติดอยู่เป็นส่วนใหญ่ แล้วเอามาทำประสมกับดินสอขาวที่ท่านทำไว้แล้วจึงพิมพ์ ที่นี้พิมพ์เป็นรูป ๔ เหลี่ยมผืนผ้าใบเป็นพระชนิดปรกโพธิ์ ชนิดทรงเจดีย์และชนิดอื่น ๆ จึงได้ความว่า พระสมเด็จบางองค์เนื้อเหลือง ก็เพราะท่านประสมดินสอเหลืองนั่นเอง บางองค์เนื้อขาวเจือเขียวเล็กน้อยเมื่อหักออกดูจะเห็นผงดำ ๆ ติดอยู่ประปราย จึงให้ไต่ความสันนิษฐานว่าที่เนื้อติดจะเขียวเล็กน้อยนั้นก็เพราะกะเทาะปูนขาวที่เอามาทำนั้น เมื่อส่วนประสมที่เจือด้วยของเหลวตะไคร่น้ำก็คล้ายความดำของมันออกประสมกับผงที่ประสมนั้น ๆ ที่เนื้อมีส่วนดำติดอยู่ประปรายก็เพราะตะไคร่น้ำนั้นไม่ได้ถูกย่อยจนละเอียดโดยสิ้นเชิงนั่นเอง

ในตอนหลัง เมื่อเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ สร้างและปลุกเสกพระสมเด็จเสร็จแล้ว ท่านให้ใส่บาตร กระบุง และสัด ไปตั้งไว้ที่ในหอสวดมนต์ตรงหน้าพระพุทธรูปแล้วโยงสายสิญจน์

(๑) เจ้าคุณพระธรรมถาวร (ช่วง จันทโชติ) เป็นชาวบ้านตำบลบางระมาต จังหวัดธนบุรี มาอยู่วัดระฆัง ฯ (อยู่กับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ) เมื่ออายุ ๑๓ ปี ใน พ.ศ. ๒๓๙๙ ศึกษาพระปริยัติธรรมต่อเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เมื่ออุปสมบทเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ เป็นพระอุปัชฌาย์ และเป็นถานานุกรมในเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ได้รู้เห็นพฤติกรรมต่าง ๆ อย่างใกล้ชิด เป็นผู้ที่หนึ่งที่ได้ทำแม่พิมพ์และช่วยพิมพ์พระสมเด็จ ฯ และได้พยายามรวบรวมพระสมเด็จ ฯ ไว้มากที่สุดเกือบจะทุกชนิด (ถึงมรณภาพเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๗๗ อายุ ๙๑ ปี)

จากพระพุทธรูปไปอยู่ที่พระสมเด็จนั้น บอกกับพระสงฆ์ที่มาเจริญพระพุทธรูปในพรรษาว่า ขอให้ช่วยปลุกเสกพระของท่านด้วย (นัยว่าที่เจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ทำดังนั้น ด้วยประสงค์จะ แสดงให้ปรากฏแก่คนทั้งหลายโดยปริยายหนึ่ง ว่าพระของท่านได้ทำพิธีปลุกเสกแล้ว) ครั้น ถึงวันฤกษ์ยามก็ ท่านก็ให้รวบรวมพระสมเด็จไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์วัดต่าง ๆ คือวัด ชีปะขาว (วัดศรีสุทธาราม) วัดตะไกร (แขวงกรุงเก่า) วัดระฆัง ฯ(๑) และวัดไชโย(๒) (ที่ที่บรรจุพระ เรียกกันว่า “กรุ”)

ตรงนี้จะแทรกอธิบายว่าด้วยพระสมเด็จ (พระพิมพ์แบบพระสมเด็จ) ที่ผู้อื่นสร้าง ลงไว้ด้วย พระสมเด็จที่ผู้อื่นสร้างนั้น ว่ามีที่กรุวัดใหม่อมตรส กรุวัดระฆัง ฯ และกรุวัดพลับ (วัดราชสิทธิาราม) พระอาทรภักตพิริย (เล็ก อุณหนันทน์) กล่าวว่า เหตุที่จะมีพระสมเด็จ ที่กรุวัดใหม่อมตรส สืบเนื่องมาจากเสมียนตราเจิม บิดาพระอักษรสมบัติ บ้านตำบลบางขุนพรหม (บางคนว่าเนื่องมาจากเสมียนตราตัว) ได้สร้างพระเจดีย์ใหญ่ขึ้นองค์ ๑ ที่วัดใหม่ ฯ สำหรับเป็นที่บรรจุอัฐิธาตุของสกุลวงศ์ ประสงค์จะสร้างพระสมเด็จบรรจุไว้ในพระเจดีย์นั้นด้วย จึงไปขอผงทำพระจากเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ นัยว่าได้ผงมาครึ่งบาตร ประกอบพิธีสร้างที่วัด อินทวิหาร ๗ ว่าเขาผงนั้นเคล้ากับปูนขาวและน้ำมัน ใส่ครกโขลกต่อหน้าเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ซึ่งนิมนต์มาฉันเพลในงานนั้น แล้วนำพระที่สร้างทั้งหมดไปบรรจุในพระเจดีย์ใหญ่นั้น จึงเรียก กันว่า “พระสมเด็จกรุวัดใหม่อมตรส” หรือ “พระสมเด็จกรุวัดใหม่บางขุนพรหม” ดังนี้ (พระสมเด็จกรุนี้ฐาน ๓ ชั้น สีขาวจุจางข้าง)

เจ้าคุณพระธรรมถาวร (ช่วง จนฺโทโชติ) วัดระฆัง ฯ ว่า หม่อมเจ้าพระสมเด็จพระ— พุทมาจารย์ (ทัต) วัดพระเชตุพน ฯ เมื่อดำรงสมณศักดิ์ที่พระพุทธรูปบาทปิลันท์อยู่วัดระฆัง ฯ ทรงขอผงสีขาวจากเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปประสมกับผงคำของท่านสร้างพระพิมพ์ พระนั้นเรียก กันว่า “พระสมเด็จพุทธรูปบาทปิลันท์” บรรจุไว้ในพระเจดีย์มุมพระอุโบสถด้านตะวันตกเฉียง-

(๑) กล่าวกันว่า พระสมเด็จกรุวัดระฆัง ฯ เป็นพระฐาน ๓ ชั้น ชนิดปรกโพธิ์ ปรกเมล็ดโพธิ์ และเศียรบาตร โดยมาก (พระสมเด็จทั้งนี้ มีขนาดและสีลักษณะอย่างไร จะพรรณนาต่อไปข้างหน้า)

(๒) เจ้าคุณพระมหาพุทธรูปพิมพาภิบาล (วร) เจ้าอาวาสวัดไชโยว่าเมื่อหลายปีมาแล้ว พระเจดีย์ที่บรรจุพระสมเด็จพัง ท่านได้รวบรวมพระสมเด็จบรรจุไว้ที่ฐานพระโตในพระวิหาร วัดไชโย

ใต้ ซึ่งทางวัดระฆังฯ ได้เปิดกรุเมื่อ ๒๕ ปี ล่วงแล้ว^(๑) (พระสมเด็จพุธรูปบาทปิลันท์ เป็นพระปางสมาธิ มีชนิตพระนั่งองค์เดียว พระนั่ง ๒ องค์ พระนั่ง ๓ องค์ พระนั่งในม่านแหวก และรูปเจดีย์ ทุกชนิตสีดำเงาขาว (สีตุ้มปูนซีเมนต์)

เล่ากันว่า มีพระภิกษุรูป ๑ (ไม่ทราบนาม) อยู่วัดพลับ (วัดราชสิทธิาราม) ไปธุดงค์ ได้ว่านชนิดต่าง ๆ มากมาย แล้วไปขอผงทำพระจากเจ้าประคุณสมเด็จฯ ว่าได้ผงเพียงเล็กน้อยมา ประสมกันทำพระพิมพ์ขึ้น พระนั้นเรียกกันเป็นสามัญว่า “พระสมเด็จกรวัดพลับ” (พระวัดพลับ สีขาว เนื้อแข็ง นั่งขัดสมาธิ มีทั้งใหญ่และเล็กอย่างเล็กประมาณเท่าเบี้ยจัน เป็นพระนอนก็มี (แต่หายาก) ที่ทำเป็น ๒ หน้าก็มี (หายาก) และว่าทำด้วยตะกั่วก็มี แต่มักทำขนาดเล็ก)

ที่นี้จะพรรณนาว่าด้วยพระสมเด็จต่อไป พระสมเด็จที่เจ้าพระคุณสมเด็จฯ สร้างนั้นว่ามีถึง ๗๓ ชนิต แต่ในเวลาที่ยังเรียบเรียงเรื่องประวัตินี้สืบทราบเพียง ๒๙ ชนิต คือ^(๒)

๑. พระคะแนนพัน (รุ่นแรก) ๓ ชั้น มี ๓ อย่าง คือสีดำ (อยู่กองกระพันชาตรี) อย่าง ๑ สีขาว มีกลิ่นหอม (แก่โรคต่าง ๆ) อย่าง ๑ สีขาว ไม่มีกลิ่น (ทางเมตตามหานิยม) อย่าง ๑ (ขนาดเดียวกัน กว้าง ๔.๒ ซม. ยาว ๖.๑ ซม.)^(๓)

(๑) เจ้าคุณพระราชาธรรมาธิบดีว่า ได้ค้นพบพระสมเด็จพุธรูปบาทปิลันท์ที่ข้างซำรุคข้างจำนวนมาก อยู่บนเพดานหอไตร ท่านจึงเลือกคัดเอาพระที่ซำรุคมาสร้างเป็นพระพิมพ์แบบพระสมเด็จ ประกอบพิธีปลุกเสกที่ในพระอุโบสถวัดระฆังฯ โดยพระคณาจารย์ผู้ทรงคุณในทางวิทยาคม เมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๕

(๒) ความที่กล่าวต่อไปนี้ เป็นคำบอกอธิบายของพระอาจารย์ขวัญ วิสิฐโฐ วัดระฆังฯ ซึ่งอ้างว่าเจ้าคุณพระธรรมถาวร (ช่วง) และพระครูธรรมวาท (เที่ยง) บอกเล่าชี้แจงให้ฟัง

พระครูธรรมวาท ถานานุกรมในสมเด็จพุธรูปบาทปิลันท์ (ม.ร.ว. เจริญ อิศรางกูร ณ อยุธยา) เป็นนักสะสมพระพิมพ์ชนิดต่าง ๆ ผู้หนึ่งโดยเฉพาะมีความชำนาญดูพระสมเด็จเป็นพิเศษ ว่ากันว่าไม่ต้องหยิบพระมาพิจารณา เพียงแต่มองดูห่าง ๆ ก็สามารถบอกได้ถูกต้อง - ว่า เป็นพระสมเด็จแท้หรือมิใช่

(๒) กล่าวกันว่า นายเทศ บ้านถนนดินสอ หลังตลาดบ้านขมิ้น ธนบุรี เป็นผู้ทำแม่พิมพ์พระคะแนนพันรุ่นแรก และว่าเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้เอาพระนี้ให้นางเอี่ยม ผู้ซึ่งขายน้ำพริกเผาและกึ่งแห้งที่ในตลาดนั้นเป็นคนแรก นางเอี่ยมคิดว่าใหญ่นัก เจ้าประคุณสมเด็จฯ ว่าทำครั้งแรกต้องใหญ่หน่อย ภายหลังคิดเห็นว่า ทำพระขนาดใหญ่ต้องเปลืองผงโดยใช้เหตุ ท่านจึงให้ทำแต่พระขนาดเล็กต่อมา

(๒) ขอบกระดิ่ง (หลังคาบกล้วย) ๓ ชั้น (เป็นพระคะแนนกรวดไชโย) รูปไข่ (กว้าง ๕.๕ ซม. ยาว ๘.๕ ซม.)

๓. พระคะแนนพั้น (รุ่นหลัง) ๗ ชั้น กว้าง ๒.๓ ซม. ยาว ๕.๕ ซม.

๔. หูบายศรี (พระกรรณยาวงอนจุบายศรี) ๖ ชั้น (กว้าง ๒.๒ ซม. ยาว ๓.๓ ซม.)

๕. หูบายศรี ๗ ชั้น (กว้าง ๒.๔ ซม. ยาว ๓.๕ ซม.) (ว่าหูบายศรี ๖ ชั้น หายากกว่า ๗ ชั้น)

๖. เคียรบาตร (พระเคียรโต เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า “ทรงโกเชอร์” ๓ ชั้น ด้านหลังมีรอยนิ้วหัวแม่มือ ๒ รอย (กว้าง ๒.๕ ซม. ยาว ๓.๘ ซม.)

๗. หลวงพ่อโต (สีอิฐเจือดำ) มี ๓ อย่าง คือที่ใต้ฐานมีรอยเล็บหัวแม่มือสองรอย อย่าง ๑ ที่ด้านหลังมีรูหนึ่งรูอย่าง ๑ ที่ด้านหลังมีรูสองรูอย่าง ๑ (ขนาดเดียวกัน กว้าง ๒.๕ ซม. ยาว ๓ ซม.)^(๑)

๘. เคียรกระแต (พระพักตร์เรียว) ๓ ชั้น (กว้าง ๒ ซม. ยาว ๓.๔ ซม.)

๙. ทรงเจดีย์ (ลักษณะพระงาม) ๓ ชั้น (กว้าง ๒.๒ ซม. ยาว ๓.๕ ซม.)

๑๐. พระประจำวัน (ว่าครบทั้ง ๗ วัน พระประจำวันพุธ (อุ้มบาตร) กว้าง ๒ ซม. ยาว ๔ ซม. พระประจำวันนอกนั้นจะมีขนาดอย่างไรหาทราบไม่)

๑๑. ขุนแผน (หลังคาบกล้วย กว้าง ๒.๕ ซม. ยาว ๔.๗ ซม.)

๑๒. ไบลานเภา สีดำ ๓ ชั้น (กว้าง ๒ ซม. ยาว ๓.๒ ซม.)

๑๓. ชานหมาก สีดำ ๓ ชั้น (กว้าง ๒.๒ ซม. ยาว ๓.๔ ซม.)

๑๔. นางพญา รูปหน้าจั่ว ไม่มีฐาน มี ๒ อย่าง คือสีแดงหม่น (ค่อนข้างดำ) และสีขาว (ขนาดเดียวกัน ฐานล่างสุดกว้าง ๑.๘ ซม. ยาว ๒.๕ ซม.)^(๒)

(๑) เจ้าคุณพระธรรมถาวรว่า หลวงพ่อโตมีอยู่ในทุกกรุพระสมเด็จ และว่ามีพระสมเด็จอีกอย่างหนึ่งเรียกกันว่า “หลวงพ่อบ๊” รูปลักษณะเป็นอย่างเดียวกับหลวงพ่โต แต่ขนาดเล็กกว่าและมักเป็นดินเผา ว่าเมื่อปีที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์ (ปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔) เจ้าประคุณสมเด็จฯ เกรงจะต้องรับพระราชทานสมณศักดิ์ ท่านจึงหลบไปพักที่กรุงเก่า และได้จัดสร้างพระพิมพ์ชนิดนี้ขึ้นในคราวนั้น

(๒) กล่าวกันว่า พระนางพญาสีขาว เจ้าประคุณสมเด็จฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ๖๕ องค์ ว่าพอทอดพระเนตรเห็นก็ทรงทราบด้วยพระญาณว่า พระองค์จะเสด็จสวรรคตเมื่อพระชนม์พรรษา ๖๕ พรรษา (ความจริงเมื่อเสด็จสวรรคตพระชนม์พรรษา ๖๕ พรรษา) ส่วนพระนางพญาสีดำนั้น ว่าเจ้าประคุณสมเด็จฯ สร้างไว้สำหรับถวายเจ้านายฝ่ายใน

๑๕. ปรกเมสตีโพธิ์ (ที่บริเวณพระเศียร มีปุ่มกลมเล็กหลายปุ่ม) สีเขียวคล้ำ เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า “สมเด็จเขียว” ๓ ชั้น (กว้าง ๒ ซม. ยาว ๓.๔ ซม.)^(๑)

๑๖. พระเจ้าสิบทิศ (มีพระเรียงลำดับบนแผ่นกระเบื้องไทย ๑๐ องค์) สีดำ มี ๒ อย่าง คือพระปางมารวิชัยและพระปางสมาธิ (ขนาดเดียวกัน กว้าง ๑๐.๕ ซม. ยาว ๑๗.๒ ซม.)^(๒)

๑๗. ปรกโพธิ์ใบ (บริเวณเบื้องบนพระเศียรมีกิ่งและใบโพธิ์ ๓ ชั้น (กว้าง ๒.๔ ซม. ยาว ๓.๖ ซม.)

๑๘. อกร่องหยวน (คือพระอุระเป็นร่อง พระกรณยาวงอน) สีเหลือง๗ ชั้น (หนา)^(๓)

๑๙. คະแนร้อย (รุ่นแรก) หลังเบี้ย ขนาดเท่าปลายนิ้วก้อย

๒๐. รูปใบโพธิ์ (รูปลักษณะเหมือนใบโพธิ์)

๒๑. ไข่ผ่าซีก (รูปลักษณะเหมือนไข่ผ่าซีก ว่ามีอยู่ที่กรวดซี่ปะขาว)

๒๒. หัวแม่มือ (รูปลักษณะเหมือนนิ้วหัวแม่มือ สีอย่างเดียวกับสมเด็จเขียว ว่าเป็นพระหมอ เมื่อจะรักษาโรค ให้เอาพระนี้ใส่ในบาตรที่มีน้ำ ถ้าพระจมว่าคนไข้ตาย ถ้าพระลอยว่าคนไข้หาย ว่าพระชนิดนี้เจ้าประคุณสมเด็จฯ มักให้แก่วัดที่เป็นหมอ)

๒๓. รูปเจดีย์ (คือทำเป็นรูปพระเจดีย์ในม่านแหวก ว่าพระชนิดนี้ใครจับต้องมักชนลูก)

๒๔. ฐานแซม (คือฐานมีชั้นเล็กแซมชั้นใหญ่ ว่าทางเมตตามหานิยมต้นัก)

๒๕. เม็ดขนุน (รูปลักษณะกลมรีคุดเม็ดขนุน ว่าพระชนิดนี้เก็บรักษายาก มักจะสูญหายเสียโดยมาก)

(๑) ว่าพระปรกเมสตีโพธิ์ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพระราชทานแจก เมื่อคราวเกิดโรคหิวอดครั้งใหญ่ในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ ดังจะกล่าวต่อไปในตอนว่าตัวยอภินิหาร

(๒) ได้ยินว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปพักแรม ณ ที่ใดนานวัน ท่านมักจะสร้างพระพิมพ์ชนิดนั้นขึ้นไว้ในที่นั้นเสมอ และว่าพระชนิดนี้ป้องกันไฟดีนัก

(๓) ยังมีพระพิมพ์ชนิดอกร่องหยวนอีกอย่างหนึ่ง สีขาวเหลืองคุดใบลาน บาง ๔ ชั้น (ใหญ่กว่า๗ ชั้นเล็กน้อย) ด้านหลังมีรอยนิ้วหัวแม่มือ ว่าพระครุธรรมานุกูล (ภู จันทโสโร มักเรียกกันว่า “หลวงปู่ภู”) วัดอินทรวินัย สร้าง ท่านผู้เกิดในรัชกาลที่ ๓ เมื่อ ณ วัน ๑๖ ค่ำ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๗๒ ที่บ้านตำบลวังหิน จังหวัดตาก ว่าเป็นศิษย์เจ้าประคุณสมเด็จฯ ทรงคุณในทางวิปัสสนาธุระ ผู้คนนิยมนับถือมาก ถึงมรณภาพเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๗๕ อายุ ๑๐๓ ปี

๒๖. ปีกทอง (คือปีกทองที่ทั้งด้านหน้าและหลัง)
 ๒๗. ดินสอเหลือง หลังเบี้ย ๓ ชั้น (รุ่นแรก)
 ๒๘. เปลือกกล้วยน้ำ (คือทำด้วยเปลือกกล้วยน้ำ)
 ๒๙. เกษรดอกไม้ (ทำด้วยเกษรดอกไม้ต่างๆ)

มีปัญหว่า พระสมเด็จแท้^(๑) มีรูปลักษณะอย่างไร อธิบายอันนี้เหมือนจะตอบยาก สักหน่อย ด้วยปรากฏว่าพระสมเด็จ (พระพิมพ์แบบพระสมเด็จ) ที่สร้างกันในชั้นหลังต่อมา มีรูปลักษณะละม้ายหรือเหมือนพระสมเด็จแท้มาก มีท่านผู้รอบรู้ชำนาญเรื่องพระสมเด็จได้กรุณาบอกอธิบายให้ข้อสังเกตไว้ ว่าพระสมเด็จแท้มีรูปลักษณะดังนี้

(ก) พระที่นั่งขัณฑ์สมาธิฐาน ๓-๕-๖-๗-๘ ชั้น มีเส้นนูนขึ้นมา ๑ เส้น เป็นรูปโค้งครึ่งวงรูปไข่รอบองค์พระ รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ตั้งขึ้นทางด้านสูงตามเศียรพระ

(ข) มีขนาดต่างๆ แต่โดยมากมีขนาดกว้าง ๒ ซม. เศษ ยาว ๓ ซม. เศษ

(ค) มีหลายสี คือดำ ดำปนแดงเจือเหลือง เหลืองอ่อน ขาวนวล (ดูจางๆ)

และสีอื่นๆ

(ง) น้ำหนักเบา (กว่าพระพิมพ์ชนิดอื่นๆ)

(จ) เนื้อละเอียด (ทำนองอ่อนนุ่ม หรือขึ้น) แต่แข็งเกร็ง (ว่ามักมีวัตถุชนิดหนึ่งขนาดเล็กสีดำหรือสีแดงฝังอยู่ที่ส่วนใดส่วนหนึ่ง)

(ฉ) มักแตกเป็นลายงา (ข้าง) หรือลายสังคโลก (ถ้าใช้ไปนานๆ)^(๒)

การปกครอง

ได้ฟังเล่ากันว่า ในสมัยที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นอธิบดีสงฆ์วัดระฆังฯ มีพระเถระประพาศิณิฉัตรพระวินัย ท่านไม่ว่ากล่าวห้ามปรามหรือลงโทษทัณฑ์อย่างไร ท่านใช้วิธีทำให้ผู้ผิดเกิดความละอาย เห็นโทษตนเองแล้วสำวรไม่ทำผิดอีกต่อไป ยกอุทาหรณ์ เช่นครั้งหนึ่งพระวัตรระฆังฯ ๒ องค์ จะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏเกิดเป็นปากเสียงทู่เถียงกันที่หน้าวัด (ตรงบริเวณที่ตั้งโรงเรียนสตรีวัดระฆังฯ ปัจจุบันนี้) องค์ ๑ ว่า “พ่อไม่กลัว” อีกองค์ ๑ ว่า

(๑) พระสมเด็จที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ สร้าง เรียกพระสมเด็จแท้ พระสมเด็จที่ผู้อื่นสร้าง เรียกพระสมเด็จเทียม

(๒) การที่จะวินิจฉัยพระสมเด็จแท้หรือเทียม ต้องอาศัยความชำนาญประกอบด้วย

“พ่อก็ไม่กลัว” ในชั้นแรกคำทู่เมียงก็เป็นไปอย่างเบา ๆ แล้วก็ดังขึ้น ๆ โดยลำดับจนได้ยินถึงเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ (ญาติของท่านอยู่ริมคลองวัด ไม่ห่างท่าเรือข้างเค็มนัก) ท่านจึงเอาดอกไม้ธูปเทียนเข้าไปหาพระที่เตียงกันนั้น นั่งประนมมือพูดว่า “พ่อเจ้าประคุณฉันขอฝากตัวกับพ่อด้วย ฉันเห็นแล้วว่าพ่อเจ้าประคุณเก่งนักเกินกว่าเอ็นดูแก่ฉันเด็กพ่อคุณ” พระ ๒ องค์ได้ฟังดังนั้น ต่างก็แยกย้ายกันกลับกุฏิ ว่าต่อมาพระ ๒ องค์นึกถึงเรื่องที่ตนทำไปนั้น เกิดความละอายและเสียใจ ได้เข้าไปกราบเรียนปฏิญาณกับเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ว่าจะไม่ประพฤติดีลวงพระวินัยอีกต่อไป

เรื่องยังมีอีก คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปธุระกับนายเทศ ขณะเดินผ่านหลังพระอุโบสถ พบพระหมูหนึ่งกำลังเตะตะกร้อกัน ท่านได้เอาพัดคำมัจจุคลี่ยกขึ้นบังหน้าทำเป็นที่ไม่เห็น นายเทศถามว่า ทำไมท่านจึงไม่ห้าม ท่านตอบว่า “ถึงเวลาเลิกเขาเลิกกันเอง ถ้าไม่ถึงเวลาเลิก แม้เราจะห้ามเขา ๆ ก็ไม่เลิก” ต่อมาพระเหล่านั้นเตะตะกร้อกันอีก คราวนี้ท่านให้ไปตามพระเหล่านั้นมาฉันท้ำร้อนน้ำชา และน้ำตาลทราย แล้วถามเป็นทำนองอยากรู้ว่า การเตะตะกร้อฝึกหัดกันนานไหม ลูกข้างลูกหลังเตะยากอย่างไร ดังนี้เป็นต้น ว่าพระเหล่านั้นจะรู้สึกนึกคิดอย่างไรไม่ทราบ ต่างก็เลิกไม่เตะตะกร้อกันแต่นั้นมา

ตรงนี้จะกล่าวถึงเรื่อง สามเณร เเตะตะกร้อที่ศาลาพระมหาประสาทแทรกลงไว้สักหน่อย ความปรากฏในเรื่องประวัติวัดมหาธาตุ ฯ ว่า ครึ่งหนึ่งในรัชกาลที่ ๓ สามเณรที่มาคอยเรียนหนังสือ ที่พระที่นั่งสุทไธสน์มหาประสาทเตะตะกร้อกันในศาลาพระมหาประสาท เจ้าพนักงานห้ามปราม แล้วนำความขึ้นกราบทูล คำรับว่า “เจ้ากูจะเล่นบ้างก็ช่างเจ้ากูเถิด” ดังนี้(๑) กล่าวกันว่า เรื่องนี้เป็นมูลให้พระวัดต่าง ๆ เกิดนิยมเตะตะกร้อกันทั่วไปด้วยถือว่าพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงตำหนิห้ามปราม

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จ ฯ ไปธุระ ณ ที่แห่ง ๑ ขากลับท่านได้เดินผ่านมาทางวัดชนะสงคราม (ทองป) พบพระวัชรพงษ์ ฯ กำลังสวดตลกคะนองที่ในวัดนั้น ท่านจึงแวะเข้าไป นั่งยอง ๆ ตรงหน้าพระนักสวด ประนมมือกล่าวว่า “สาธุ ๆ ๆ” แล้วก็ลุกขึ้นเดินหลีกไป ว่าพระเหล่านั้นต่างรู้สึกว่าคุณมีจิตเกิดความละอายใจ บางองค์ก็สึก องค์ที่อยู่ก็ตั้งใจสังวรไม่

(๑) เล่ากันว่า เมื่อคราวฉลองวัดพระเชตุพน ฯ ในรัชกาลที่ ๓ (ณ วันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๖ ปีวอก พ.ศ. ๒๓๔๑) มีพระเถระเที่ยวเดินปะปนเบียดเสียดกับคฤหัสถ์ชายหญิง มีผู้นำความขึ้นกราบทูล รับสั่งว่า “คนมากด้วยกัน ก็ต้องเบียดกันบ้าง”

ประพจน์เช่นนี้อีก(๑)

คราวหนึ่งพระวัชรเมษฐ์ฯ เกิดวิวาทกับกัณเฑาะระแตก องค์ที่ถูกตีมาฟ้องเจ้าประคุณสมเด็จฯ (ซึ่งในเวลานั้นท่านยังเป็นที่พระเทพกระวี) ท่านว่าคุณตีเขาก่อนนี่จะ พระองค์นั้นก็เถียงว่าไม่ได้ตี ท่านก็ยืนคำอยู่ดั่งนั้น พระองค์นั้นไม่พอใจไปฟ้องสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) วัชรเมษฐ์ฯ ให้ตามท่านมาสอบถาม ท่านก็ยืนคำอยู่อย่างนั้น สมเด็จพระวันรัตจึงถามว่า เจ้าคุณเทพฯ รู้ได้อย่างไรว่าพระองค์นี้ต่อก่อน ท่านตอบว่าท่านรู้ได้ตามพระพุทธฎีกาว่า “เวรไม่ระงับเพราะจองเวร เวรต่อเวรมันตอบแทนกัน” (หมายความว่าพระองค์ที่ถูกตีนั้น ในอดีตชาติได้ตีเขาก่อน) ดังนี้ สมเด็จพระวันรัตจึงว่า ถ้าเช่นนั้นเจ้าคุณเทพฯ จงระงับอธิกรณ์อย่าให้เป็นเวรกัน ท่านจึงให้โอวาทสั่งสอนพระฝ่ายโจทก์ฝ่ายจำเลย ความสังเขปว่า “ให้ตั้งอยู่ในสมณสัญญา มีหิริโอตตัปปะและไม่พึงจองเวร อาฆาตมาทรร้ายกันต่อไป” แล้วท่านเอาเงินทำขวัญให้แก่โจทก์ ๓ ตำลึง (๑๒ บาท) และว่า “ท่านทั้ง ๒ ไม่มีความผิด ฉันเป็นผู้ผิด เพราะฉันปกครองไม่ดี”

กล่าวกันว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านเป็นคนเจ้าระเบียบรักสวรั้งงาม เมื่อไปพบเห็นที่ใดซึ่งพระเถระทำสกปรก เช่นทิ้งเปลือกหรือเมล็ดผลไม้ไปทางหน้าต่างกุฏิ ท่านก็เก็บกวาดจนสะอาดเรียบร้อย พระเถระรู้เข้าก็ไม่กล้าทำเช่นนั้นอีก ว่าบางครั้งพระเถระไม่ลงทำวัตร ท่านก็ลงไปทำเองคนเดียว ไม่ช้าพระเถระก็พากันลงทำวัตรหมด

ตามปรกติเจ้าประคุณสมเด็จฯ ไม่ใคร่มีเวลาว่าง เพราะไปในกิจนิมนต์บ้าง ไปดูแลควบคุมการก่อสร้างบ้าง บางปีก็ไปรูปองค์ เนื่องด้วยเหตุนี้ ท่านจึงมอบการวัดให้พระครูปลัดคุณแลแทน และท่านได้สั่งพระเถระในวัดว่า ถ้ามีกิจไปนอกวัดให้บอกลาพระครูปลัดก่อน แม้ตัวท่านไปไม่ทันงานพระราชพิธี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสถามถึงเหตุที่มาล่าช้า ท่านถวายพระพรว่า เพราะท่านคอยลาพระครูปลัด ซึ่งจำวัดยังไม่ตื่น เล่ากันมาดังนี้

(๑) สมัยก่อนการสวดตลกคะนองเป็นที่นิยมกันแพร่หลาย บางครั้งพระนักสวดฯ ุหายาบโสนจนเสียสมณสาธูปถึงต้องถูกลงโทษก็มี ดังจมีนังกัณเฑาะระ (หรุ่น) จดลงไว้ในปฐมโพธิ์ (พิมพ์ไว้ในประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘) ว่า “ปีมะเมีย จ.ศ. ๑๒๓๒ (พ.ศ. ๒๔๑๓) ณ วันอาทิตย์แรม ๑๑ ค่ำ เดือนอ้าย มีพระบรมราชโองการให้ชำระพระนักสวดรำต่าง ๆ ส่งมาเป็นทหาร” อีกแห่งหนึ่งว่า “ณ วันอังคาร ขึ้น ๖ ค่ำ เดือนยี่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ พระสงฆ์นักสวดสีกเอาเป็นไพร่หลวง”

มีการ ๒ อย่าง ซึ่งนับเนื่องในเรื่องประวัติเจ้าประคุณสมเด็จฯ สมัยครองวัด คือการ สวดพิธีธรรมและการยืนสวดกฐิน จะกล่าวถึงการสวดพิธีธรรมก่อน เล่ากันว่า เจ้าประคุณ สมเด็จฯ ชำนาญในการสวดพิธีธรรมมาก ท่านได้ฝึกหัดพระวัตระฆัง^๑ ที่สนใจจนสามารถสวด ภาณยักษ์พิธีตรุษไถ่^(๑) ถึงได้รับคำยกย่องชมเชยว่าพระวัตระฆังฯ ชำนาญสวดพิธีธรรมยิ่งกว่า วัตรอื่น ดังปรากฏในเรื่องประวัติวัดมหาธาตุฯ ว่า “การสวดพิธีธรรมนั้น เดิมวัตระฆังฯ สวด จบแรก ค้วยอยู่วัดสมเด็จพระสังฆราช การสวดภาณยักษ์จบแรกนั้น ผิดกับจบหลังที่ต้องตั้ง นโมและสรณาคม สวดตามทำนองภาณยักษ์ ทำนองก็ยาก และต้องใช้เสียงมากกว่าจบหลังๆ สวดจบแรกมาได้แต่พิธีธรรมวัตระฆังฯ ชำนาญในการสวดพิธีตรุษยิ่งกว่าพระพิธีธรรมวัตรอื่น”

การสวดกฐินที่วัตระฆังฯ นั้น ในสมัยที่สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) เป็นอธิบดีสงฆ์ใน รัชกาลที่ ๑ โปรดให้พระคู่สวดนั่งสวด เริ่มแต่่นโมเป็นต้นไป ถึงบทว่า **ทินัน ทิทิ สงฺเขน ๗๗ เอเวตฺ ธารยมิ** โปรดให้ยืนสวด (ทำนองจะประกาศให้สงฆ์ได้ยินทั่วกัน) ถึงยุค เจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นเจ้าอาวาส ท่านให้พระคู่สวดยืน สวดเริ่มแต่่นโมจนจบบทกรรมวาจา (เสียงสวดเป็นทำนองแบบสวดภาณยักษ์) ถึงสมัยหม่อมเจ้าพระพุทธรูปาตปิลันท์^(๒) ครอง วัด ก็โปรดให้ปฏิบัติตามแบบอย่างเจ้าประคุณสมเด็จฯ สืบมา ปรากฏในหนังสือ Court ข่าว ราชการ ตอนกล่าวถึงเรื่องเกี่ยวกับการยืนสวดกฐินว่า “เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุน พ.ศ. ๒๔๑๘ พระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินยังวัด- วัตระฆังฯ แล้วพระราชทานผ้าพระกฐินพระสงฆ์ทั้งปวงก็รับสารแล้วก็กระทำอปโลกน์ สงฆ์ทั้ง ปวงพร้อมกันเห็นสมควรแก่หม่อมเจ้าพระพุทธรูปาตปิลันท์ (ทัต) ถานา ๒ องค์จึงยืนขึ้นสวด ญัตติทุติยกรรม” ดังนี้ ว่าต่อมาหม่อมเจ้าพระพุทธรูปาตปิลันท์ ทรงดำริจะเปลี่ยนการสวด กฐินเป็นนั่งสวดเช่นอย่างวัดทั้งหลาย ในปีหนึ่งถึงเวลาซ่อมจึงโปรดให้นั่งสวดซ่อม เวลานั้น ประจวบกับสมเด็จเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบำราบปรปักษ์เสด็จไปที่วัตระฆังฯ มีรับสั่งให้ยืนสวด เพื่อ รักษาแบบอย่างเดิมไว้ จึงเกิดประเพณียืนสวดกฐินมีแต่ที่วัตระฆังฯ สืบมาจนทุกวันนี้

(๑) นายเป้า เป้าเพชร บ้านตำบลบางอ้อ จังหวัดธนบุรี เมื่อบวชเป็นพระพิธี ธรรมอยู่วัตระฆังฯ เล่าว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ เอาใจใส่แนะนำฝึกซ้อมการสวดพิธีธรรมเนื่องๆ ว่าบางคราวท่านเข้าร่วมวงซ้อมด้วยก็มี

(๒) ต่อมาเป็นสมเด็จพะพุมพิจาจารย์ ครองวัดพระเชตุพนฯ

คุณธรรมของเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างหนึ่งคือขันติ ท่านเป็นผู้หนักแน่นมั่นคง สงบจิตรระงับใจไม่ยินร้าย เมื่อประสบอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความโกรธ ดังจะนำเรื่องมาสาธก เป็นอุทาหรณ์ เรื่อง ๑ ว่า ครึ่งหนึ่งมีบ่าวของท่านพระยาคนหนึ่ง บ้านอยู่หลังตลาดบ้านขมิ้น จังหวัดธนบุรี เสพสุราเมเมาเข้าไปหาเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถามว่า “นี่หรือคือสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่เขาลือลั่น ลือกันว่ามิใช่อากษัตริย์ อยากจะลองดีนัก” พอพูดขาดคำก็ตรงเข้าชก แต่ท่านหลบเสียก่อน หาทันถูกชกไม่ แล้วท่านบอกให้บ่าวคนนั้นรีบหนีไปเสีย ด้วยเกรงว่ามีผู้พบเห็นจะถูกจับกุมมีโทษ ความนั้นได้ทราบถึงท่านพระยาผู้เป็นนาย จึงจัดการลงโทษว่าบ่าวคนนั้น โดยเอาโซ่ล่ามไว้กับขอนไม้ที่สนามหน้าบ้าน ท่านทราบเรื่องได้ไปเยี่ยม เอาเงิน ๑ สลึงกับอาหารคาวหวานไปให้บ่าวคนนั้นทุกวัน ฝ่ายท่านพระยาคิดเห็นว่า การที่เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทำดังนั้น ชะรอยท่านจะมาขอให้ยกโทษโดยทางอ้อม จึงให้แก่บ่าวนั้นปล่อยให้เป็นอิสระต่อไป เรื่องว่า เาหมื่นเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ไปในงานพิธีมงคลโกนจก ณ ที่บ้านตำบลบางพลัด จังหวัด

ธนบุรี บ้านของเขายู่ในสวน มีคลองเข้าไป ขณะที่ศิษย์พายเรือเข้าไปในคลองนั้น ศิษย์คนพายพายได้เห็นปลาตีนตัว ๑ จึงเอายาตี แต่ตีหาถูกไม่ ปลานั้นได้วิ่งไปทางหัวเรือศิษย์คนหัวเรือจึงเอายาตีแต่ก็ตีไม่ถูกอีก โคลนได้กระเด็นเปื้อนจีวรของท่านหมด ท่านนั่งเฉย ไม่พูดว่าอะไร เมื่อไปถึงบ้านงานเจ้าภาพและคนอื่นๆ ต่างมารุมกันถาม ท่านตอบว่า “โยม ๒ คนนี้เขาตีปลาตีนกันจ๊ะ” เรื่อง ๑ ว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปสวนมนต์ในพระบรมมหาราชวัง ขณะที่กำลังสวนมนต์อยู่นั้น เด็กศิษย์ได้หลบไปเที่ยวเล่นในที่อื่น จนสวนมนต์จบแล้ว ศิษย์นั้นก็ยังมีกลับมา ท่านจึงถือพัดกับย่ามออกจากวังมานั่งคอยอยู่ในเรือ ซึ่งจอดอยู่ที่ท่าช้างวัง—หลวง สักครูหนึ่งศิษย์ก็กลับมา ท่านจึงให้ศิษย์นั้นแก้ไขเครื่องเรือพายกลับวัดระฆังฯ เรื่อง ๑ ว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ จะไปในกิจนิมนต์ด้วยเรือเก๋ง พอท่านก้าวลงเรือยังไม่ทันจะนั่งเรียบร้อย ศิษย์ก็ถอยเรือรีบแจ้วด้วยกำลังแรง กันท่านจึงกระแทกกับพื้นเรือ แทนที่ท่านจะชดเคื่อง ท่านกลับพูดว่า “พ่อจะอวดว่าพ่อแรงแต่คนเดียวนะ คนอื่นที่เขารองกว่าพ่อยังมีอีกถมไป”

เจ้าประคุณสมเด็จฯ ทรงคุณธรรมอีกอย่างหนึ่ง คือท่านมีความระอ้อนน้อม กล่าวกันว่าท่านไปพบพระพุทธรูปท่านจะหลีกห่างราว ๔ ศอกแล้วนั่งลงกราบ ที่สุดไปพบหุ่นพระพุทธรูปท่านก็ทำดังนี้ เคยมีผู้ถามท่านตอบว่าดินก้อนแรกที่หยิบขึ้นมานั้นหุ่น ก็นับเป็นองค์พระแล้ว เพราะผู้ทำตั้งใจมาแต่เดิมที่จะทำพระพุทธรูป ในหนังสือ “บุญญวัตร” นายชุ่ม จันทนบุบผา เบรียน เรียบเรียง (พิมพ์ชำระด้วยเป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพอุปาสิกาเผื่อน จันทนบุบผา ณ เมรุวัดระฆังฯ วันที่ ๙ มิถุนายน ๒๔๙๕) ความตอนหนึ่งกล่าวถึงเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จฯ เคารพหุ่นพระพุทธรูป ดังต่อไปนี้

“ข้าพเจ้าได้รับการบอกกล่าวจากท่านพระครูปลัดสัมพิพัฒน์ศีลาจารย์ (ชม จันทนบุบผา) ถาณะนุกรมของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ อิศรางกูร ณ อยุธยา) วัดระฆัง ผู้เป็นลุงมาอีกต่อหนึ่ง ท่านเล่าว่า เมื่อครั้งท่านเป็นเด็กอายุราว ๑๕ ปี ได้เป็นศิษย์ของท่านปลัดฤกษ์ คราวหนึ่งไปสวนมนต์ที่บ้านชาวเหนือ (คือบ้านช่างหล่อปัจจุบันนี้) ไปพร้อมกับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ที่บ้านนั้นเขาเอาหุ่นพระพุทธรูปตั้งผิงแดดไว้ทางทางเดินราว ๒ ศอก เมื่อสมเด็จฯ เดินผ่านมาในระยนี้ ท่านก้มกายก้มมือขึ้นประนมเหนือศีรษะกระทำคารวะพระและศิษย์ที่ไปด้วยก็กระทำตาม เมื่อขึ้นบ้านงานและนั่งบนอาสนะเรียบร้อยแล้ว นายเทศผู้ช่วยเจ้าภาพซึ่งคุ้นเคยกับสมเด็จฯ ได้เรียนปฏิบัติตามว่า “กระผมสงสัยเพราะไม่เคยเห็นเจ้าประคุณสมเด็จฯ กระทำดังนี้” ท่านจึงตอบว่า “แต่ก่อนไม่เคยเห็นจริงจ๊ะ แต่วันนี้เป็นเหตุบังเอิญจ๊ะ เพราะฉันเดินผ่านมาในเขตอุปการของท่านไม่เกิน ๔ ศอก จึงต้องทำดังนี้” นายเทศจึง

เรียนว่า “ยังไม่ยกขึ้นตั้งและยังไม่เบิกพระเนตร จะเป็นพระหรือขอรับ” ท่านตอบว่า “เป็นจะเป็นตั้งแต่ผู้ทำหุ่นยกคันทันแรกวางลงบนกระดานแล้วจะ เพราะผู้ทำตั้งใจเป็นองค์พระอยู่แล้ว เรียกอุทเทสิกเจดีย์ยังโล่งจะ” เมื่อสวดมนต์จบแล้ว ขากลับผ่านมาท่านก็กระทำอย่างนั้นอีกครั้งขึ้นท่านไปฉัน ตอนนั้นท่านเห็นพระตั้งอยู่ไกลออกไปราว ๖ ศอก ต่อจากทางที่ท่านไปเมื่อวาน ท่านไปหยุดยืนอยู่ตรงหน้าพระ และประนมมือพร้อมกับพระที่ไปถวาย ประมาณสัก ๑ นาทีแล้ว จึงขึ้นไปบนเรือน เมื่อกระทำตักทิจเสร็จ เจ้าภาพถวายเครื่องสักการะและท่านยถาสัพพีเสร็จแล้ว ท่านก็นำรูปเทียนดอกไม้ที่เจ้าภาพถวายสักการบูชาพระที่ขึ้นหุ่นไว้นั้น พร้อมกับพระสงฆ์ที่ตามมาด้วยกันแล้วจึงกลับวัด”

เล่ากันว่า เมื่อเจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปพบพระเถระแบกหนังสือคัมภีร์ไปเรียน ท่านจะต้องนั่งประนมมือหรือก้มกายแสดงการวระพระธรรม แม้ใครจะฉายรูปฉายาลักษณ์ของท่านในอิริยาบถใดก็ตาม ถ้าในที่นั้นมีหนังสือเทศน์ ท่านจะต้องหยิบขึ้นมาถือประหนึ่งเทศน์เสมออีกอย่างหนึ่งถ้าท่านไปพบพระเถระกำลังแสดงธรรม (เทศน์) อยู่ ท่านจะต้องหยุดฟังจนจบแล้วจึงไปในที่อื่น ว่าที่ท่านทำดังนั้นด้วยท่านประสงค์จะประพฤติตามเยี่ยงอย่างพระพุทธรูปเจ้าทรงสัจธรรมที่พระอรุณรุทแสดง ความว่า ครั้งหนึ่งพระพุทธรูปเจ้าเสด็จไปพบพระอรุณรุทกำลังแสดงธรรมอยู่ พระองค์ได้ประทับยืนฟังจนจบ เมื่อพระอรุณรุททราบจึงทูลขอภัยที่ทำให้ประทับยืนนาน พระองค์ตรัสว่า แม้จะนานกว่านั้นสักเท่าไรก็จะประทับยืน เพราะพระองค์ทรงเคารพในพระธรรม ดังนี้ อนึ่งว่ากันว่า พระภิกษุจะมีพรรษาอายุมากหรือน้อยก็ตาม เมื่อไปกราบท่าน ๆ ก็กราบบ้าง (ว่าจะกราบท่านกี่ครั้ง ท่านก็กราบตอบเท่านั้นครั้ง) พระอุปัชฌาย์-เดช วัดกลางธนรินทร์ จังหวัดสิงห์บุรี ว่า ครั้งหนึ่งไปหาเจ้าประคุณสมเด็จฯ ที่วัดระฆังฯ เมื่อกราบท่าน ๆ ก็กราบตอบ พระอุปัชฌาย์เดชนึกประหลาดใจ จึงกราบเรียนถามว่าทำไมท่านจึงต้องทำดังนั้น ท่านตอบว่า ท่านทำตามบาลีพุทธฎีกาที่ว่า **วนทโก ปฏิวทนํ** ผู้ไหว้ (กราบ) ย่อมได้รับไหว้ (กราบ) ตอบ ดังนี้

เจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นพระเถระที่ไม่ถือยศถือศักดิ์ (เจ้ายศเจ้าย่าง) ชอบประพฤติเป็นอย่างพระธรรมคาสาณิก (พระลูกวัด) (ว่าท่านเคยพูดกับคนอื่นว่า ยศข้างขนนางพระจะดีอย่างไร) ท่านจะทำอะไร ท่านก็ทำตามอัธยาศัยของท่าน ไม่ถือความนิยมของผู้อื่นเป็นสำคัญ เป็นต้นว่าท่านเห็นศิษย์แจวเรือเหนื่อย ท่านก็แจวแทนเสียเอง ยังมีเรื่องเล่ากันอีก ว่าคราวหนึ่งท่านได้รับนิมนต์ไปในงานที่บ้านแขวงจังหวัดนนทบุรี ขากลับเจ้าภาพได้ให้บ่าว ๒ คน ฝัวเมียแจวเรือมาส่ง ขณะที่มาตามทางจะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ บ่าว ๒ คนนั้นเกิดเป็นปาก

เสียงเดียวกัน ถึงกล่าวถ้อยคำหยาบคายต่าง ๆ ท่านได้ขอร้องหญิงชาย ๒ คนนั้นให้เลิกทะเลาะวิวาทกันและให้เข้ามานั่งในประทุน แล้วท่านก็แจวเรือมาเองจนถึงวัดระฆัง ฯ คราวหนึ่งมีผู้อารธนาท่านไปเจริญพระพุทธมนต์ที่บ้านในสวนตำบลราชบุรีบูรณะ จังหวัดธนบุรี บ้านของเขาอยู่ในคลองเล็กเข้าไป ท่านไปด้วยเรือลำขึ้นกับศิษย์ เวลานั้นน้ำแห้งเข้าคลองไม่ได้ท่านก็ลงเข็นเรือกับศิษย์ของท่าน ชาวบ้านเห็นก็ร้องบอกกันว่า “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว” ท่านบอกว่า “ฉันไม่ใช่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฉันชื่อขรรค์โต สมเด็จพระเจ้าอยู่หัววัดระฆัง ฯ จะ (หมายถึงว่า พัดยศสมเด็จพระเจ้าอยู่หัววัดระฆัง ฯ)” แล้วชาวบ้านก็ช่วยท่านเข็นเรือไปจนถึงบ้านงาน คราวหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จลงประทับพระที่นั่งชลศกนิมาน (๑) พระที่นั่งริมน้ำ วันนั้นท่านมีกิจจำเป็นจะต้องแจวเรือผ่านหน้าพระที่นั่งนั้น พอเรือจะผ่านหน้าพระที่นั่ง ท่านก็นั่งลงเอาแจวพยุน้ำในลักษณะกึ่งแจวกึ่งพาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นทรงพระสรวล รับสั่งว่า “ขรรค์โตนี้ฉลาด” มีผู้ถามถึงเหตุที่ท่านทำดังนั้น ท่านตอบว่าเพราะมีหมายรับสั่งฉบับหนึ่ง ประกาศห้ามไม่ให้พระสงฆ์แจวเรือพายเรือเวลาเสด็จทางชลมารค และเสด็จประทับพระที่นั่งริมน้ำ หมายรับสั่งนั้นมีปรากฏอยู่ในประชุมประกาศ รัชกาลที่ ๔ ภาค ๔ (หน้า ๙๙-๑๐๐) ดังคัดมาลงไว้ต่อไปนี้

ประกาศห้ามไม่ให้พระสงฆ์พายเรือแจวเรือ เวลาเสด็จทางชลมารคแลประทับริมน้ำ

“ด้วยพระยาอภัยรัตนฤทธิราชบรพราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค ไปรับพระที่วัดเขมาภิรตาราม ณ วันศุกร์ เดือนนี้ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ทรงทอดพระเนตรเห็นพระภิกษุสงฆ์ขึ้นแจวเรือขึ้นล่องตามลำน้ำผ่านพระที่นั่ง ทรงเห็นจับได้ถึง ๓ ราย โปรดเกล้าฯ ให้เอาพระภิกษุขึ้นไปมอบให้พระราชวรพงศ์เธอ กรมหมื่นอนุกรม (๒) แลกรมธรรมการ ตั้งแต่นั้นไปห้ามมิให้ภิกษุ สามเณร พายเรือแจวเรือขึ้นล่องตามลำน้ำ เมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารค แลเสด็จประทับพระ-

(๑) ในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้สร้างเรือพระที่นั่งขึ้นใหม่ ๑ ที่ในบริเวณท่าราชวรดิษฐ์ รวม ๔ องค์ คือ พระที่นั่งชลศกนิมาน พระที่นั่งทิพยสถานเทพสถิต พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย พระที่นั่งอนงค์ในสราญรมย์ (ในรัชกาลที่ ๕ พระที่นั่งในบริเวณท่าราชวรดิษฐ์ผู้ชำระ โปรดให้ซ่อมรักษาไว้แต่พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย ยังคงอยู่จนบัดนี้ นอกนั้นให้รื้อปรายที่ทำสนามเพื่อขยายเขื่อนออกไปข้างหน้า) (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๕ หน้า ๒๖)

(๒) กรมหมื่นอนุกรมรัตนราช (พระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าชายอรณพ) ในรัชกาลที่ ๔ ทรงกำกับกรมสังฆการีแลกรมธรรมการ เป็นต้นสกุล อรณพ ณ อยุธยา

ที่นั่งหลังคพิมาน พระที่นั่งริม้านั้น ให้กรมธรรมการจ้ดเรือสกกหัวน้ำท้ายน้ำ ห้ามพระภิกษุ-
สงฆ์อย่าให้พายเรือแจวเรือขึ้นล่องตามลำน้ำเมื่อเวลาเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคแลเสด็จ-
พระที่นั่งหลังคพิมาน พระที่นั่งริมน้ำ เป็นอันขาดทีเดียวเสมอทุกๆ ครั้ง ระวังอย่าให้มีความ
ผิดได้เป็นอันขาดทีเดียว อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง

หมายเหตุ เดือนนี้ ปีมะเมีย สัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๒๐ (พ.ศ. ๒๔๐๑)”

ตามปรกติเจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านพูด จะจำ กับคนทุกคน แม้สัตว์ที่รู้จักท่านก็พูด
อย่างนั้น ยกตัวอย่างเช่นตั้งคราวหนึ่งท่านเดินไปพบสุนัขนอนขวางทางอยู่ ท่านพูดกับสุนัขนั้น
ว่า “โยมจำ ขอดันไปทีจะ” แล้วท่านก็มักายเดินหลีกทางไป มีผู้ถามว่าทำไมท่านจึงทำตัง
นั้น ท่านว่า “ฉันรู้ไม่ได้ว่าสุนัขเคยเป็นพระโพธิสัตว์หรือไม่ เพราะในเรื่องชาตกกล่าวว่
ในกาลครั้งหนึ่งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุนัข”(๑) นอกจากนี้ท่านยังแผ่เมตตาไปในสัตว์
ทั้งหลายไม่มีประมาณ เมื่อพบสัตว์ประสบทุกซ์ต้องภัยท่านก็ช่วยเหลือแก้ไขด้วยการอุยจิตตั้งเล่า
กันว่า ครั้งหนึ่งท่านเดินทางไปต่างจังหวัด ระหว่างทางได้พบนกตัว ๑ ตัวเี่ยวอยู่ ท่านจึงแก้
บ่วงปล่อยนกนั้นไป แล้วท่านเอาเท้าของท่านสอดเข้าไปในบ่วงนั้นทำเป็นทีติดแล้ว มีคนมา
พบจะช่วยแก้บ่วง ท่านไม่ยอมให้แก้ บอกให้ไปตามเจ้าของเร็วมาก่อน เมื่อเจ้าของเร็วมา
บอกอนุญาตให้ท่านปล่อยนกนั้นได้ ท่านจึงแก้บ่วงออกจากเท้า แล้วบอกให้เจ้าของเร็วกวรด
น้ำ ท่านยถาสัพพี(๒) เสร็จแล้วท่านจึงออกเดินทางต่อไป ดังนี้

(๑) เรื่องพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสุนัข มีแจ้งอยู่ในทุกกุรชาดก ในตติยวรรค
แห่งเอกนิบาต(ปฐมกถาปิณี ภาค ๒ ตอนว่าด้วยญาติสังคหกา หน้า ๘๑-๘๒)

(๒) ข้อที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ แก้วบ่วงปล่อยนกไปนั้น ว่าตามทางพระวินัยท่านมี
ความผิด ปรับเป็นกัณฑ์ไทย เพราะนกนั้นเป็นทรัพย์สินมีเจ้าของ ดังนั้นท่านจึงต้องคอยให้เจ้าของ
เร็วอนุญาตก่อน อนึ่งการปล่อยนกในฐานะเช่นนั้น นับเป็นทานอย่างหนึ่ง เรียกอภัยทาน
การที่เจ้าของเร็วบอกอนุญาตให้เจ้าประคุณสมเด็จฯ ปล่อยนกได้นั้น ชื่อว่าได้บำเพ็ญกุศลส่วน
อภัยทานโดยปริยายหนึ่ง ท่านจึงบอกให้กวรดน้ำและท่านกล่าวคำอนุโมทนา ดังนี้

เรื่องเทศน์

ในหนังสือเรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทรกล่าวว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ เมื่อเป็นสามเณรเทศน์เพราะนัก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดมาก เมื่ออุปสมบทแล้วเป็นนักเทศน์มีชื่อเสียง คนทุกชั้นบรรดาศักดิ์นิยมนับถือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ และที่ ๕ ก็ทรงพระเมตตาทุกพระองค์ ว่าท่านเทศน์ดีเยี่ยม ยอดทั้งในทางธรรมวัตร และมหาชาติ ถึงได้รับยกย่องว่าเป็นพระธรรมเอกองค์หนึ่งในวงการพระศาสนา

มีเรื่องเล่าว่า เมื่อในรัชกาลที่ ๔ ครั้งหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จฯ (สันนิษฐานว่ายังเป็นที่พระธรรมกิติ) ได้ถวายเทศนาภิเษกในพระราชฐาน ๓ วันติดต่อกัน (๓ วันยก) เนื่องในการเสด็จออกทรงธรรมตามพระราชานุกิจ^(๑) วันที่ ๑ ผ่านไปแล้ว ถึงวันที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะทรงสดับพระธรรมเทศนาแต่เพียงสังเขป ด้วยมีพระราชกิจอย่างหนึ่ง (นัยว่าเจ้าจอมประสูติ) แต่หาได้รับสั่งอย่างไรไม่ เห็นจะทรงเกรงอภัยยศ คงประทับฟังจนจบ ว่าเจ้าประคุณสมเด็จฯ ถวายเทศน์วันนั้นพิสดารยืดยาวมาก ครึ่งถึงวันที่ ๓ พอเสด็จออก ท่านก็ขึ้นธรรมาสน์ถวายศีลบอกศักราชถวายพระพร ตั้งนโมว่าอรอดแล้วแปลลัก ๒-๓ คำ ท่านก็กล่าวขึ้นว่า จะถวายพระธรรมเทศนาหมวดใด ๆ ก็ทรงทราบอยู่หมดแล้ว แล้วลงเองก็มี จบเทศนาลงจากธรรมาสน์ มีพระราชดำรัสถามถึงเหตุที่ในวันก่อนถวายเทศน์มาก วันนั้นถวายน้อย ท่านถวายพระพรว่า “เมื่อวานนี้หมอบพิตรพระราชสมภารเจ้ามีพระราชหฤทัยชุ่มฉ่ำ จะด้วยความชุ่มฉ่ำได้ด้วยทรงสดับพระธรรมเทศนาให้มาก วันนี้มีพระราชหฤทัยผ่องใส จะไม่ทรงสดับก็ได้” ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแย้มพระโอษฐ์ ไม่ตรัสอะไร

ความที่กล่าวมานี้ มีหลักฐานประกอบ ด้วยปรากฏในหนังสือ “มหามกุฏราชคุณานุสรณ์” พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ ทรงนิพนธ์ว่า (๒)

“พระมหาโตหรือขรัว

ประพุดพิลิกอโย

หนียโสสมณศักดิ์

แต่สวามิภักดิ์พระจอมเกล้า

(๑) มีกิจอันหนึ่งที่พระเจ้าแผ่นดินทรงบำเพ็ญ คือทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวัน เป็นประเพณีมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ และที่ ๕ ก็ทรงประพุดพระราชนุกิจขึ้น

(๒) ความแต่ขึ้นเขียนตามต้นฉบับเดิม

เหตุมหยะเฝ้า	เจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดิน
รับทินนามสูงสุด	สมเด็จพระพุทธอาจารย์
เจ้าโหวาทเทศนา	ลือชาประสาทะพิเศษ
ครั้นถวายเทศน์ถวายศีล	จบบรรณบอศักราช
ถวายเทศน์ปลาท	เริ่มบรมนาถบรมะครู
รู้พุทโธวาทหมด	สุดเผยพจน์เผยอแหวก
เรื่องแปลกแปลกควรฟัง	ลงเอยวังใจ
ก็โปรจกัยไรไรร	ยกเป็นเถระปาปะมัตว์”

ต่อมาถึงปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๗ โปรดให้เจ้าคุณพระธรรมไตรโลก(รอด)^(๑) วัดโมลีโลกยาราม^(๒) จังหวัดธนบุรี ถวายเทศนา เนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุสรณ์ อุทิศถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อณ วันศุกร์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือนอ้าย ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ เจ้าคุณพระธรรมไตรโลกได้ถวายย่อๆ ตามอย่างเจ้าประคุณสมเด็จฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวท้าว ร่ำว่า “เหมือน ขว้โตหรือจึ่งเอาอย่าง ยกให้แต่ขว้โตเท่านั้น”

ภายหลังต่อมา เจ้าคุณพระธรรมไตรโลกได้ถวายหนังสือขอพระราชทานอภัยโทษ ความปรากฏในจดหมายเหตุ^(๓) ดังนี้

“อาตมภาพพระธรรมไตรโลก ขอพระราชทานทำคำสารภาพรับผิดชอบถวายในพระบาท สมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่โดยความสัตย์ความจริง ด้วยอาตมภาพถวายพระธรรมเทศนา

(๑) เจ้าคุณพระธรรมไตรโลก(รอด) ประวัติดั้งเดิมจะเป็นอย่างไรหาทราบไม่ ปรากฏ แต่ว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๓ เป็นพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ที่พระเทพกระวี อยู่วัดโมลีโลก ถึงรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔ ทรงเลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระธรรมไตรโลก คงอยู่วัดโมลีโลก และ เห็นจะชำนาญการเทศน์มหาชาติ ด้วยปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ว่าได้ถวายเทศน์ กัณฑ์หิมพานต์ที่พระที่นั่งสุทไธสน์มหาปราสาท เมื่อปีกุนนั้น ถึงมรณภาพในรัชกาลที่ ๔ เมื่อราวปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๙ (จากหนังสือเรื่องตั้งพระราชอาคันตุกะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์)

(๒) เดิมชื่อวัดท้ายตลาด ภายหลังเปลี่ยนชื่อว่า วัดพุทไธสวรรยาราม ในรัชกาล ที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงปฏิสังขรณ์ และพระราชทานนามใหม่ว่า วัดโมลีโลกยาราม (จากตำนานพระอารามหลวง)

(๓) จดหมายเหตุ ร.๔ จ.ศ. ๑๒๑๖ (พ.ศ. ๒๓๙๗) เลขที่ ๑๑๙

จบเร็วมากทำให้เสียกิริยาไป ไม่สมกับที่ทรงพระราชศรัทธาอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนินไป
 หวังพระราชหฤทัยจะทรงบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระ
 ปรมานุชิตชิโนรสนั้น ด้วยรับพระราชทานเรื่องความมาน้อยแต่เพียงนั้น เพราะสำคัญผิด
 คิดเห็นว่าจะถวายไปตามความที่เรียงไว้นั้น เห็นจะไม่โปรด จึงได้กิตติความถวาย
 ว่า รับพระราชทานถวายได้แต่นัยสังเขปดังนี้ ซึ่งจะถวายให้พิสดารนั้นทรงทราบอยู่แล้วจึงได้
 จบลง โทษในถ้อยคำอันนี้ไม่ทันได้พิจารณาเลยเป็นความสัตย์จริง ครั้นทรงพระกรุณาโปรด
 ให้ราชบุรุษมาเผด็จให้ถวายต่อไปนั้น ก็มีความตกใจครั้นคร้ามพระเดชพระคุณเป็นที่สุด จึง
 ได้รับพระราชทานถวายต่อไปอีกหน่อยหนึ่ง ก็สันตติปัญญาเท่านั้น ครั้นได้ทราบกระแสพระ
 ราชดำริ ก็รู้สึกโทษตนว่ามีผิดเป็นอันมาก เพราะทำให้เสียพระเกียรติยศพระราชศรัทธาไป ถ้า
 เป็นเหตุให้สมควรจะรับพระราชอาชญาจงหนัก ไม่ควรที่จะทรงพระกรุณาชดเชยต่อไป ก็แต่
 ครั้นพระราชอาชญาเป็นที่สุด ขอรับพระราชทานโทษไว้สักครั้งหนึ่ง ถ้าสืบไปเบื้องหน้าทำ
 ความเช่นนี้อีกให้ขุนเคืองพระราชหฤทัยต่อไปอีกแล้ว อาตมภาพขอลาสิกขาบวชออกมา
 รับพระราชอาชญา ตามโทษานุโทษแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดฯ ถวายพระพร” (จะพระ
 ราชทานอภัยโทษหรือไม่อย่างไรไม่ปรากฏ)

และในปีชวดฉศก จ.ศ. ๑๒๑๖ (พ.ศ. ๒๓๙๗) นั้น เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังเป็น
 ที่พระธรรมกิติ ได้ถวายเทศนาในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ท่านถวายศักราชว่าปีชวดฉศก (๑)
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดว่าท่านถวายถูกต้องตามอักษรภาษาไทย ได้พระราช
 ทานกับปิยภักดิ์เป็นมูลค่า ๖ บาท ความที่กล่าวนี้มีปรากฏในหมายรับสั่ง พิมพ์ไว้ในหนังสือ
 ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ ภาคปกรณกะ ส่วนที่ ๑ ตั้งแต่มาลงไว้ต่อไปนี้

ประกาศให้ใช้คำว่าฉศกแทนฉศก

“ด้วยพระธรรมการบดีศรีวิสุทธศาสนวโรประการจางวางกรมพระธรรมการ รับพระ
 บรมราชโองการใส่เกล้าฯ สั่งว่า ณ วันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีชวดฉศก เพลา ๔ ทุ่มเศษ
 พระธรรมกิติ วัดระฆังโฆสิตาราม เข้าไปถวายเทศนาในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย (๒) แล้วถวาย
 ศักราชว่าปีชวดฉศกนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่า คำที่พระธรรมกิติถวายว่าปีชวดฉศกเป็นคำถูก
 ตามอักษรภาษาไทย ที่เล่าเรียนกันต่อๆ มาจึงทรงพระกรุณาหมายใช้แทนเงิน ถวายบูชาคำที่

(๑) คำว่า ฉศก คนโบราณมักอ่านกันว่า ฉ้อศก

(๒) ในพระราชพงศาวดารว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประ
 พุติพระราชานุกิจ คือเวลา ๒ ทุ่ม (ถ้ามีพระราชธุระมากก็ตีกว่านั้น) เสด็จออกพระที่นั่ง
 อมรินทรวินิจฉัย ทรงสดับพระธรรมเทศนาถ้อย ๑ ทุกวัน

ว่าปีชาลงศกแก่พระธรรมกิติหมายละสลึง ๒๔ หมาย เป็นเงินตรา ๖ บาท แล้วทรงพระดำริเห็นว่า พระธรรมกิติอาจวิสัยสามาก ได้ถวายเทศนาในหลวง แลได้เทศนาในเจ้าต่างกรมเจ้ายังมีได้ตั้งกรมฝ่ายหน้าฝ่ายใน แลเข้าทูลละอองธุลีพระบาทแลราษฎรทั้งปวง มีผู้นับถือโดยมาก ซึ่งพระธรรมกิติถวายศักราชว่าปีชาลงศกครั้งนี้ ควรจะเป็นแบบฉบับสำหรับแผ่นดินต่อไปได้ ตั้งแต่นั้นสืบไปเพื่อหน้า ถ้าปีใดเป็นฉศกแล้วก็ให้ใช้ว่าปี.....ฉศกทุกปีตามอย่างพระธรรมกิติถวายศักราชนั้นเถิด ให้พระครูอมรวิไชย^(๑) ประกาศกับพระราชาคณะ พระครู ถานานุกรม เปรียญเจ้าอธิการแลพระสงฆ์อื่นจรร ถวายศักราชแลถวายพระพรว่า ปีชาลงศกจงได้ อย่าให้ถวายศักราชถวายพระพรว่า ปีชาลงศกเลยเป็นอันขาดทีเดียว

หมายมาณวันอาทิตย์ เดือน ๗ แรม ๑ ค่ำปีชาลงศก (พ.ศ. ๒๓๙๗)”

เมื่อในรัชกาลที่ ๔ บั๊วอก พ.ศ. ๒๔๐๓ เจ้าประคุณสมเด็จฯ เต้ยยังเป็นทีพระเทพกระวีได้ถวายเทศนาทีในพระบรมมหาราชวัง จะเป็นงานพระราชพิธีอะไรหาทราบไม่ ในเทศนานั้นความตอนหนึ่งกล่าวถึงพระอนันท์ท่านได้ถวายว่า “สมเด็จพระพุทธอนุชาวนนท์” จึงโปรดให้เผด็จถามเหตุที่ท่านใช้คำ “สมเด็จพระ” นำหน้านามพระอนันท์ ความที่กล่าวนี้ มีหมายรับสั่งปรากฏอยู่ ดังคัดสำเนามาลงไว้ต่อไปนี้

“ด้วยขุนประสิทธิ์อักษรศาสตร์ รับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งให้เผด็จถามพระเทพกระวีว่า คำว่า “สมเด็จพระ” เป็นภาษาอะไร แปลว่ากระไร^(๒) ซึ่งพระเทพกระวีถวายเทศนาว่าสมเด็จพระพุทธอนุชาวนนท์นั้น พระเจ้าพิมพิสารหรือพระเจ้าปเสนทิโกศล หรือกษัตริย์พระองค์อื่นใดตั้งให้ท่านเป็นสมเด็จ อนึ่งเป็นสมเด็จด้วยคุณธรรมในพระพุทธศาสนา หรือเป็นสมเด็จด้วยท่านเป็นเชื้อสายพระญาติสัมพันธวงศ์กับด้วยพระผู้มีภาคเจ้า ถ้าจะว่าเป็นด้วยอำนาจคุณธรรมในพระพุทธศาสนาแล้ว พระสารีบุตรและพระโมคคัลลาน์ ท่านทั้ง ๒ นี้ปรากฏว่าเลิศกว่าสาวกทั้งสิ้นมิใช่หรือ ทำไมจึงไม่ได้เป็นสมเด็จพระสารีบุตร สมเด็จพระโมคคัลลาน์เล่า ถ้าจะว่าท่านเป็นสมเด็จด้วยอำนาจที่ท่านเนื่องในพระราชวงศ์

(๑) ถานานุกรมในกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส

(๒) ในหนังสือชุมนุมพระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า คำว่า “สมเด็จ” หมายความว่า “เป็นอย่างยอด” ใช้ประกอบกับยศบุคคลชั้นสูงสุด เช่นว่า สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จเจ้าพระยา สมเด็จพระราชาคณะ เป็นต้น ล้วนหมายความว่า เป็นยอดในบุคคลชนิดนั้น คำ “สมเด็จ” มิใช่ภาษาไทย และไม่ปรากฏว่าไทยพวกอื่นใช้นอกจากไทยกรุงศรีอยุธยา จึงสันนิษฐานว่าคำสมเด็จมาจากเขมร ปรากฏใช้นำหน้าพระนามพระเจ้าแผ่นดินในกฎหมายมาตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าอยู่ทอง

แล้ว พระนันทก็เป็นบุตรพระเจ้าน้ำแฉ่วร่วมพระบิดาด้วยพระผู้มีพระภาคใกล้ชิดกว่าพระอานนท์
ควรจะเป็นสมเด็จพระโฆษาหรือ ทำไมจึงไม่ได้เป็นเล่า อนึ่งพระเทวทัตต์ พระอนรุทธ์ พระภักคุ
พระกัมพิละ พระสาวกเหล่านั้นท่านก็เป็นพระญาติวงศ์ของพระผู้มีพระภาคเช่นอย่างเดียวกับพระ
อานนท์มิใช่หรือ ทำไมจึงไม่ได้เกลี้ยยศขึ้นว่า “สมเด็จพระ” เล่า พระเทพกระวีได้เห็นที่มาใน
พระบาลีคัมภีร์ไหนอย่างไร ก็ให้แก่พระราชปจณาเข้ามา จะนำทูลเกล้าฯ ถวายตามรับสั่ง
จดหมายมา ณ วัน ๕.๑๐.๒๒ จ.ศ. ๑๒๒๒ (ปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓)”

เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จะแก่พระราชปจณาหรือไม่อย่างไร ไม่ปรากฏในจดหมายเหตุ
ได้ฟังแต่เล่ากันว่า ท่านได้ถวายพระพรสนองพระราชปจณา โดยอ้างถึงสมเด็จพระพุฒาจารย์
(สน) วัดสระเกศ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (จี) วัดประยูรวงศาวาส เป็นตัวอย่าง ว่าท่าน
เหล่านั้นเป็นลูกชาวบ้านธรรมดาจึงเรียกสมเด็จได้ แม้ตัวท่านเองซึ่งเป็นลูกชานาต่อไปก็ต้อง
เรียกสมเด็จ^(๑) ส่วนพระอานนท์ท่านเป็นพระอรหันต์ชีณาสพ โฉนจะเรียกสมเด็จไม่ได้ เล่า
กันมาดังนี้

ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า วันพุธ เดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ ปีมะโรง (ตรงกับวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน) พ.ศ. ๒๔๑๑ เป็นวันพระราชพิธีบรมราชาภิเษกรัชกาลที่ ๕ ต่อ
จากวันนั้นมา เสด็จออกพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เวลาเช้าทรงตั้งพระราชอาคันกับข้าราชการ
และทรงรับคอกไม้รูปเทียนซึ่งพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทูลเกล้าฯ ถวาย
ครั้นเวลาค่ำเสด็จออกทรงสดับพระธรรมเทศนาพิเศษ เนื่องด้วยงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก
๔ กัณฑ์ คือวันแรม ๑๓ ค่ำ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังฯ ถวายเทศนา ว่าด้วย
ทศพิธราชธรรมและจักรวรรดิวัตร^(๒) วันแรม ๑๔ ค่ำ กรมหมื่นบวรรัษฎายุทธสุนทร (คือสมเด็จพระ
พระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) วัดบวรนิเวศ ถวายเทศนาว่าด้วยพระราช-
พงศาวดาร วันแรม ๑๕ ค่ำ พระสาสนโสภณ (สา) (คือสมเด็จพระสังฆราช ปุสฺสเทว) วัด
ราชประดิษฐ์ ถวายเทศนามงคลสูตร เดือนอ้าย ขึ้นค่ำ ๑ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (จี)
วัดประยูรวงศาวาส ถวายเทศนารัตนสูตร เป็นเสร็จงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ในหนังสือนี้ว่า ประเพณีที่ทรง

(๑) ต่อมาถึงปีชวด พ.ศ. ๒๔๐๗ ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์

(๒) สันนิษฐานว่า เทศนาทศพิธราชธรรมและจักรวรรดิวัตรที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ
ถวายครั้งนั้นจะมีตำนานอยู่ ถวายปรากฏในราชพงศาวดารว่า ประเพณีถวายเทศนาในรัชกาลที่
๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ผู้เทศน์จะต้องเขียนคำที่ได้เทศนาลงในสมุดไทยถวายด้วย แต่ยังค้นหาไม่พบ

สกับพระธรรมเทศนาเนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ไม่พบจดหมายเหตุว่าเคยมีมาแต่ก่อน สันนิษฐานว่าจะมีครั้งนี้เป็นครั้งแรก สืบมาแต่พระราชนิมิตของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (เจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้ถวายเทศนาในครั้งนั้น นับเป็นกรณีพิเศษ จึงจดลงไว้ให้ปรากฏในเรื่องประวัติด้วย)

ครั้งหนึ่งในรัชกาลที่ ๔ เจ้าประคุณสมเด็จฯ เข้าไปถวายเทศนาในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย (เสด็จออกทรงธรรมตามพระราชานุกิจ) เมื่อท่านขึ้นธรรมาสันตังโมถวายศีลแล้ว จะถวายเทศน์ต่อไปจึงทรงทราบว่าไม่มีหนังสือเทศน์ ด้วยศิษย์เอาไปแต่ผ้าห่อหาได้เอาหนังสือเทศน์ไปไม่ ครั้นท่านถวายโดยปฏิภาณ ก็เป็นการขัดข้องไม่ต้องด้วยพระราชนิมิต เพราะประเพณีการถวายเทศนาในครั้งนั้น ผู้เทศน์จะต้องเขียนคำเทศนาลงในใบลานและเขียนลงในสมุดไทยถวายด้วย ท่านไม่รู้ที่จะทำอย่างไร จึงทำเป็นหยิบแก้วน้ำขึ้นมาบ้วนปากแล้ว ๆ เล่า ๆ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสถามถึงสาเหตุที่ทำให้ท่านนั้น ท่านถวายพระพรว่า วันนี้เสียงอยู่ข้างจะคล่อง ถ้าจะโปรดให้ถวายเทศน์กัณฑ์กุมารก็ได้ เมื่อได้รับพระราชทานอนุমതി ท่านจึงได้ถวายเทศน์กัณฑ์กุมารจนจบ ว่าโปรดนัก

น่าประหลาดที่มีเรื่องขบขันทำนองเดียวกันเกิดขึ้นเรื่องหนึ่ง จะเลยเล่าแทรกไว้ตรงนี้ด้วย วันหนึ่งในปีชวด พ.ศ. ๒๔๕๑ เจ้าประคุณสมเด็จฯ พระพุฒาจารย์ (นวม) วัดอนงคารามไปเทศน์ที่งานศพวัดประยูรวงศาวาส เมื่อให้ศีลแล้วจะเริ่มเทศน์ต่อไป เปิดหยิบผ้าห่อคัมภีร์ออกมา จึงรู้ว่าลืมหนังสือเทศน์ ท่านยื่นหน้าพูดว่า “ลืมหนังสือเทศน์จะ” ต้องให้เด็กศิษย์กลับไปเอาหนังสือเทศน์ที่วัด แต่เด็กศิษย์นั้นไปหยิบเอาหนังสือเรื่องอื่นมาหาใช่เรื่องที่ตรงประสงค์ไม่ ที่นี้ถึงเกิดอะระกะกาหลที่ออกไปเอาหนังสือเทศน์กันอีกครั้ง คุณเหมือนจะลงมือเทศน์ได้ก็สิ้นเวลาไปเกือบชั่วโมง

มีหญิงคนหนึ่งชื่อแพ่ง (แต่มักเรียกกันว่า ยายแพ่ง) มีอาชีพเป็นหัวหน้าคุมช่างหญิงนครโสเภณีถึงร่ำรวยเงินทองมาก ได้สร้างวัดขึ้นไว้ที่ตำบลบ่อมปราบศัตรูพ่าย จังหวัดพระนคร วัด ๑ เรียกกันว่า “วัดใหม่ยายแพ่ง” (ภายหลังเปลี่ยนนามว่า วัดคณิกาผล) เมื่อสร้างวัดเสร็จยายแพ่งได้จัดการฉลอง นิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปเทศน์บอกอานิสงส์ ตอนหนึ่งท่านว่า ยายแพ่งสร้างวัดครั้งนี้ได้ผลานิสงส์บกพร่องไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย เพราะเงินที่สร้างวัดเป็นเงินที่เกิดจากน้ำพักน้ำแรงของคนอื่นที่ไม่ชอบด้วยธรรมเนียม ถ้าเปรียบอานิสงส์ด้วยเหรียญบาท ยายแพ่งก็ได้ไม่เต็มบาท จะได้สักสลึงเฟื้อง^(๑) (ราว ๗๕ สตางค์) เท่านั้น ท่านว่า

(๑) สมัยโบราณใช้อัฐ คือ ๒ อัฐเป็น ๑ ไพ ๔ ไพเป็น ๑ เฟื้อง ๒ เฟื้องเป็น ๑ สลึง ๔ สลึงเป็น ๑ บาท (ตำนานเงินตราพระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ)

“นี่ว่าอย่างเกรงใจกันนะ” ตรง้นคนฟังนึกเห็นซับซ้อนต่างหัวเราะกันใหญ่ เขาว่ายายแพงเคื่องมาก แต่ภายหลังเมื่อตรองเห็นจริงตามที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ เทศน์ ยายแพงก็หายเคื่อง

ตามปรกติเจ้าประคุณสมเด็จฯ ชอบเอาวานทองคำมาโขลกทาศีรษะ จนศีรษะเหลือง อ้อยปรากฏแก่คนทั้งหลายอยู่เสมอ ฝ่ายเจ้าคุณพระธรรมอุดม (เถิก) วัดพระเชตุพนนั้นศีรษะล้าน เป็นนักเทศน์มีชื่อเสียง คราวหนึ่ง (ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๙๕-๒๓๙๖) มีการทำบุญอายุของคุณท้าวผู้หนึ่ง พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้สังฆการีวางฎีกาเจ้าประคุณสมเด็จฯ เทศน์คู่กันกับเจ้าคุณพระธรรมอุดม เป็นส่วนพระองค์ทรงช่วยเจ้าภาพ และประทับฟังอยู่ในพระวิสูตร ไม่ทรงแสดงพระองค์ให้ปรากฏ พอเทศน์ไปได้พักหนึ่งรับสั่งให้พระเจ้าลูกเธอองค์เล็ก ๆ ทรงยกเชิงเทียนย่อม ๆ ออกมาตั้งระหว่างธรรมาสน์ทั้งสอง บนเชิงนั้นติดเงินสลึงอัน ๑ เงินเฟื้องอัน ๑ (รวมเป็นสลึงเฟื้อง) พอเจ้าประคุณสมเด็จฯ เหลือบเห็นเข้าเท่านั้น ท่านก็ถามท่านเจ้าคุณพระธรรมอุดมว่า “นั่นนะ เห็นไหม มาไร ๆ แล้ว” เจ้าคุณพระธรรมอุดมตอบว่า “ก็เห็นนะซี” เจ้าประคุณสมเด็จฯ ถามว่า “ท่านตีความหมายว่าอะไร” เจ้าคุณพระธรรมอุดมตอบว่า “ก็ทรงติดกันที่เทศน์เท่านั้นเอง จะตีความหมายอะไรอีก” เจ้าประคุณสมเด็จฯ บอกว่า ไม่ใช่เท่านั้น นี่นะจะตีความหมายให้ฟัง ท่านนะหัวล้าน ฉนั้นนะหัวเหลือง ได้พระราชทานคนละเฟื้องสองไพ รวมเป็นสลึงเฟื้อง ดังนี้ ว่าพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสรวลลงอยู่ในพระวิสูตรนั่นเอง ตอนหนึ่งกล่าวถึงภักตทาน เจ้าประคุณสมเด็จฯ ว่า ผู้ที่ทำอาหารถวายพระต้องล้างมือล้างไม้ให้สะอาด อาหารที่ทำก็ตีพิเศษกว่าอาหารที่ตนบริโภคน^(๑) และถวายโดยอาการเคารพ เช่นนี้จึงจะได้บุญมาก เจ้าคุณพระธรรมอุดมถามว่า “ที่ให้ล้างมือนั้นก็ทราบแล้ว แต่ที่ให้ล้างไม้นั้นจะให้ล้างไม้อะไร” เจ้าประคุณสมเด็จฯ ตอบทันทีว่า “ล้างไม้จวัจจี๊” ที่นี้ทรงพระสรวลอีก

สมัยก่อน วัดสระเกศ มีพระราชาคณะที่พระธรรมวิโรจน์ ๒ องค์ เจ้าคุณพระธรรมวิโรจน์องค์แรกเคยเทศน์คู่กับเจ้าประคุณสมเด็จฯ มาครั้งหนึ่ง ได้เอาเรื่องวิญญานมาถาม ว่า เวลาคนตายนั้นวิญญานไปอย่างไร เจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นฝ่ายวิสัชนา แก่เท่าไรก็ไม่ตกลงกันได้เลยเป็นเรื่องค้างเลิกกันไป ครั้นเจ้าคุณพระธรรมวิโรจน์องค์นั้นถึงมรณภาพแล้ว มีเจ้าคุณพระธรรมวิโรจน์องค์ใหม่ในวคตินั้นต่อมาอีก ได้เทศน์คู่กับท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ อีก

(๑) ทาน ๓-บริจจาคของที่เลวกว่าของที่ตนบริโภค เรียกทาสทาน บริจจาคของอย่างเดียวกับของที่ตนบริโภค เรียกสหายทาน บริจจาคของที่ประณีตพิเศษกว่าของที่ตนบริโภค เรียกสามิทาน

และได้เอาเรื่องวิญญานมาถามอย่างนั้นอีก เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าเอี่ยมมระอาเรื่องนี้มาตั้งแต่ครั้งนั้นแล้ว ท่านก็วิสัชนาว่า “ธรรมวิโรจน์เข้าโกศอยู่วัดสระเกศ นี่ไอ้...ยังเอามาถามอีกได้” ท่านยังไว้ที่ไอ้... ให้คนฟังตอกลอนเอาเอง คนฟังต่อได้ก็ฮากันครืน

มีหญิงหม้ายคน ๑ อยู่ตำบลบ้านช่างหล่อ จังหวัดธนบุรี ได้ยินมนต์ท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าไปเทศน์ที่บ้าน ก่อนแต่จะเทศน์หญิงนั้นได้อาเงินมาติดกัณฑ์เทศน์ ๑๐๐ บาท พร้อมกับกราบเรียนว่า “ขอให้พระเดชพระคุณเทศน์ให้เพราะๆ สักหน่อยนะเจ้าค่ะ วันนั้นดิฉันมีศรัทธาติดกัณฑ์เทศ ๑๐๐ บาท” พอได้เวลาเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าขึ้นธรรมาสน์ ให้ศิลาบอกศักราช ตั้งนมแล้ว “พุทฺธ ธมฺม สงฺฆ” ลงเอวังก็มี ว่า ยถา ลัพพี แล้วลงจากธรรมาสน์ เขาว่าหญิงคนนั้นขัดเคืองมากแต่มีรูปร่างทำอะไร ได้แต่นึกอยู่ในใจว่า “เทศน์อะไรฟังไม่รู้เรื่องรู๊วว เสียแรงติดกัณฑ์เทศน์ตั้ง ๑๐๐ บาท” ครั้นวันรุ่งขึ้นเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าได้ไปเทศน์ที่บ้านนั้นอีกโดยมิได้ถูกนิมนต์ ก่อนเทศน์ท่านบอกหญิงนั้นว่า “เมื่อวานนี้ฉันรับจ้างเทศน์จะ วันนั้นฉันจะมาให้ธรรมเป็นทานนะจ๊ะ” แล้วท่านก็เทศน์ต่อไปจนจบกัณฑ์ ว่าวันนั้นท่านเทศน์แจ่มแจ้งไพเราะจับใจคนฟังมาก

มีคหบดีคน ๑ บ้านอยู่อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม ประสงค์จะมีเทศน์มัทรีที่บ้าน จึงเข้าไปหาท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้า ขอให้ท่านนิมนต์พระเทศน์ให้องค์ ๑ (คหบดีคนนั้นไม่ทราบว่าเป็นเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าเทศน์มัทรีได้) ครั้นถึงวันกำหนดท่านไปเสียเอง หาได้นิมนต์พระองค์หนึ่งองค์ใดไปไม่ ฝ่ายคหบดีคิดเห็นว่า ท่านเป็นพระผู้ใหญ่คงจะเทศน์เป็นธรรมวัตร จึงให้แบ่งเครื่องกัณฑ์ที่เตรียมไว้ออกเสียครึ่งหนึ่ง ค่ายหมายว่าจะนิมนต์พระองค์อื่นมาเทศน์ในวันต่อไป ครั้นได้ฟังเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าเทศน์ทำนองไพเราะจับใจ เกิดเลื่อมใสศรัทธามาก จึงให้เอาสิ่งของที่แบ่งไว้วันนั้นมาติดกัณฑ์เทศน์อีก ว่าเมื่อเทศน์จบแล้ว ท่านสอนคหบดีผู้นั้นว่า “เมื่อจะทำบุญทำกุศลอันใด ต้องมีศรัทธามั่นคงเป็นอจลสัทธา อย่าให้เป็นศรัทธาหัวเต่า” แล้วบอกให้เอาเครื่องกัณฑ์ทั้งหมดไปถวายพระองค์อื่นต่อไป

มีชายผู้หนึ่งนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าไปเทศน์ ท่านถามว่าบ้านอยู่ที่ไหน ชายผู้นั้นกราบเรียนว่าบ้านอยู่ริมคลองมีกองมะพร้าวอยู่หน้าบ้าน ถึงวันนั้นท่านก็ไปพบมะพร้าวกองอยู่ตรงไหน ท่านก็ขึ้นไปนั่งเทศน์แล้วก็กลับ

บางครั้งท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้ารับนิมนต์เทศน์ในวัน ๑ หลายกัณฑ์ ถึงวันกำหนดท่านก็ไปเทศน์ตามลำดับบ้านที่นิมนต์ก่อนและหลัง ถึงบ้านสุดท้ายก็เป็นเวลาตีกลางคืน ต้องปลุกกันให้ลุกขึ้นฟังเทศน์ก็มี บางครั้งมีเทศน์มหาชาติทั่วตระกูลฯ ถ้าพระองค์ไหนเทศน์ไม่ดีท่าน

บอกให้ลงจากธรรมาสน์ แล้วท่านขึ้นเทศน์แทนก็มี

ท่านพระยาผู้หนึ่ง ใครจะฟังเทศน์อริยสัจ จึงสั่งว่าคว่ายปากเปล่าไม่มีฎีกา ให้นำไปนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จฯ มาเทศน์อริยสัจที่บ้าน บ่าวนึกชื่อเรื่องเทศน์ไม่ออก (จำได้แต่ชื่อข้างท้ายว่า—สัต) นึกคาดเอาว่าเป็น ๑๒ นักษัตร์ จึงไปนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จฯ มาเทศน์ ๑๒ นักษัตร์ ท่านก็มาเทศน์ตามที่นิมนต์ เทศน์กัณฑ์หนึ่งมีผู้จดบันทึกคำเทศนาไว้ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ทรงค้นพบอยู่ในพวกหนังสือเก่า ได้คัดลอกมาขอให้เจ้าคุณพระอุปาสถิคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจนฺโท) วัดบรมนิวาส เมื่อยังเป็นที่พระราชกระวีตรวงและแต่งคำอธิบายเพิ่มเติมไว้ต่อท้าย โปรดให้พิมพ์แจกจ่ายเป็นสาธารณกุศลเป็นครั้งแรกจำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม เมื่อ ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) ได้คัดมาลงไว้ดังต่อไปนี้

เทศน์ ๑๒ นักษัตร์

“ท่านพระยาผู้หนึ่ง เคยนิมนต์พระมาแสดงพระธรรมเทศนาให้ฟังอยู่เนือง ๆ ที่บ้านของท่าน วันหนึ่งอยากจะฟังเทศนาจตุราริยสัจ จึงใช้บ่าวคนหนึ่งว่าเจ้าจงไปนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จฯ ที่วัดมาเทศน์จตุราริยสัจสักกัณฑ์หนึ่งในคำวันนั้น ท่านหาได้เขียนฎีกาบอกชื่ออริยสัจให้บ่าวไป บ่าวก็รับคำสั่งไปนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จฯ ที่วัดว่า เจ้าคุณที่บ้านให้มาอาราธนาเจ้าประคุณไปแสดงธรรมที่บ้านคำวันนั้น เจ้าประคุณสมเด็จฯ จึงถามว่า ท่านจะให้เทศน์เรื่องอะไร บ่าวลืมชื่ออริยสัจเสีย จำไม่ได้นึกกะเนได้แต่ว่า ๑๒ นักษัตร์ จึงกราบเรียนว่า ๑๒ นักษัตร์ ขอรับผม แล้วก็กราบลา

ฝ่ายเจ้าประคุณสมเด็จฯ ก็คิดว่า เห็นท่านพระยาจะให้เทศน์อริยสัจ แต่บ่าวลืมชื่อไป จึงมาบอกว่า ๑๒ นักษัตร์ดังนี้ พอถึงเวลาคำท่านก็มีลูกศิษย์ตามไป เข้าไปแสดงธรรมเทศนาที่บ้านท่านพระยาผู้หนึ่ง มีพวกอุบาสกอุบาสิกามากอยฟังอยู่ด้วยกันมาก

เจ้าประคุณสมเด็จฯ จึงขึ้นธรรมาสน์ ให้ศิlobอกพุทธศักราช แลตั้งนโม ๓ จบแล้ว จึงว่าจุณเฑียบทสิบสองนักษัตร์ว่า มุสิโก อุตฺโต พยคุโฆ สโต นาโค สปฺโป อุตฺโต เอพฺโก มกฺกโก ฤกฺกโก สุนฺโข สุกโร แล้วแปลเป็นภาษาไทยว่า มุสิโก หนู อุตฺโต วัวผู้ พยคุโฆ เสือ สโต กระต่าย นาโค งูใหญ่ สปฺโป งูเล็ก อุตฺโต ม้า เอพฺโก แพะ มกฺกโก ลิง ฤกฺกโก ไก่ สุนฺโข สุนัข สุกโร สุกกร ฝ่ายท่านพระยาเจ้าของกัณฑ์กับพวกสัปบุรุษทายกทายิกาก็มีความสงสัยว่า ทำไมเจ้าประคุณสมเด็จฯ จึงมาเทศน์ ๑๒ นักษัตร์ดังนี้เล่า แลสงสัยว่า บ่าวจะไปนิมนต์ท่านเรียกชื่ออริยสัจผิดไปดอกกระมัง ท่านพระยาจึงเรียกบ่าวคนนั้นเข้ามาถาม

ว่า เจ้าไปนิมนต์เจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราชเรื่องอะไร บ้างก็กราบเรียนว่านิมนต์เทศน์เรื่อง ๑๒ นักขัตตชอรัมภ ท่านพระยาจึงว่านั่นอะไรเล่า เจ้าลืมชื่ออริยสัจไปแล้ว ไปคว้าเอา ๑๒ นักขัตตชเข้า ท่านจึงมาเทศน์ตามเจ้านิมนต์นั้นขึ้น

ฝ่ายเจ้าประคุณสมเด็จฯ ก็เป็นผู้ฉลาดเทศน์ ท่านจึงอธิบายบรรยายหน้าธรรมาสน์ว่า อาตมภาพก็นึกอยู่แล้วว่า ผู้ไปนิมนต์จะลืมชื่ออริยสัจเสีย ไปบอกว่าท่านให้นิมนต์เทศ ๑๒ นักขัตตช อาตมภาพก็เห็นว่า ๑๒ นักขัตตชนี้ ก็เป็นต้นทางของอริยสัจแท้ทีเดียว ยากที่บุคคลจะได้ฟังธรรมเทศนาเรื่อง ๑๒ นักขัตตชสักครั้งสักหน เทศน์ที่ไหน ๆ ก็มีแต่เทศน์อริยสัจทั้งนั้น ไม่มีใครจะเทศน์ ๑๒ นักขัตตชสักครั้งสักหน ครั้นนี้เป็นบุญลาภของมหาบพิตรเป็นมหัศจรรย์ เทพยเจ้าผู้รักษาศาสนาพุทธศาสนาจึงได้ทูลบันทึกลงให้ผู้รับใช้เคลิบเคลิ้มไปให้บอกว่าเทศน์ ๑๒ นักขัตตชทั้งนี้ อาตมภาพก็มาเทศน์ตามเจ้านิมนต์ เพื่อจะให้สาธุชนเลื่อมหาบพิตรเจ้าของกัณฑ์ได้ฟังธรรมเทศนาเรื่อง ๑๒ นักขัตตช อันเป็นต้นทางของอริยสัจทั้ง ๔ จะได้ธรรมสวนานิสงสนอันล้ำเลิศซึ่งจะได้ให้ก่อเกิดบังเกิดขณญาณในอริยสัจทั้ง ๔

แท้ที่จริงธรรมนิยามนับปี เดือน วัน คืน นี้ นักปราชญ์ผู้รู้โหราศาสตร์แต่ครั้งโบราณ ต้นปฐมกาลในชมพูทวีปบัญญัติตั้งแต่งขึ้นไว้ คือกำหนดหมายเอาชื่อดวงดาราในอากาศเวหา มาตั้งเป็นชื่อปี เดือน วัน คืนนี้คือ

(๑) หมายเอาชื่อดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ ดาวอังคาร ดาวพุธ ดาวพฤหัสบดี ดาวศุกร์ ดาวเสาร์ รวม ๗ ดวง มาตั้งเป็นชื่อวันทั้ง ๗ วัน แลให้นับเวียนไปเวียนมาทุกเดือนทุกปี

(๒) หมายเอาชื่อดวงดาวรูปสัตว์ แลดาวรูปสิ่งอื่น ๆ มาตั้งเป็นชื่อเดือนทั้ง ๑๒ เดือน มีดังนี้คือ

เดือนเมษายน	ดาวรูปเนื้อ
เดือนพฤษภาคม	ดาวรูปวัวผู้
เดือนมิถุนายน	ดาวรูปคนคู่หนึ่ง
เดือนกรกฎาคม	ดาวรูปปูหรือปูทะเล
เดือนสิงหาคม	ดาวรูปราชสีห์
เดือนกันยายน	ดาวรูปนางสาวที่น่านรักใคร่
เดือนตุลาคม	ดาวรูปคันชั่ง
เดือนพฤศจิกายน	ดาวรูปแมลงป่อง
เดือนธันวาคม	ดาวรูปธนู

เดือนมกราคม

เดือนกุมภาพันธ์

เดือนมีนาคม

ดาวรูปมังกร

ดาวรูปหม้อ

ดาวรูปปลา (ตะเพียน)

รวมเป็น ๑๒ ดาว หมายถึงเป็นชื่อ ๑๒ เดือน

(๓) หมายถึงเอาดาวรูปสัตว์ ๑๒ ดาวที่ประจำอยู่ในท้องฟ้าอากาศ เป็นชื่อบท ๑๒ บทดังนี้ คือ

ปีชวด

ปีฉลู

ปีขาล

ปีเถาะ

ปีมะโรง

ปีมะเส็ง

ปีมะเมีย

ปีมะแม

ปีวอก

ปีระกา

ปีจอ

ปีกุน

ดาวรูปหนู

ดาวรูปวัวตัวผู้

ดาวรูปเสือ

ดาวรูปกระต่าย

ดาวรูปงูใหญ่ คือ นาค

ดาวรูปงูเล็ก คือ งูธรรมดา

ดาวรูปม้า

ดาวรูปแพะ

ดาวรูปลิง

ดาวรูปไก่

ดาวรูปสุนัข

ดาวรูปหมู

รวมเป็นชื่อดาวรูปสัตว์ ๑๒ ดวง ทั้งเป็นชื่อปี ๑๒ ปีใช้เป็นธรรมเนียมเยี่ยงอย่างนับปีเดือนวันคืนนี้ เป็นวิธีกำหนดนับอายุกาลแห่งสรรพสิ่งสรรพสัตว์ในโลกทั่วไป ที่นับของใหญ่ๆ ก็คือนับอายุโลกธาตุ นับเป็นอันตรกัลป์ มหากัลป์ ภัทรกัลป์เป็นต้น แลนับอายุชนเป็นรอบๆ คือ ๑๒ ปี เรียกว่ารอบหนึ่ง แล ๑๒ รอบเป็น ๑๔๔ ปี แต่มนุษย์เราเกิดมาในกัลยยุคครั้งนี้ กำหนดอายุเป็นชายเพียง ๑๐๐ ปี แลในทุกวันนี้อายุมนุษย์ก็ลดถอยลงน้อยกว่า ๑๐๐ ปีก็มีมาก ที่มีอายุกว่า ๑๐๐ ปีขึ้นไปถึง ๑๕๐ ปี หรือ ๒๐๐ ปีก็มีบ้างในบางประเทศ ตามจดหมายเหตุของประเทศต่างๆ ได้กล่าวมา แต่มีเป็นพิเศษแห่งละ ๑ คน ๒ คน หรือ ๓ คน ๔ คนเท่านั้นหาเสมอทั่วกันไม่ แต่ที่อายุต่ำกว่า ๑๐๐ ปีลงมานั้น มีทั่วกันไปทุกประเทศ จึงเป็นที่สังเกตได้ว่า ถ้าเรียกว่ากัลยุคนี้เป็นภาษาพราหมณ์ชาวชมพูทวีปแปลว่าความชั่วร้าย คือว่าสัตว์เกิดมาในภายหลัง อันเป็นครั้งแรกชั่วร้ายนี้ย่อมทำบาปอกุศลมาก จนถึงอายุสัตว์ลดน้อยถอยลงมาก

ด้วยสัตว์ที่เกิดมาในต้นโลกต้นกาลปนี เห็นจะมากไปด้วยเมตตากรุณาแก่กันและกัน ชักชวนกัน ทำบุญกุศลมาก อายุจึงยืนหลายหมื่นหลายพันปี แล้วยังจะต้องไปข้างปลายโลก บางทีสัตว์จะ ทำบาปอกุศลยิ่งกว่านี้ อายุสัตว์บางทีก็จะเรี่ยวน้อยดอยลงไปจนถึง ๑๐ ปีเป็นขี้ แลสัตว์มีอายุ เพียง ๕ ปี จะแต่งงานเป็นสามีภรรยาต่อกันก็อาจจะเป็นไปได้ แต่ในสมัยเช่นนั้น อาจจะเกิด มิคสัญญี ชาติเมตตาก่อกันแลกัน อย่างประหนึ่งว่านายพรานสำคัญในเนื้อ จะฆ่าฟันกันตายลง เกลื่อนกตก ต้มจัญจชาติต้องยาพิษทั่วไปในโลก แต่สัตว์ที่เหลือตายนั้นจะกลับบ่าหน้าเข้าหา บุญก่อสร้างการกุศล ผู้คนในครั้งนั้นจะกลับมีอายุยืนยิ่งๆขึ้นไป จนอายุตลอดสงขัยซึ่งแปล ว่านับไม่ได้นับไม่ถ้วน ภายหลังสัตว์ทั้งปวงก็กลับตั้งอยู่ในความประมาทก่อสร้างบาปอกุศล ครุ่นๆ ไปอีกเล่า อายุสัตว์ก็กลับลดน้อยดอยลงมาอีก ตามธรรมดาของโลกเป็นไปดังนี้

สมเด็จพระพุทธเจ้าของเรา ผู้เป็นพระสัมพันธอุตรัสรู้แจ้งในธรรมทั้งปวง พระองค์จึง ทรงแสดงธรรมที่จริง ๔ ประการไว้ให้สัตว์ทั้งหลายรู้แจ้ง คือ

- (๑) ความทุกข์มีจริง
- (๒) สิ่งให้เกิดทุกข์มีจริง
- (๓) ธรรมเป็นที่ดับทุกข์มีจริง

(๔) ข้อปฏิบัติให้ถึงธรรมเป็นที่ดับทุกข์มีจริง นี้แลเรียกว่าอริยสัจ ๔ คือเป็นความ จริง ๔ ประการ ซึ่งเพิ่มอริยเข้าอีกคำหนึ่งนั้น คืออริยแปลว่าพระผู้ประเสริฐอย่างหนึ่ง พระ ผู้ไกลจากกิเลสอย่างหนึ่ง รวมอริย สัจจะ สองคำเป็นนามเดียวกัน เรียกว่าอริยสัจ และเติม จตุรสังขยานามเข้าอีกคำหนึ่ง แลแปลงตัว ะ เป็นตัว ๖ เพื่อจะให้เรียกเพราะสละสลวยแก่คำว่า จตุราริยสัจ แปลว่าความจริงของพระอริยะเจ้า ๔ อย่าง

ซึ่งท่านอ้างว่าความจริง ๔ อย่างนี้เป็นของพระอริยนั้น อธิบายว่าต่อเป็นพระอริยะเจ้า จึงจะเห็นจริง คือพระอริยะเจ้าเห็นว่า ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ซึ่งสัตว์เวียน วายทวนรับความลำบากอยู่ในวัฏสงสารนั้น ให้เกิดความทุกข์จริง

ต้นเหตุคือความอยากความตั่นรนของสัตว์นั้น ให้เกิดความทุกข์จริง
พระอมตมหานิพพาน ไม่มีเกิดแก่เจ็บตายเป็นที่ดับทุกข์จริงแลสุขจริง
ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์จริง

พระอริยะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ย่อมเห็นจริงแจ้งประจักษ์ในธรรม ๔ อย่างดังนี้ แล สั่งสอนสัตว์ให้รู้ความจริง เพื่อให้ละทุกข์ เข้าหาความสุขที่จริง

แต่ฝ่ายปฤชณนั้นเห็นจริงบ้างแต่เล็กน้อย ไม่เห็นความจริงแจ้งประจักษ์เหมือนอย่าง พระอริยเจ้าทั้งปวง พวกปฤชณเคยเห็นกลับไปว่า เกิดแล้วตาย ๆ แล้วเกิดก็ดี ไม่เป็นทุกข์ ะไรนัก บ้างก็ว่าเจ็บก็เจ็บ สนุกก็สนุก ทุกข์ก็ทุกข์ สุขก็สุข จะกลัวทุกข์ทำไม

บ้างว่าถ้าตายแล้วเกิดใหม่ ได้เกิดที่ดี ๆ เป็นท้าวพระยามหาเศรษฐีผู้มีทรัพย์สมบัติ มากมายแล้ว ก็หากกลัวทุกข์อะไรไม่ ขอแต่อย่าให้ยากจนเท่านั้น

บ้างว่าถ้าตายแล้วไปเกิดในสวรรค์ ได้เสวยทิพย์สมบัติ มีนางพ้านับพันแวดล้อมเป็น บริวาร เป็นสุขสำราญขึ้นนอกชั้นใจดังนั้นแล้ว ถึงจะตายบ่อย ๆ เกิดบ่อย ๆ ก็ไม่กลัวทุกข์กลัว ร้อนอะไร

บ้างก็ว่าถ้าไปอมตมหานิพพานไปนอนเป็นสุขอยู่นานแต่ผู้เดียว ไม่มีคู่แข่งเรียง หมอนจะนอนด้วยแล้วเขาก็ไม่อยากจะไป เขาเห็นว่าอยู่เพียงเมืองมนุษย์กับเมืองสวรรค์เท่านั้น ดีกว่า เขาหาอยากไปหาสุขในนิพพานไม่ พวกปฤชณที่เป็นโลกียชนย่อมเห็นไปดังนี้

นี่แลการฟังเทศน์อริยสัจ จะให้รู้ความจริง แลเห็นธรรมที่ดับทุกข์เป็นสุขจริงของ พระอริยเจ้าทั้ง ๔ อย่างนั้น ก็ควรฟังเทศน์เรื่อง ๑๒ นักขัตตเสียก่อน จะได้เห็นว่า วัน คีน เตือน ปี ซึ่งเป็นอายุของเราย่อมล่วงไปทุกวันทุกเวลา ประเดี๋ยวก็เกิด ประเดี๋ยวก็แก่ ประเดี๋ยว ก็เจ็บ ประเดี๋ยวก็ตาย เราเวียนวนทนทุกข์อยู่ด้วยความลำบาก ๔ อย่างนี้แลไม่รู้สิ้นรู้สุด เมื่อ เราสลัดใจเบื่อหน่ายต่อความเกิดแก่เจ็บตายในโลกแล้ว เราก็ควรรีบเร่งก่อสร้างบุญกุศลจนกว่า จะได้มีबारมีแก่กล้า จะได้ความสุขในสวรรค์แลความสุขในอมตมหานิพพานภายในหน้า ซึ่งไม่มี ความเกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นสุขเที่ยงแท้ถาวรอย่างเดียว ไม่มีทุกข์มาเจือปนเลย

แลเรื่อง ๑๒ นักขัตต คือ ดาวช่อเดือน ๑๒ ดาว แลดาวช่อปี ๑๒ ปี แลดาวช่อ วันทั้ง ๗ วันนั้น เป็นที่นับอายุของเราไม่ให้เราประมาท แลให้คิดพิจารณาเห็นความจริงใน อริยสัจทั้ง ๔ ที่พระพุทธรเจ้าทรงแสดงสั่งสอนเราไว้ ให้รู้ตามนั้นทีเดียว

สาธุชนทั้งหลายผู้มาได้ฟังพระธรรมเทศนาเรื่อง ๑๒ นักขัตตกับอริยสัจ ๔ ด้วยใน เวลานั้นไม่ควรจะโหมนัสเสียใจต่อผู้ไปนิมนต์ ควรจะชื่นชมต่อผู้รับใช้ไปนิมนต์อาตมาภาพมา เทศน์ด้วย ถ้าไม่ได้อาศัยผู้นิมนต์เป็นต้นเป็นเหตุดังนี้แล้ว ที่ไหนจะได้ฟังธรรมเทศนาเรื่อง ๑๒ นักขัตตเล่า ควรจะโหมนาสาธุการอวยพรแก่ผู้ไปนิมนต์จงมาก เอวังก็มีด้วยประการฉะนี้

ฝ่ายท่านพระยาเจ้าของกัณฑ์กับสัปบุรุษทยอยทั้งปวง ได้ฟังเทศนาเรื่อง ๑๒ นกัษัตร กับอริยสัจทั้ง ๔ ของเจ้าประคุณสมเด็จฯ แล้ว ต่างก็ชื่นชมยินดีที่หน้ายิ้มแย้มแจ่มใส บ้างก็ยิ้ม น้อยยิ้มใหญ่ไม่ใคร่จะวายยิ้มเลยแทบทุกคน ท่านพระยาเจ้าของกัณฑ์จึงว่าข้าขอบใจเจ้าคนไป นิมนต์ ขอให้เจ้าได้บุญมาก ๆ ด้วยกันเถิด ฯ

จีนปญฺชรรคาถา

กาลานี้ ผู้ใดประพันธ์หาทราบไม่ ทราบแต่ว่าเป็นของเจ้าประคุณสมเด็จฯ^(๑) เรียกกันเป็นสามัญว่า “คาถาสมเด็จ” ได้พบหลายฉบับ เมื่อนำมาสอบทานดู ปรากฏว่ามีวิปาสติ ผิดแผกกันมากบ้างน้อยบ้าง สันนิษฐานว่าฉบับเดิมเห็นจะเขียนอักษรขอม ภายหลังผู้ที่ไม่ชำนาญบาลีคัดลอกผิดพลาดกันต่อ ๆ มา ข้าพเจ้าได้ส่งฉบับหนึ่งไปให้ พ.อ. พระธรรมนิเทศทวยหาร (อยู่ อุทุมศิลป์ ป.ร. ๙) อดีตหัวหน้าอนุศาสนาจารย์กองทัพบกตรวจ พระธรรมนิเทศฯ ได้ตรวจแก้ไขและอธิบายชี้แจงมาดังนี้

“เรื่องจีนปญฺชรรคาถา ก่อนได้รับจดหมายฉบับแรกของท่านมหาเป็นเวลาหลายเดือน มีผู้คัดสั่งให้ผมช่วยตรวจทั้งอรรถทั้งแปล เห็นศัพท์ว่า ขยาสนากตา แปลว่า ผู้ไม่ต้องทำสายธนูและลูกศร (ขยาสนากตา—ผู้ไม่ทำอาสนะขัย) ผิดกันถึงเพียงนี้ ถ้าเชื่อศัพท์ก็ต้องแก้คำแปล ถ้าเชื่อคำแปล ก็ต้องแก้ศัพท์ แต่คำแปลหลักแหลมมาก ผมจึงเชื่อคำแปล จึงได้ค้นหาศัพท์ที่จะแปลได้อย่างนี้ ซึ่งมีท่าทางทางจะเพี้ยนมาเป็น—ขยาสนากตา—ได้ ก็เห็นอยู่ศัพท์เดียวคือ—ขยาสรากตา และทำให้เห็นต่อไปว่า ฉบับเดิมของท่านน่าจะเป็นอย่างนี้ ไม่อย่างนั้น อะไรจะเป็นเหตุให้มีสำนวนแปลอย่างนี้ได้ ขอส่งฉบับที่เขาคัดให้ผมตรวจมาถวายด้วย ท่านมหา เอาไว้เถิด ไม่ต้องคืน”

และข้าพเจ้าได้ส่งฉบับที่ตรวจแก้ขึ้นไป ให้เจ้าคุณพระภักตร์มุนี (อิน ภาทุมุนี ป.ร. ๙) วัดทองนพคุณ อดีตเจ้าคณะอำเภอรอนบุรีพิจารณาอีกครั้งหนึ่ง จึงยุติเป็นฉบับที่ถูกต้องสมบูรณ์ ดังคัดมาลงไว้ต่อไปนี้

(๑) เจ้าคุณพระมงคลราชมุนี (สนธิ์ ยติธโร) วัดสุทัศน์ฯ ว่าสมเด็จพระสังฆราช (แพ ทิสฺสเทว) รับสั่งว่า “จีนปญฺชรรคาถา” เป็นของสมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง ฯ

ชียาสรากตา พุทฺธา เขตฺวา มารี สวาหนั

จตุสจุจาสภี รลั
 ตณฺหกราทโย พุทฺธา
 สพฺเพ ปติฏฺฐิตา มยฺหิ
 สีเส ปติฏฺฐิตา มยฺหิ
 สงฺโฆ ปติฏฺฐิตา มยฺหิ
 หทฺเย อนรฺรทฺโธ จ
 โภณฺทณฺโณ ปิฏฺฐิจิภาคสฺมี
 ทกฺขิณฺเ สวเน มยฺหิ
 กสฺสโป จ มหานาโม
 เกสณฺเต ปิฏฺฐิจิภาคสฺมี
 นิสินฺโน สิริสุมฺปนฺโน
 กุมารกสฺสโป เถโร
 โส มยฺหิ วทเน นิจฺจํ
 ปุณฺณเ องฺคุลิมาโล จ
 เถรา ปณฺจ อิเม ชาตา
 เสสาสีติ มหาเถรา
 ชวนฺตา สีลเตเชน
 รตนํ ปฺรโต อาสิ
 ธชฺคํ ปจฺจโต อาสิ
 ชนฺธโมรปฺริตฺตณฺจ
 อากาเส จหนํ อาสิ
 ชินา นานาพลสฺยฺตุตา
 วาตปิตฺตาทิสณฺชาตา
 อเสสา วินยํ ยนฺตุ
 วทโต เม สกฺกิเจเน
 ชินปณฺชรมชฺเ หิ

เย ปิวิสุ นราสภาฯ
 อฏฺฐจวิสติ นายกา
 มตฺตเก เต มุณิสฺสราฯ
 พุทฺโธ ธมฺโม ทฺวิโลจเน
 อูเร สพฺพคฺคณากโรฯ
 สารีปฺตฺโต จ ทกฺขิณฺเ
 โมคฺคัลลาโน จ วามเกฯ
 อาสํ อานนฺทราหุลา
 อุกาสํ วามโสทฺตเกฯ
 สุริยโว ปภงฺกโร
 โสภิตา มุณิปฺภวโกฯ
 มเหสี จิตฺตวาทโก
 ปติฏฺฐาสี คฺคณากโรฯ
 อูปาสี นนฺทสวสี
 นลาเต ทิลกา มมฯ
 ชิตวณฺโต ชิโนรสา
 องฺคมงฺเก สฺสณฺจिताฯ
 ทกฺขิณฺเ เมตฺตสฺสฺสฺสํ
 วาเม องฺคุลิมาลํฯ
 อาฏานาฏียสฺสฺสฺสํ
 เสสา ปาการสณฺจिताฯ
 สฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสํ
 พาหิรชฺชตฺตฺตฺตฺตฺตฺตํ
 อนนฺตชินเตชสา
 สทา สมฺพุทฺธปณฺชเรฯ
 วิหรนฺตํ มหิตฺเต

สทา ปาเลนตุ มั สพะเพ เต มหาปริสาสภาฯ	
อิจุเจว มนุโต	สุคตโต สรกุโข
ชินานุภาเวน	ชิตุปทุทโว
ธมฺมานุภาเวน -	ชิตาริสฺสโก
สงฺฆานุภาเวน	ชิตนุตฺราโย
สทฺธมฺมานุภาวปาลิตो	จรามิ ชินปญฺชเรติฯ

คุณานุภาพแห่งชินปญฺชเรติฯ

ในหนังสือคัมภีร์พุทธมนต์โอสธ รวบรวมโดยนายแพทย์ สาริกบุตร กล่าวพรรณนาคุณานุภาพแห่งชินปญฺชเรติฯไว้ดังนี้

“พระคาถาชินปญฺชเรติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) มีคุณานุภาพมากมาย ผู้ใดได้จำเรณูภาวนาไว้เสมอจะเจริญด้วยลาภยศ เจริญชนมายุยืนยาวปราศจากภัยอันตรายทั้งปวง ใช้เสกน้ำมันตรึงแก้สรรพทุกข์โรคภัย ไม่ว่าจะถูกกระทำคุณไสย คุณผีคุณคนทั้งปวง แก้ได้หายสิ้น รตแก้ไขเรื้อรัง แก้โรควิดจจริต แก้อวมงคลนิมิตได้ทุกประการ ตามแต่จะปรารถนาใช้ได้ทั้งนั้น ใช้ปลุกเสกเครื่องรางของขลัง พระเครื่อง เพิ่มอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ขึ้นแล”(๑)

มีท่านผู้รับบอกอธิบายว่า ผู้ที่ประสงค์จะท่องจำชินปญฺชเรติฯ ควรเริ่มในวันพฤหัสบดี ให้หาดอกไม้ ธูปเทียนมาสักการบูชา ตั้งจิตรณ้อมระลึกถึงเจ้าประคุณสมเด็จพระฯ ขอให้ท่านช่วยประสิทธิประสาท เพื่อขออนุญาตใช้คาถาของท่าน แล้วจึงเริ่มท่องต่อไป และว่าคาถานี้บริกรรมทำน้อมนํ้ามนต์ใช้ได้ทุกอย่าง (มีประสิทธิผลเป็นมหัศจรรย์) ถ้าสวดสวดสวดประจำวัน จิตใจจะผ่องใสสดชื่น อยู่เย็นเป็นสุข เจริญลาภผลเนื่องๆ ปลอดภัยหายทุกข์กังวล ฯลฯ เฉพาะคาถาที่ ๘ “ปญฺโญ อญฺญุคฺคิมาลो จ ว ล น ลา เต ติลกา มม” ว่าใช้เสกนํ้าล้างหน้าทุกวัน หรือใช้เจิม ตีวិเศษนัก

(๑) ได้ฟังเล่ากันว่า ครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสถามเจ้าประคุณสมเด็จพระฯ ถึงเหตุที่พระพิมพ์ของท่าน (พระสมเด็จ) มีคุณานุภาพขลังศักดิ์สิทธิ์ ท่านถวายพระพรทูลว่า เพราะท่านได้บริกรรมปลุกเสกด้วยชินปญฺชเรติฯ

ชินปญฺชรรคาถาแปล(๑)

พระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่าใด ผู้ไม่ต้องทำสายธนูและลูกศร (คือไม่ใช่ศัตรูราช) ก็ทรงชนะมารพร้อมทั้งพาหนะ เป็นผู้ประเสริฐในหมู่มนุษย์ ทรงคัมภีร์คือสัจจะ ๔ อันเลิศ

พระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น ๒๘ พระองค์^(๒) มีพระคัมภีร์เป็นต้น เป็นพระมุนีเจ้าผู้นำโลกทุกพระองค์ประติษฐานอยู่บนกระหม่อมของข้าพเจ้า

พระพุทธเจ้าประติษฐานอยู่บนศีรษะของข้าพเจ้า พระธรรมเจ้าประติษฐานอยู่ที่ตาทั้ง ๒ พระสงฆ์เจ้าผู้เป็นอากรบ่อเกิดแห่งคุณทั้งปวง ประติษฐานอยู่ที่อู่ของข้าพเจ้า

พระอนุรุทธประติษฐานอยู่ที่หทัย พระสารีบุตรประติษฐานอยู่ ณ เบื้องขวา พระโกณฑัญญะประติษฐานอยู่ ณ ส่วนเบื้องหลัง พระโมคคัลลาน์ประติษฐานอยู่ ณ เบื้องซ้าย

พระอานนท์และพระราหุล ประติษฐาน ณ หูขวาของข้าพเจ้า พระกัสสปและพระมหานามทั้ง ๒ ประติษฐานอยู่ ณ หูซ้าย

พระโสณทัตถผู้ถึงพร้อมด้วยสิริ เป็นพระมุนีผู้ประเสริฐ เพียงดังดวงอาทิตย์ส่องแสงสว่าง ประทับ ณ ที่สุดผมส่วนเบื้องหลัง

พระกุมารกัสสปเถระ ผู้แสวงคุณความดีอันยิ่งใหญ่ ผู้กล่าวคำอันวิจิตร เป็นบ่อเกิดแห่งคุณนั้นประติษฐานอยู่ที่ปากของข้าพเจ้าเป็นนิจ

พระเถระ ๕ องค์ ผู้มีคุณเด่น (เลิศ) เหล่านี้ คือ พระปุนณะ ๑ พระองคุลิมาล ๑ พระอุบาลี ๑ พระนันทะ ๑ พระสีวลี ๑ อยู่ที่หน้าผากของข้าพเจ้า

พระมหาเถระ ๘๐ องค์เศษ^(๓) ผู้ชนะ เป็นโอรส (สาวก) ของพระพุทธเจ้าผู้ชนะรุ่งเรืองอยู่ด้วยเดชคือศีล สถิตอยู่ดี ณ อวัยะวະใหญ่ น้อย

พระรัตนปริตรอยู่เบื้องหน้า พระเมตตสุตตปริตรอยู่เบื้องขวา พระธัคคปริตรอยู่เบื้องหลัง พระอังคุลิมาลปริตรอยู่เบื้องซ้าย

(๑) ต้นฉบับเป็นของเจ้าคุณพระมงคลราชมุนี (สนธิ์) วัดสุทัศน์ฯ ว่าสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง ปญฺญาทีโป ป.ร. ๗) วัดราชบูรณะ แปล พ.อ. พระธรรมนิเทศทวยหาญ (อยู่ อุคฺมคฺสิป) อดีตหัวหน้าอนุศาสนาจารย์กองทัพบก ตรวจสอบทาน

(๒) รายพระนามพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ จะมีแจ้งต่อไปข้างหน้า

(๓) รายนามพระสาวกผู้ใหญ่ ๘๐ องค์ จะมีแจ้งต่อไปข้างหน้า

พระขันธปริตร พระโมรปริตร และพระอาฏานาฏิยสุตตปริตร เป็นหลังคาเครื่อง ปีกั้นในอากาศ พระปริตรที่เหลือสถิตนั้นเป็นกำแพง

ผู้ชนะทั้งหลาย ผู้ประกอบพร้อมด้วยกำลังต่างๆ ประคับเป็นกำแพง ๗ ชั้น

อาหารทั้งหลาย เกิดแต่ลมและดีกำเริบเป็นต้น อุบัติะทั้งภายนอกภายใน จึงถึง ความพินาศไปไม่เหลือด้วยเดชแห่งพระพุทธเจ้าผู้ชนะไม่มีที่สิ้นสุด

เมื่อข้าพเจ้ากล่าวบัญชา (ระบบ) ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตามกิจของตนอยู่ทุกเมื่อ ขอพระพุทธเจ้าผู้มหาบุรุษอันประเสริฐเหล่านั้นทั้งหมด จงอภิบาลรักษาข้าพเจ้า ผู้อยู่ท่าม- กลางแห่งบัญชา (ระบบ) ของพระชินพุทธเจ้า (อันกว้างใหญ่) ทั่วพื้นดินทุกเมื่อ

พระชินบัญชรมนต์คุ้มครองรักษาด้วยประการฉะนี้ ข้าพเจ้าเป็นผู้ชนะอุบัติด้วย อานุภาพแห่งพระชินพุทธเจ้า เป็นผู้ชนะศึกคือกิเลส (เครื่องข้อง) ด้วยอานุภาพแห่งพระธรรม- เจ้า เป็นผู้ชนะอันตรายด้วยอานุภาพแห่งพระสงฆ์เจ้า เป็นผู้มียานุภาพแห่งพระสัทธรรมอภิบาล รักษาแล้ว ประพฤติอยู่ในระบบของพระชินพุทธเจ้าแล้ว

เรื่องใบห่วย

ก่อนที่จะเล่าเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จฯ ใบห่วย จะต้องย้อนไปกล่าวถึงเรื่องห่วย ก.ข. ที่มีขึ้นในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ให้ผู้อ่านทราบความเป็นไคว่ก่อนเสียก่อน เมื่ออ่านเรื่องต่างๆ เกี่ยวกับเจ้าประคุณสมเด็จฯ ใบห่วยจึงเข้าใจได้ตระหนัก(๑)

มูลเหตุที่จะตั้งอาการห่วยขึ้นในเมืองไทยนั้น มีในพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้ดังนี้ว่า “เมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อปีเถาะ (พ.ศ. ๒๓๗๔) น้ำมาก เมื่อปีมะโรง (พ.ศ. ๒๓๗๕) น้ำน้อยข้าวแพง ต้องซื้อข้าว ต่างประเทศเข้ามาจ่ายขาย คนก็ไม่มีเงินจะซื้อข้าวกิน ต้องมารับจ้างทำงานคิดเอาข้าวเป็นค่าจ้าง เจ้าภาชีนายอากรก็ไม่มีเงินจะส่ง ต้องเอาสินค้าใช้ค่าเงินหลวง ที่สุดจนเงินผูกปี้ก็ไม่มีเงินจะให้ ต้องเข้ามารับทำงานในกรุงฯ จึงทรงพระราชดำริแกล้งไปว่า เงินตราบัว เงินตราครุฑ เงิน ตราปราสาท (คือเงินบาทพดด้วงที่ทำเมื่อในรัชกาลที่ ๑-๒-๓) ได้ทำให้ออกไปก็มาก หาย

(๑) ความที่กล่าวต่อไปนี้ คัดจากตำนานการเลิกล่อนเบี้ยแลเลิกห่วย พระนิพนธ์- สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ คัดลงมาไว้เฉพาะบางตอน

ไปเสียหมด ทรงสงสัยว่าคนจะเอาเงินไปซื้อฝิ่นมาเก็บไว้ขายในนี้ จึงโปรดให้จับฝิ่นเผาฝิ่นเสีย เป็นอันมาก ตัวเงินก็ไม่ขึ้นมา แด่เงินหิงพระศรีชัยบาล (ตำแหน่งเป็นนายอากรสุรา เรียกกันว่า เจ็สัวหง) จึงกราบทูลว่า เงินนั้นตกไปอยู่ที่ราษฎรเก็บฝังดินไว้มากไม่เอาออกใช้ ถ้าอย่างนั้นที่เมืองจีนตั้งห่วยขึ้นจึงมีเงินมา จึงโปรดฯ ให้เงินหิงตั้งห่วยขึ้น”(๑) ทั้งนี้ แลมีในจดหมายเหตุอีกแห่ง ๑ (นายกัลลาล่าวไว้ในกลอนเพลงยาวกำนิคห่วย) ว่าเจ็สัวหงแรกออกห่วย เมื่อเดือนนี้ ปีมะแม ก็ต้องกระแสพระราชนิพนธ์ จึงยุติได้เป็นแน่ว่า การเล่นห่วยแวกมีขึ้นในเมืองไทยในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีมะแม จุลศักราช ๑๑๙๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๗๘

เมื่อแรกเจ็สัวหงทำอากรนั้น โรงห่วยตั้งอยู่ในกำแพงเมืองใกล้สะพานหัน (ภายหลังย้ายโรงห่วยมาตั้งอยู่ริมสะพานข้ามคลองหลอดเหนือประตูสามยอด) ออกห่วยเวลาเช้าวันละครั้ง ต่อมาไม่ช้าพระศรีวิโรจน์ทิศ เห็นเจ็สัวหงมีกำไร จึงกราบบังคมทูลขอตั้งโรงห่วยอีกโรง ๑ อยู่บางลำภู (บน) ออกห่วยเวลาค่ำวันละครั้งห่วยจึงมีเป็น ๒ โรง เรียกกันว่าโรงเช้าโรง ๑ โรงค่ำโรง ๑ ต่อมาห่วยโรงพระศรีวิโรจน์ทำการไม่เรียบร้อย ที่สุทอากรห่วยจึงไปรวมอยู่ที่โรงเจ็สัวหงแห่งเดียว เป็นต้นเหตุที่จะออกห่วยเป็น ๒ เวลา และคงเรียกตามมูลเหตุเดิมว่าห่วยโรงเช้าเวลา ๑ ห่วยโรงค่ำเวลา ๑ มาจนกระทั่งเลิกอากรห่วย(๒)

เมื่อแรกจะเกิดห่วยขึ้นในเมืองจีน มีผู้เอาซื้อคนมาตั้งเป็นห่วย ๓๔ ตัว ครั้นต่อมามีผู้คิดเพิ่มเติมห่วยขึ้นอีก ๒ ตัว เมื่อแรกห่วยมีเข้ามาในเมืองไทย จึงมีจำนวนห่วยเป็น ๓๖ ตัวด้วยกัน และห่วย ๓๖ ตัวนั้น ในเมืองจีนเขาเรียกตามชื่อคนที่สมมติเอามาเป็นตัวห่วยที่โรงห่วยทำเป็นฉลากเขียนเครื่องหมายไว้หลายอย่าง เพื่อให้คนแทงรู้จักตัวห่วย คือ

เขียนภาพรูปคนซึ่งสมมติเป็นตัวห่วยอย่าง ๑

เขียนหนังสือจีนมีกำกับรูปภาพ บอกชื่อคนที่เป็นตัวห่วยอย่าง ๑

(๑) ผู้ที่ได้เป็นนายอากรห่วย มีบรรดาศักดิ์เป็นที่ขุนบานเบิกบุรีรัตน์ คนทั้งหลายจึงพากันเรียกนายอากรห่วยว่า “ขุนบาล” เหมือนเรียกนายอากรบ่อนเบี้ยว่า “ขุนพัชนี” ฉะนั้น

(๒) อากรห่วย ก.ข. แรกตั้งขึ้นในเมืองไทยในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๓๗๘ เลิกในรัชกาลที่ ๖ เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๔ ประมวลเวลาอายุของอากรห่วย ก.ข. ตั้งแต่เกิดขึ้นในเมืองไทยจนกระทั่งเลิกนับกับสูญ พอได้ ๘๑ ปี

เขียนรูปสัตว์อันสมมติว่าเป็นชาติก่อนของคนที่เป็นตัว หวย กำกับไว้ให้ เป็น ที่สัง เกต
ห่วยอีกอย่าง ๑

แต่เมื่อเอาหวยเข้ามาเล่นในเมืองไทย ไทยอ่านหนังสือจีนไม่ออกและพูดจีนไม่ได้
เห็นแต่จากรูปหวยก็รู้ไม่ได้ว่าเป็นตัวไหนๆ เจ็ดสัปดาห์จึงคิดอ่านเอาตัวอักษรไทยเข้าหมายกำกับ
เพื่อให้ไทยรู้จักตัวหวย ดังนี้ คือ

อักษร ก หมายถึงอุปราช ชื่อสามหวย ชาติเป็นชะนี

อักษร ข หมายถึงตัวนายทหาร ชื่อวงษ์โป ชาติเป็นเต่า

อักษร ช หมายถึงตัวขุนนางผู้ใหญ่ที่จ้อหงวน ชื่อเจียมกวย ชาติเป็นปลา

อักษร ค หมายถึงตัวผู้หญิงชาวตลาด ๒ คน ชื่อหะทัง ชาติเป็นหอยแครง

อักษร ต หมายถึงตัวภรรยาเจ้าเมือง ชื่อเม่งจู่ ชาติเป็นปลาตะเพียน

อักษร ฌ หมายถึงตัวหลวงจีน ชื่อยิดชัว ชาติเป็นไก่

อักษร ง หมายถึงตัวนายทหารโจร ชื่อจีเกา ชาติเป็นสิงโต

อักษร จ หมายถึงตัวนางชี ชื่ออันสือ ชาติเป็นหมาป่า

อักษร ฉ หมายถึงตัวคนฆ่าหมุขาย ชื่อจิตติ ชาติเป็นแมวลาย

อักษร ช หมายถึงตัวพลเมือง ชื่อชกซุน ชาติเป็นสุนัข

อักษร ซ หมายถึงตัวคนโซ ชื่อแซหงวน ชาติเป็นไก่

อักษร ฌ หมายถึงตัวขุนนาง ชื่อฮวยกัว ชาติเป็นไก่ฟ้า

อักษร ญ หมายถึงตัวคนใช้ของเจ้าเมือง ชื่อย่องเซ็ง ชาติเป็นห่าน

อักษร ด หมายถึงตัวหลวงจีนเป็นที่ปรึกษา ชื่อกวงเหม้ง ชาติเป็นม้า

อักษร ต หมายถึงตัวคนแจวเรือจ้าง ชื่อปิตติ ชาติเป็นหมู

อักษร ถ หมายถึงตัวขุนนาง ชื่อพันกั๊ว ชาติเป็นหอยสังข์

อักษร ท หมายถึงตัวนางงาม ชื่อเซียงเจียว ชาติเป็นนกอีแอ่น

อักษร ธ หมายถึงตัวเจ้าเมือง ชื่อไท่เผ้ง ชาติเป็นมังกร

อักษร น หมายถึงตัวหลวงจีน ชื่อเทียนสิน ชาติเป็นปู

อักษร บ หมายถึงตัวหลวงจีน ชื่อแจหลี่ ชาติเป็นตะพาบน้ำ

อักษร ป หมายถึงตัวพลเมือง ชื่อกังสือ ชาติเป็นงู

อักษร ผ หมายถึงคนตกเบ็ด ชื่ออิ๋วหลี่ ชาติเป็นเหยี่ยว
 อักษร ฝ หมายถึงคนโซ ชื่อว่นกั๊ย ชาติเป็นกั๊งฝอย
 อักษร พ หมายถึงคนโซ ชื่อกิดปิ่น ชาติเป็นแกะ
 อักษร ฟ หมายถึงตัวลูกเขยเจ้าเมือง ชื่อเกากัว ชาติเป็นกา
 อักษร ภ หมายถึงตัวโจรที่เป็นแม่ทัพ ชื่อคุนซัว ชาติเป็นเสือ
 อักษร ม หมายถึงตัวขุนนางนายทหาร ชื่อหันหนุ ชาติเป็นควาย
 อักษร ย หมายถึงตัวขุนนาง ชื่อฮ่องซุน ชาติเป็นนกยูง
 อักษร ร หมายถึงตัวน้องสาวเจ้าเมือง ชื่อกินเง็ก ชาติเป็นผีเสื้อ
 อักษร ล หมายถึงตัวหลวงจีน ชื่อเทียนเหลียง ชาติเป็นปลาไหล
 อักษร ว หมายถึงตัวหลวงจีน ชื่อแซหนุ ชาติเป็นนกกกระสา
 อักษร ส หมายถึงตัวขุนนาง ชื่อฮะไฮ้ ชาติเป็นกบ
 อักษร ห หมายถึงตัวคนขายถ่าน ชื่อบ้องหลิม ชาติเป็นผึ้ง
 อักษร พ หมายถึงตัวคนโซ ชื่อว่นกิด ชาติเป็นเนื้อทราย
 อักษร อ หมายถึงตัวนักเรียน ชื่อวันกิม ชาติเป็นงูดิน
 อักษร ฮ หมายถึงตัวขุนนางนายทหารรักษาด่าน ชื่อเจียซุน ชาติเป็นหมูป่า

เพราะเหตุที่อาศัยอักษรไทยเข้ากำกับทั้งนี้ รัฐบาลจึงเรียกว่า “อากรหวย ก.ข.” และพวกไทยที่เล่นหวยจึงมักเรียกตัวหวยด้วยชื่อตัวอักษรและชื่อจีนกำกับกัน ดังเช่นว่า “กอสามหวย ข้อง้วยโป๊ สอฮะไฮ้” เป็นต้น บางตัวก็เอาคำไทยใช้แทนชื่อจีน เช่นว่า “จอหลวงซี ฉอขายหมู ตอเรือจ้าง” บางตัวก็เอาภาษาไทยเข้าแทนทีเดียว ดังเช่น “ผอผี ผอฝน ผอไฟ” ฉะนั้นก็มีแต่ส่วนจีน ถึงจีนในเมืองนี้เขาเรียกชื่อตัว หวย แต่ตามภาษาจีนว่า “สามหวย” และ “ง้วยโป๊” เป็นต้น หาได้เรียกตัวอักษรไทยด้วยไม่

หนึ่งเมื่อแรกเอาหวยเข้ามาเล่นในเมืองนี้ เล่นเต็มตามแบบจีนคือในหวย ๓๖ ตัวนั้น ถ้าออกตัวใดแล้วต้องเว้นหวยตัวนั้นและตัวอื่นที่มีชื่อพ้องกันเสีย ๓ วัน จึงจะเอากลับมาออกได้อีก จะยกตัวอย่างดังออกตัว บ. แจหลี่แล้ว ต้องเว้นตัว บ. แจหลี่ ตัว ผ. อิ๋วหลี่ จะออกภายใน ๓ วันไม่ได้ ฉะนั้นเป็นต้น เล่ากันว่าเมื่อหวยยังมี ๒ โรง เจ็ดส่วหงออกตัว ง. จีเกา มีคนแทงไม่ยอมให้เงิน ทำนองจะเห็นว่าเป็นตัวพ้องกับ ฟ. เกากัว หรือ ฉ. จิตติ ที่

ออกแล้วหรืออย่างไรอย่างหนึ่ง เกิดวิวาทถึงจะตีรันฟันแทงกันครั้ง ๑ ฝ่ายข้างโรงพระศรีวิโรจน์ก็เกิดเหตุด้วยเรื่องออกตัว ธ. ไต้เผิงครั้ง ๑ แต่จะเป็นเหตุอย่างไรหาปรากฏไม่ ถึงรัฐบาลต้องว่ากล่าวจึงตกลงลดตัวห่วยเสีย ๒ ตัว คงให้มีแต่ ๓๔ ตัว แต่ยอมให้ออกติดต่อกันได้ไม่ต้องเว้น ๓ วันตามแบบจีน จึงไต่ยกตัว ง. จีเกา และตัว ธ. ไต้เผิง อันเป็นตัวเกิดความเสียหาย ไม่ได้ออกแต่นั้นมา^(๑)

ข้อใหญ่ใจความสำคัญของคนแหงห่วย ก็คือที่จะคิดให้ถูกว่าห่วยจะออกตัวใดแล้วคักแหงห่วยตัวนั้น การเลือกตัวห่วยที่จะแหงนี้เรียกว่าหาห่วยดี มีวิธีของนักเล่นห่วยหลายอย่าง บางคนก็คิดเตาใจขุนบาลว่าจะออกห่วยตัวใดตามตำราการพนันที่เรียกว่าคิดโสฬส บางทีก็สืบสาวตรวจตราหาเค้าเงื่อนว่าขุนบาลจะออกห่วยตัวไหนในวันหนึ่งวันใด มีวิธีหลายอย่างเหมือนกัน เบื้องต้นก็คือพยายามที่จะถามตัวขุนบาลเอง ขุนบาลถูกถามล้าคาญจึงจำงคนคิดไปห่วยลงบอกไว้ที่หน้าโรงห่วยทุกวัน^(๒) แต่บางครั้งขุนบาลถูกผู้ที่อยู่ใกล้ซัดอ้อนวอนถามบอกไปให้จริง ๆ เขาแหงถูกก็มีบ้าง ยังพวกที่หาห่วยดีทางวิทยาคม เช่นบนบานขอห่วยต่อวัดกุ และบุคคลที่นับถือว่าศักดิ์สิทธิ์ก็มี แม้ที่สุดจนพระพุทธรูปหรือต้นไม้ก็มีคนไปอธิษฐานขจัดถูรอยตัวห่วยเพื่อจะสุตโผล่ขึ้นมาให้บ้าง ยังมีการขอห่วยดีโดยวิธีอื่น ๆ อีกจะคงไว้ จะยกตัวอย่างแต่ที่ขอต่อบุคคล และไม่กล่าวถึงพวกอัสจอลซ์ซีที่ให้ห่วยเขาโดยมิจจาซีฟ บางทีคนดี ๆ เช่นพระสงฆ์ซึ่งคนทั้งหลายนับถือคุณวุฒิ ถ้าองค์ไหนชอบประพฤติแปลก ๆ ก็มีมีคนเลยเข้าใจไปว่าท่านไปห่วยให้เป็นทาน ดังเช่นเจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านมักชอบประพฤติแปลก ๆ เมื่อพวกนักเลงห่วยเห็นท่านประพฤติแปลก ๆ อย่างนั้น ก็จับเลศนัยมาคิดแหงห่วยถูกกันเนื่อง ๆ จึงเกิดเลื่องลือว่าเจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปห่วยแม่นค่วยประการจะนี้ อันเรื่องเกี่ยวกับเจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปห่วยนั้น ได้ฟังเล่ากันมาหลายเรื่อง จะเขียนลงไว้แต่บางเรื่องดังต่อไปนี้

(๑) ห่วยครั้งเจ็ดวันนั้น กำหนดให้แหงได้ตัวละบาทเป็นอย่างมาก ใครแหงถูกก็เอาไปขิ้นเอาเงินที่เสมียนใช้ได้ ๓๐ ต่อ แต่ไม่คืนทุนเดิมให้ เพราะฉะนั้นผู้ที่ถูกจึงได้แต่ ๒๙ ต่อ

(๒) กล่าวกันว่า อาจารย์ห่วยเมื่อจะบอกห่วยให้ผู้ใด ต้องบอกไปให้ผู้้นึกเอาเองว่าถ้าบอกให้ตรง ๆ วิชานั้นเสื่อมความขลัง

เรื่อง ๑ ว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้จัดสิ่งของเครื่องกุญลงเรือแล้วแจวขึ้นไป ว่าจะไปทอดกุญที่วัดแขวงจังหวัดอ่างทอง ไปจอดพักนอนอยู่ ณ ที่แห่ง ๑ ชะโหมขึ้นลักเอาเครื่องกุญนั้นไปหมด ท่านขึ้นแล้วดีใจเลยให้กลับล่องมา ใครถามท่านว่าทอดกุญแล้วหรืออย่างไร ท่านตอบว่า “ฉันได้บริจาคแล้ว ฉันขอแบ่งส่วนบุญให้พระเจ้า” ครั้นมาถึงบ้านบางตะนาวศรี แขวงจังหวัดนนทบุรี ท่านได้ซื้อหม้อบรรทุกเต็มเรือมา ใครถามท่านว่าซื้อไปทำไม ท่านตอบว่า “เอาไปแจกชาวบางกอกเขาจะ” แล้วก็แจกหม้อนั้นเรื่อยไป เข้าคลองบางลำภูออกคลองสะพานหัน แล้วแจวขึ้นไปจนถึงวัดระฆังฯ เขาว่าวันรุ่งขึ้นหอยออกตัว ม. หันหนุเชิด (คือออกตัว ม. ทั้งเข้าค่า)

เรื่อง ๑ ว่า เขาอาราธนาเจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปเป็นอุปัชฌาย์บวชนาคที่วัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิฯ) ว่านาคนั้นชื่อกรุต โยมบิดาเจ้าคุณพระธรรมวโรดม (อยู่)^(๑) วัดสระเกศ ถึงเวลาท่านก็ข้ามไป เขาเอาคานหามมารับท่านที่ท่า ท่านขึ้นคานหามมีคนขึ้นสัปทนถวายไปตามทาง เวลานั้นฝนมีลมพัดแรง พัดเอาสัปทนที่กันหมันไป ท่านก็ทำหมันไปบนคานหามตามสัปทนนั้น ท่านจะบอกให้หอยหรืออย่างไรไม่มีใครทราบ ว่าในวันรุ่งขึ้นหอยออกตัว ม. หันหนุควัย

เรื่อง ๑ ว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ มาที่วัดมหาธาตุฯ ค่ายกัฏฐะ มีพระองค์ ๑ ไปคอยอยู่ที่ประตูวัดทางที่ท่านจะออก พอท่านออกไปถึงพระองค์นั้นก็กราบเรียนว่า “กระผมจะมาขอหอยหลวงพ่อ เขาเลือกกันว่าหลวงพ่อกให้หอยแม่น” ท่านตอบว่า “จะมายอดฉันเลยจะ” แล้วท่านก็หลีกไป เขาว่าวันรุ่งขึ้นหอยออกตัว ย. ช้องขุน และตัว จ. อันสือ แต่พระองค์นั้นก็ไม่ได้ถูก

เรื่อง ๑ ว่า มีเด็กหญิงรุ่นสาวคน ๑ พายเรือเข้าไปขายขนมจีนในคลองวัดระฆังฯ (กุฎเจ้าประคุณสมเด็จฯ อยู่ริมคลองนั้น) ท่านได้ให้ศิษย์ซื้อขนมจีนมาฉนั้น ๒ จาน เสร็จแล้วจะชำระเงิน เด็กหญิงนั้นบอกว่า “หนูไม่รับเงิน หนูถวายหลวงปู่ค่ะ” ท่านว่า “ขนมจีน ๒ จานนะแม่หนู” แม้เด็กหญิงนั้นจะกล่าวอย่างไร ๆ ท่านก็ยังพูดย้ำอยู่ว่า “๒ จานนะแม่หนู” จนเด็กหญิงนั้นพายเรือเลยกุฎไปแล้ว ท่านก็ยังร้องบอกไปดังนั้นอีก เมื่อกลับถึงบ้านเด็กนั้น

(๑) ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช เมื่อวันที่ ๔ พฤษภาคม ๒๔๐๖ สิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๔๐๘ พระชนมายุ ๙๑ พรรษา

ได้เล่าเรื่องให้บิดามารดาฟัง ฝ่ายบิดามารดาจะคิดกันอย่างไรไม่ทราบ ได้แทงหอยตัว จ. อันสื่อทั้งเข้าคำก็ถูก ว่าได้เงินหลายร้อยบาท

เรื่อง ๑ ว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปเทศน์ที่วัดบางปะกอก จังหวัดธนบุรี โดยเรือเก๋ง ก่อนที่ท่านจะไปเทศน์นั้น หอยได้ออกตัว ผ. ยึดชั่วคราว และตัว พ. กิตปิ่นมาแล้ว ขากลับ พอมาถึงปากคลองบางกอกใหญ่ ท่านได้ออกมายืนที่หน้าเก๋งเรือ มือหนึ่งถือพานหมาก (ทองเหลือง) อีกมือหนึ่งเอาสาธิตำหมากเคาะพานนั้น พร้อมกับร้องบอกว่า “ฉันกลับแล้วจ๊ะ ๆ” ตลอดทางจนถึงวัดระฆัง ฯ ว่าในวันรุ่งขึ้นหอยออกตัว ผ. ยึดชั่วคราว กับตัว พ. กิตปิ่นซ้ำอีก

เรื่อง ๑ ว่า ในปีหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้แต่งวัดรับเสด็จจตุรพิธพรชัย เสด็จทอดพระเนตรที่เขาค้อเป็นรูปช้างมาตั้งรายตามกำแพงแก้วพระอุโบสถ พวกนักเลงหอยที่ไปในกระบวนพระกฐินวันนั้น เอาช้างเป็นนิมิตแทงตัว จ ช ฌ ในวันรุ่งขึ้นหอยออกตัว ฌ. ช่วยกัน ว่ามีคนถูกกันมาก

เรื่อง ๑ ว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ ข้ามฟากไปฝั่งพระนครด้วยกิจธุระอย่างหนึ่ง พบชายหญิง ๒ คนผิวเมียน้อยอยู่ในเรือ ซึ่งบรรทุกเตงโมเต็มลำจอดอยู่ที่ท่าช้างวังหลวง ทั้ง ๒ คนนั้นมีอาการส่อว่ามีทุกข์ใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ถามไถ่ความว่า บรรทุกเตงโมมาขายหลายวันแล้วยังขายไม่ได้ เป็นทุกข์กลัวจะขาดทุน ท่านจึงรับซื้อเตงโมนั้นทั้งหมด เมื่อให้ศิษย์ชำระเงินแล้ว ท่านได้บอกคืนเตงโมให้เป็นสิทธิ์แก่ชายหญิงนั้นแล้วหลีกไป ข่าวเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จฯ ซื้อเตงโมได้แพร่สะพัดไปโดยรวดเร็วราวกับไฟไหม้ป่า ว่าพวกนักเลงหอยถือเอาเตงโมเป็นนิมิต แทงตัว ม. หันหนูกี้ถูก

เรื่อง ๑ ว่า มีชายคนหนึ่งอยากแทงหอย จะไปขอกับเจ้าประคุณสมเด็จฯ ก็เกรงท่าน จึงให้บุตรชายอายุราว ๗-๘ ขวบไปขอ พอเด็กนั้นบอกขอหอย ท่านก็ทำหน้าตาถึงถึงจนเดืนนั่นตกใจกลัว กลับไปเล่าให้บิดาฟัง ว่าท่านไม่ให้หอย แต่ท่านทำหน้าเหมือนยักษ์เขาวัวบิดาเด็กนั้นได้แทงหอยตัว ย. ช้องขุนก็ถูกรวมมาก

เรื่อง ๑ ว่า หลวงสวัสดิ์นครเส (กล่อม จันทนบุบผา) เล่าว่าเมื่อเป็นเด็กอยู่วัดระฆัง ฯ วันหนึ่งไปเล่นกับเพื่อนเด็ก ๆ ที่ในลานโบสถ์ ได้เห็นเจ้าประคุณสมเด็จฯ มือหนึ่งถือย่ามใบเล็ก อีกมือหนึ่งถือย่ามใบใหญ่ลากไปรอบ ๆ โบสถ์ ทั้งตัวหลวงสวัสดิ์ ฯ และเด็กอื่น ๆ ต่างเห็นแปลกและขบขัน ได้ไปบอกเล่าให้ใครต่อใครอีกหลายคนฟัง ในวันรุ่งขึ้นหอยออกตัว ญ. ย่องเซ็ง และตัว ย. ช้องขุน ว่ามีคนถูกหลายคน

อีกเรื่อง ๑ ว่า นางพุก สวัสดิ์นครเสเล่าว่า เมื่อยังเป็นเด็กไว้จุก อายุอยู่ในราว ๑๒ ขวบ ได้ไปกับมารดาในงานฉลองศาลาพัชรธรรมที่ในตรอกเจ็สัวเนียม (ตรอกอิศรานุภาพ) เจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปเทศน์ในงานนั้นด้วย ก่อนแต่จะเทศน์ เจ้าภาพได้ถวายไตรให้ครอง ไตร ๑ ขณะที่กำลังครองไตรนั้น มีหลายคนได้เห็นท่านคาดเชือกปอแทนรัดประคตเอว ต่างรู้สึกนึกขบขัน ที่เข้าใจว่าท่านไปห่วยให้ก็มี ในวันรุ่งขึ้นห่วยออกตัว ป. กังสือ แต่จะมีใครถูก บ้างหาทราบไม่

เรื่องพยากรณ์

เจ้าประคุณสมเด็จฯ ได้ศึกษาวิชาโหราศาสตร์ต่อผู้ใดไม่ปรากฏ ปรากฏแต่ที่ท่านรอบรู้ชำนาญในศาสตร์นี้ ดังจะเห็นได้ในเรื่องเทศน์ ๑๒ นักขัตร์ ที่ท่านอธิบายลักษณะการจัดแบ่งดวงดาวเป็นชื่อวันเดือนปีตามตำราโหราศาสตร์โดยละเอียดแจ่มแจ้ง แต่ดูเหมือนท่านจะไม่ใช้ตำราพยากรณ์ กล่าวกันว่า เมื่อมีผู้มาขอให้พยากรณ์ ท่านไม่ใช้วิธีผูกดวงชาตา เพียงแต่ท่านนั่งนิ่งอยู่สักประเดี๋ยวท่านก็พยากรณ์ ว่าท่านใช้วิธีการทางญาณศาสตร์ (คือหยั่งรู้เหตุการณ์ด้วยญาณทัศนะ) ดังที่เรียกกันเป็นสามัญว่า “ดูทางใน”^(๑) ว่าท่านพยากรณ์แม่นยำมีชื่อเสียงเลื่องลือกันมากในสมัยนั้น มีผู้จดจำเรื่องราวที่ท่านพยากรณ์มาแล้วกันหลายเรื่อง ที่นับเป็นเรื่องสำคัญ คือเรื่องเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต เรื่องเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเครื่องแต่งกายของข้าราชการในรัชกาลที่ ๕ และเรื่องเกี่ยวกับการเมือง ดังจะพรรณนาต่อไปโดยลำดับ

ความปรากฏในจดหมายเหตุว่า พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงศึกษาวิชาโหราศาสตร์ทั้งตามตำราไทยและตามตำราฝรั่งจนชำนาญ ทรงคำนวณทราบว่าในปีมะโรงสัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๓๐ (พ.ศ. ๒๔๑๑) จะเห็นสุริยุปราคาหมดดวงในประเทศสยามนี้ เมื่อวันอังคาร ขึ้นค่ำ ๑ เดือน ๑๐ และทางโคจรของดวงอาทิตย์ จะเห็นสุริยุปราคาหมดดวงที่ตำบลหว้ากอ จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ จึงโปรดฯ ให้ตั้งพลับพลาสถานที่สำหรับทอดพระเนตรสุริยุปราคาหมดดวงที่ตำบลหว้ากอขึ้น เล่ากันว่า ก่อนที่จะเสด็จไปทอดพระเนตรสุริยุปราคาหมดดวงนั้น พระบาทสมเด็จฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงคำนวณทราบว่า

พระราชาจะถึงมาตในปิ่นนั้ว(๑) วันหนึ่งจึงมีพระราชดำรัสถามเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ว่า พระองค์จะเสด็จกลับมา (สวรรคตที่กรุงเทพฯ) ทนหรือไม่ เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ตอบว่า เสด็จกลับทัน ครั้นถึง ณ วันศุกร์ เดือน ๙ แรม ๔ ค่ำ จึงเสด็จลงเรือพระที่นั่งอัครราชวรเดชออกจากกรุงเทพฯ ประทับแรมอยู่ที่หัวกอ ๙ วัน เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันศุกร์ เดือน ๑๐ ขึ้น ๔ ค่ำ ต่อมาอีก ๕ วัน ถึงวันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๙ ค่ำ ก็เริ่มพระอาการประชวรไข้จับ ทรงประชวรอยู่ ๓๗ วัน เสด็จสวรรคตเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เวลา ๓ ทุ่ม(๒)

เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปพระราชทานพระกรุณาทิวงคระมัย เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ เอาผ้าพันเท้าทั้งสองลงรับผ้าพระกรุณาทิวงคระมัยมีพระราชดำรัสถามถึงเหตุที่ท้าวทั้น ท่านถวายพระพยากรณ์ว่า ปีหน้าก็จะต้องเป็นอย่างนั้น (คือข้าราชการจะต้องสวมถุงเท้ารองเท้า) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแค้นพระโอรสผู้ไม่ตรัสว่ากระไร ครั้นถึงเดือน ๔ ในปีมะเมียนั้น ได้เสด็จโดยเรือพระที่นั่งพิทยมณเฑียรไปประพาสเมืองสิงคโปร์ เมืองบะตาเวีย และเมืองสมารัง กล่าวไว้จดหมายเหตุว่า เสด็จออกจากกรุงเทพฯ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๔ แรม ๔ ค่ำ เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ รวมเวลาที่เสด็จไปครั้งนั้น ๓๗ วัน เมื่อเสด็จกลับมาแล้ว ก็เริ่มทรงจัด

(๑) ความที่กล่าวขานนี้มีหลักฐานประกอบ ด้วยปรากฏในจดหมายเหตุเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชฯ ราชานุภาพ ตอนหนึ่งว่า “ตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไข้ประชวรได้ไม่ช้า พระองค์ก็ทรงทราบโดยพระอาการ ว่าประชวรครั้งนั้นเห็นจะเป็นที่สุกพระชนมายุสังขาร” อีกตอนหนึ่งว่า “ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ โปรดฯ ให้พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี (คือกรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ์) เชิญพระกระเสไปทูลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมขุนพิษณุตนประชานาถ (คือพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เวลานั้นประชวรไข้และเกิดพระยอทมิพิษขึ้นที่พระศอ) ว่าถ้าพระอาการประชวรค่อยคลายพอจะมาเฝ้าได้ให้เสด็จเสียก่อนวันขึ้น ๑๕ ค่ำ ถ้ารอไปถึงวันแรมค่ำ ๑ ก็จะได้แต่ทรงพระบรมศพไม่ทันได้สั่งเสียอันใด” ดังนี้

(๒) ในจดหมายเหตุโทรของจัน กังคัลป์ (หรุ่น) ว่า เสด็จสวรรคตเวลา ๒ ทุ่ม ๕ บาท (คอเวลา ๒๐.๕๔ น.)

การแก้ไขเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมในราชสำนักหลายอย่าง จะกล่าวเฉพาะแต่อย่างหนึ่ง คือ โปรตฯ ให้ผู้ที่เข้าเฝ้าแต่งตัวสวมถุงเท้ารองเท้า ใส่เสื้อเปิดคอแบบฝรั่ง เวลาเสด็จเที่ยวประพาส ก็โปรตฯ ให้แต่งตัวใส่ถุงเท้ารองเท้าใส่เสื้อเปิดคอและยืนเฝ้าเหมือนกัน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าว มา ถ้าว่าตามความเห็นในสมัยนั้นก็เป็นการเล็กน้อย แต่คนในสมัยนั้นเห็นแปลกประหลาด ถึง จมื่นก่งศิลป์ (หรุ่น) เขียนลงเป็นจดหมายเหตุใน “ปุมโหร” เมื่อวันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีมะแม (พ.ศ. ๒๔๑๔) ว่า “ในข้างขึ้นเดือนนี้ข้าราชการแต่งคอเสื้อผ้าผูกคอ ด้วยเป็นธรรมเนียมฝรั่งธรรมเนียมนอก” และปรากฏในจดหมายเหตุของหมอบรัดเลย์ว่า “วันที่ ๑ กรกฎาคม (ตรงกับวันเสาร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีมะแม) พ.ศ. ๒๔๑๔ ข้าราชการเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวเป็นอย่างใหม่ (คือสวมถุงเท้ารองเท้าเข้าเฝ้าฯ และยืนเฝ้าฯ เวลาเสด็จออกไปเวท) ถึงนี้

เรื่องพยากรณ์เกี่ยวกับบ้านเมืองนั้น เรียกกันว่า “พยากรณ์สมเด็จ” มี ๑๐ ข้อ คือ

๑. มหาภาพ
๒. พาลย์กษัตริย์
๓. รักมิตร (รักบัณฑิต)
๔. สนิทธรรม
๕. จำแนกชาติ
๖. ราชภูริโอร
๗. ชนร้องทุกข์
๘. ยุคทมิฬ
๙. ถิ่นตาขาว
๑๐. ชาว(สี)วิไลซ์^(๑)

เหตุที่จะพบพยากรณ์สมเด็จนั้น ว่าเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ เจ้าประคุณสมเด็จฯ ถึงมรณภาพ เวลาเที่ยงคืน ครั้นวันรุ่งขึ้นนายอาณาราช (อิม) บิดาพระยาอารักษ์นัฏกามารณ์

(๑) กล่าวกันว่า พยากรณ์สมเด็จข้อ ๑-๒ เป็นของสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆังฯ ซึ่งเป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์แรกในกรุงรัตนโกสินทร์ (สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๓๗) นอกนั้นเป็นของเจ้าประคุณสมเด็จฯ

(ผล ผลิตนะ) ซึ่งเป็นศิษย์ต้นกฏได้ช่วยขนย้ายสิ่งของและทำความสะอาดเพื่อจัดที่ประดิษฐานศพ ไปพบพยากรณ์สมเด็จพระเจ้าจอทงไว้ในเศษกระดาษอยู่ใต้ที่นอนเจ้าประคุณสมเด็จฯ จึงเก็บไว้ ภายหลังได้บอกให้ผู้หลักผู้ใหญ่ มีหลายคนได้พิเคราะห์ดูเหตุการณ์ต่าง ๆ เกี่ยวกับบ้านเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ที่เกิดขึ้นในรัชกาลหนึ่ง ๆ เห็นว่าถูกต้องตรงกับคำพยากรณ์จึงได้จดจำบอกกันต่อ ๆ มา ดังนี้ พยากรณ์สมเด็จเจ้า โทเรณ้อย์ เลี่ยมเพ็ชรรัตน์ นักพยากรณ์นามอุโฆษได้เขียนคำอธิบายลงไว้ในหนังสือชื่อ “เคล็ดลับโหราศาสตร์” พิมพ์เมื่อวันที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๔๘๙ ผู้ประสงค์จะทราบความพิสดาร จึงค้นหาหนังสือเล่มนั้นอ่านเถิด ในที่นี้จะคัดมาลงไว้เฉพาะในรัชกาลที่ ๑ พอเป็นอุทาหรณ์ ดังต่อไปนี้

“ในรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงปราบดาภิเษก เกี่ยวแก่ปราบปรามพรรคพวกของกษัตริย์เดิมเกือบ ๘๒ คราวเรือน และทำสงครามกับพม่าหลายครั้ง (ปรากฏในเรื่องไทยรบพม่าว่า ไทยกับพม่าทำศึกสงครามกันเมื่อในรัชกาลที่ ๑ ๗ ครั้ง และตีเมืองทวายเป็นต้น จำต้องประกาศกฎสำคัญ เช่นกฎปราบกบฏ กฎมนเทียรบาล และกฎอัยการศึก พร้อมด้วยเหตุการณ์หลายอย่างเป็นที่น่าหวาดเสียวเกรงกลัวมาก จึงเรียกยุคนั้นว่า ‘ยุคทมิฬ’ แล”

เรื่องเกี่ยวกับการพยากรณ์ของเจ้าประคุณสมเด็จฯ ยังมีต่อไป พระอาจารย์เทศวัชชนะสงคราม เล่าว่า คราวหนึ่งท่านเกิดผัดผ้องหมองใจกับเจ้าคุณพระอุดมญาณ^(๑) เจ้าอาวาสมีความร้อนใจ อยากจะหาที่สบาย คิดว่าไปหาเจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านเถิด บางทีท่านจะให้โอวาทในการที่จะทำตนให้สบายได้ คิดแล้วก็ข้ามไปวัดระฆังฯ ท่านถามว่ามีธุระอะไรหรือจะ พระอาจารย์เทศกราบเรียนว่า หมั่นเกล้ากระผมไม่มีใครจะสบายเลย จะทำอย่างไรจึงจะได้ความสบายบ้าง ท่านตอบว่า อ้อ อยากจะสบายก็ให้ทำเหมือนตั้งหมาขี้จะ ชรรมหาหมาเมื่อกัดกันขึ้นแล้ว ถ้าตัวหนึ่งทำแพ้แล้วนอนหงายเสีย เจ้าชนะก็ขึ้นคร่อมอยู่ข้างบนแล้วคำรามทำอำนาจ เจ้าตัวข้างล่างนั้นบางทีมันเหน็บกัดเอาได้บ้างเสียอีก ไปทำดังนั้นซิจะ^(๒) พระอาจารย์เทศว่า

(๑) พระอุดมญาณ ชื่อ ศรี เป็นเชื้อรามัญ ในรัชกาลที่ ๕ (ปีใดไม่ได้ความแน่) ทรงตั้งเป็นพระราชอาคันตุกะที่พระสุเมธาจารย์ ต่อมามีความผิดด้วยลงทัณฑ์กรรมพระปลัดวัดปรมาภิไธยการวาสเกินความผิด ต้องลดยศเป็นพระอุดมญาณอย่างเดิมคราว ๑ ถึงปีชวด พ.ศ. ๒๔๓๑ จึงทรงตั้งกลับเป็นพระสุเมธาจารย์อีกต่อมา

(๒) ข้ออุปมาของเจ้าประคุณสมเด็จฯ นี้ เห็นจะหมายความว่าให้ยอมแพ้เสียฝ่ายหนึ่ง เรื่องก็สงบใจสบาย ดังพระพุทธภาษิตบรรยายว่า “อกุโณเรน ชินเณ โกร” ฟังชนะความโกรธด้วยความไม่โกรธ”

นำอัครรยน์ักหนา ที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านมีญาณพิเศษล่วงรู้ได้ว่าเรามีเรื่องทะเลาะวิวาทกัน

นายแจ่ม แจ่มใส บ้านช่างหล่อ ธนบุรี เล่าว่า เมื่อเยาว์วัยได้เป็นศิษย์อยู่กับ เจ้าประคุณสมเด็จฯ ร่วมกับนายจ่าง พี่ชาย (ซึ่งภายหลังได้เป็นที่ขุนธรรก้านัล) ตามปกติทั้ง ๒ คน ผลัดเปลี่ยนเวรกันนอนเจ้าประคุณสมเด็จฯ ในเวลาค่ำเสมอ ขณะที่กำลังนอนอยู่นั้น เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านมักพูดว่า พรุ่งนี้หอยจะออกตัวนั้นตัวนี้ ทั้ง ๒ คนนั้นสังเกตเห็นว่า หอยมักออกตรงตามทีเจ้าประคุณสมเด็จฯ พูดเสมอ จึงไปบอกเล่าให้ญาติผู้ใหญ่ฟัง วันหนึ่งญาติ ๒ คนได้บอกนายแจ่ม (วันนั้นเป็นวันนายแจ่ม) ว่า คืนวันนี้เจ้าประคุณสมเด็จฯ บอกว่า หอยจะออกตัวใจ ให้จกลงในเศษกระดาษแล้วทิ้งลอล่องไป ตนจะไปคอยรับอยู่ที่ใต้ถุนกุฏิ แต่น่าประหลาดที่ในคืนวันนั้น เจ้าประคุณสมเด็จฯ นิ่งเฉยไม่พูดถึงเรื่องหอยเช่นเคยมา นายแจ่มจึงกราบเรียนถามว่า “หลวงพ่พรุ่งนี้หอยออกอะไรครับ?” เจ้าประคุณสมเด็จฯ ตอบว่า “วันนี้ฉันบอกไม่ได้ เพราะฉันกลัวหอยของฉันจะลอล่องจ๊ะ” ญาตินายแจ่ม ๒ คนที่คอยอยู่ใต้ถุนกุฏิได้ยืนตั่งนั้นเห็นชั้นกลันหัวเราะไม่ได้ต่างพากันหัวเราะตังกึกกักๆ เจ้าประคุณสมเด็จฯ จึงชี้มือไปที่ล่องพร้อมๆกับพูดว่า “นั่นอย่างไรละจ๊ะ” (ทั้งสองเรื่องที่กล่าวมานี้สื่อให้เห็นว่า เจ้าประคุณสมเด็จฯ ท่านชำนาญในญาณศาสตร์เป็นอย่างยอดเยี่ยม)

ได้ฟังเล่ากันมาอีกเรื่องหนึ่ง ว่าคราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จฯ เอาหนังสือใบลาน กับกากระเยี^(๑) เข้าไปในพระบรมมหาราชวัง ทางกากระเยีเอาหนังสือวางบนนั้นเปิดหนังสือออก แล้วพยากรณ์ถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าคำพยากรณ์นั้นเกี่ยวกับ คินฟ้าอากาศหรือเหตุการณ์เกี่ยวกับบ้านเมือง เช่นว่าปีนั้นฝนจะแล้ง ข้าวแพง เกิดโรคระบาด พลเมืองเดือดร้อน ตั่งนั้นเป็นต้น และเพราะลักษณะอาการที่ถวายคำพยากรณ์นั้นเป็นทำนอง แปลหนังสือ จึงเลยเรียกกันว่า “แปลหนังสือในวัง” แต่นั้นสืบมา

ในตอนแก่ชรา เจ้าประคุณสมเด็จฯ เห็นจะเบื่อหน่ายที่จะพยากรณ์ให้ใครๆ ว่า ท่านมักเอาน้ำปัสสาวะราดบนพื้นกุฏิ และประตูหน้าต่างกุฏิก็เปิดพอมิแสงสลัว ด้วยประสงค์จะให้ผู้ที่มาหาเมื่อเสร็จธุระแล้วจะได้รีบกลับ แม้การทายท่านก็ทายแต่น้อย เช่นคนป่วย ถ้าท่านว่า “ให้รีบกลับไป” ว่าคนป่วยตาย ถ้าหากท่านว่า “ไม่เป็นไร” ว่าคนป่วยไม่ตาย เล่ากันมาตั่งนี้

(๑) เครื่องสำหรับวางหนังสือใบลาน ทำด้วยไม้แปดอันร้อยไขว้กัน

เรื่องเบ็ดเตล็ด

เรื่องเกี่ยวกับเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้า ประพุทธปิฎกปาเลก ๆ ยังมีอีกมากมายหลายเรื่อง จะเลือกสรรนำมาประมวลเขียนลงไว้ในตอนนี้ให้เสร็จสิ้นกระเสาะความต่อไป

ปรากฏในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๒๕ ว่าเดิมมีนาหลวงอยู่ในทุ่งบางกะปิริม คลองแสนแสบแห่ง ๑ ถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้สร้างสระบัวที่เสด็จประพาสแห่ง ๑ เหมือนที่มีเมื่อครั้งกรุงเก่า ขุดสระใหญ่ ๒ สระติดต่อกัน สระใหญ่อยู่ข้างเหนือเป็นที่เสด็จประพาส สระนอกอยู่ข้างใต้เป็นที่มหาชนไปเล่นเรือ ดินที่ขุดขึ้นจากสระทั้งทำเป็นเกาะน้อยใหญ่หลายเกาะ ที่ฝั่งทิศตะวันออกทำเป็นสวน แล้วขุดคลอง ไหลน้ำจากคลองแสนแสบทำทางเรือเข้าในสระ ที่ฝั่งสระในข้างด้านเหนือไปจนฝั่งคลองแสนแสบ ตั้งบริเวณพลับพลาที่เสด็จประทับ มีพระที่นั่ง ๒ ชั้นที่ประทับแรมอยู่ริมสระ มีพลับพลาที่ เสด็จออก และโรงละคร เรือนข้างใน ครอบทุกอย่าง พระราชทานนามให้เรียกที่สระบัวซึ่ง ทรงสร้างใหม่ รวมทั้งตำบลว่า “ปทุมวัน” แล้วโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระอารามขึ้นที่ริมสระ นอกข้างด้านตะวันตกพระอาราม ๑ พระราชทานนามว่า “ปทุมวันาราม” ให้เป็นวัดของ สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี (เมื่อเริ่มสร้างปทุมวัน ยังไม่มีถนนออกไปจากพระนคร ต้องไปแต่ทางเรือ) เล่ากันว่าครั้งหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีประสงค์จะ ทรงบาตรในสระนั้น โปรดฯ ให้อาราธนาเจ้าประคุณสมเด็จพระสังฆราชกับพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ผู้ใหญ่ ผู้น้อยมารูป ลงเรือสำปั้นเล็ก (อย่างที่เรียกว่า เรือบิณฑบาต) พายไปรับบาตร ว่าเจ้าประ คุณสมเด็จฯ รับบาตรแล้วก็ไม่กลับ ยังพายวนเวียนอยู่หน้าพระที่นั่ง บางทีพายเข้าไปใกล้ เรือพระราชอาคันตุกะจอดคอยรับบาตรอยู่นั้น แล้วยกพายขึ้นบังศีรษะพระราชอาคันตุกะรูปนั้นบอก ว่า “ฉันช่วยบังแดดให้พระเจ้า” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็น มีพระราชดำรัสว่า “เขาให้แล้วยังไม่ไปอีก เทียวพายวนเวียนอยู่นี่เอง จะเอาอะไรอีกเล่า” เจ้าประคุณสมเด็จฯ ถวายพระพรว่า “เกรงพระราชอาคันตุกะแก่เฒ่าและไม่ชำนาญพายเรือ ถ้า เรือล่มลงจะได้ช่วยท่าน” แล้วก็พายเลยกลับไป ว่าแต่นั้นมาก็เลิกมิได้ทรงบาตรในสระนั้นอีก

พิเคราะห์ดูเห็นน่าประหลาด ที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ วัดถึงพระแก่เฒ่าที่ไม่ชำนาญ พายเรือเกรงเรือจะล่มนั้น ได้ปรากฏเป็นความจริงขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๕ จะเลยเล่าแทรกลง

ไว้ทรงนี้^(๑) เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นไปประทับที่พระราชวังบางปิ่น ๒ ครั้ง โปรดฯ ให้นิมนต์พระสงฆ์วัดนิเวศน์ธรรมประวัติกับวัดชุมพลนิกายาราม เข้าไปรับบิณฑบาตรที่ในพระราชวังทั้ง ๒ ครั้ง ครั้งแรกบิณฑบาตรทางบก ใช้สพายบาตรมีสายโยคตามอย่างโบราณ อยู่ข้างจะลำบากแก่พระธรรมยุติ เพราะเคยแต่อุ้มบาตร ต้องฝึกหัดชักซ้อมรับบาตรสพายสายโยค ด้วยเกรงว่าฝ่าบาตรหรือแม่ตัวบาตรจะไปปลัดตกลง ครั้งหลังเข้าไปรับบิณฑบาตรทางเรือ พระสงฆ์ต่างลงเรือลำขึ้นเล็ก มีบาตรทั้งข้างหน้าพายไปเอง เหมือนอย่างไปเที่ยวรับบิณฑบาตรโดยปกติ พระสงฆ์บางองค์ไม่ชำนาญการพายเรือ เพราะโดยปกติไม่ค่อยออกรับบาตรทางเรือ ไปได้ความลำบากก็มี ได้ยินว่าเรือพระครูธรรมทิวากร (ให้) เจ้าอาวาสวัดชุมพลฯ เข้าไปล่แม่ที่ในพระราชวัง ต้องช่วยกันเอะอะ ตึงนี้

ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดฯ ให้สร้างพระเจดีย์ทององค์ ๑ ประดิษฐานไว้บนฐานชุกชีเป็นประธานอยู่กลางพุทธมณฑลเชียร มีเครื่องแต่งทำนองเป็นเค้าจะให้หมายว่าพระจุฬามณี เช่น มีรูปหุ่นเทวดาแขวนสายลวดจากเพดานรายรอบเหมือนอย่างว่าเหาะมาบูชาพระเจดีย์ วันหนึ่งมีพระราชดำรัสเกณฑ์พระราชาคณะทุกองค์ ให้เลือกหาพระธรรมจำเพาะข้อที่ขึ้นถวายเป็นถ้อยคำให้ทรงพระราชดำริเห็นว่าของใครดีก็จะทรงเอาเข้าบรรจุในพระเจดีย์นั้น ทำให้พระราชาคณะทั้งหลายพากันชวนชวญเลือกหาพระธรรมที่เข้าข้อใดระดี (คิดจะเป็นการแข่งขันกัน) ต่างก็เลือกคัดเขียนข้อธรรมที่เชื่อว่าดีล้ำเลิศขึ้นถวายเป็นถ้อยคำ ส่วนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้น ว่าท่านเขียน “นโม” ถวายขึ้นไปกราบทูลอธิบายว่า ธรรมที่ดีใด ๆ พระราชาคณะทั้งหลายคงจะได้เลือกคัดขึ้นถวายสิ้นแล้ว แต่คงขาดประณาม พระพุทธเจ้าอันเป็นสิ่งสำคัญ แม้จะกล่าวพระธรรมข้อใด ก็ต้องประณามพระพุทธเจ้าก่อน จึงได้เขียนประณามพระพุทธเจ้ามาถวาย แทนที่จะกรวกลับเป็นโปรด จึงรับของท่านบรรจุไว้ในพระเจดีย์ด้วย

(จากสาส์นสมเด็จ)

มีเรื่องหนึ่งว่าด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานต้นโพธิ์พระศรีมหาโพธิ์ไปปลูกตามพระอารามหลวง ซึ่งเนื่องในเรื่องประวัติเจ้าประคุณสมเด็จฯ จะ

(๑) ความที่กล่าวต่อไปนี้ คัดจากเรื่องประวัติอาจารย์ พระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

กล่าวถึงต้นโพธิ์พระศรีมหาโพธิ์ที่นำมาปลูกในเมืองไทยก่อน^(๑) ต้นโพธิ์พระศรีมหาโพธิ์ที่มีในเมืองไทยแต่โบราณ ล้วนได้พันธุ์มาจากต้นที่พระเจ้าอโศกมหาราชส่งไปปลูกไว้ที่เมืองอนูราบูรีในลังกาทวีปทั้งนั้น ครั้งที่สุตปรากฏในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ว่าเมื่อรัชกาลที่ ๒ พระอาจารย์เทพผู้เป็นนายกสมณะทูตไทยกลับจากลังกาเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๖๑ ได้ต้นโพธิ์เมืองอนูราบูรีมาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ๓ ต้น โปรต ๖ ให้ปลูกไว้ในวัดมหาธาตุ ๖ ต้น ๑ วัดสุทัศน์ ๖ ต้น ๑ และวัดสระเกศ ๖ ต้น ๑ ยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ แต่พันธุ์พระศรีมหาโพธิ์ที่เมืองไทยได้ตรงมาจากพุทธคยา เพิ่งปรากฏว่าได้มาเมื่อรัชกาลที่ ๔ ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงศึกษาทราบเรื่องพุทธเจดีย์ในอินเดียก่อนผู้อื่น ทรงชวนขวายนหาพันธุ์พระศรีมหาโพธิ์ที่พุทธคยา ได้เมล็ดมาขังเมืองไทยเป็นครั้งแรก เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค) กล่าวไว้ในหนังสือพงศาวดารรัชกาลที่ ๔ ตอนว่าด้วยบูรณะพระปฐมเจดีย์ (ปีวอกโทศก พ.ศ. ๒๔๐๓) ว่าต้นโพธิ์ที่โปรด ๖ ให้ปลูกไว้ ๔ มุมบริเวณนั้น “ได้ผลมาแต่เมืองพุทธคยาบุรี ว่าเป็นหน่อเดิมที่พระได้ตรัส พระมหาโพธิ์นั้นมีพระระเบียงถึง ๗ ชั้น พวกพราหมณ์หวงแหนอยู่แน่นหนา เจ้าเมืองคือ (ไวสรอย) อังกฤษจึงไปขอเอาผลและใบถวายเข้ามา” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเพาะเมล็ดพระศรีมหาโพธิ์นั้นขึ้นเป็นต้นพระราชทานไปปลูกตามพระอารามหลวง^(๒) กล่าวกันว่าเมื่อโปรด ๖ พระราชทานพระศรีมหาโพธิ์ไปปลูกตามพระอารามหลวงนั้น เจ้าพนักงานได้มีหมายแจ้งไปยังเจ้าอาวาสให้ไปรับต้นศรีมหาโพธิ์มาปลูก เจ้าอาวาสทั้งหลายก็เอาเรือจ้างและเรืออื่นๆ ไปรับ ฝ่ายเจ้าประคุณสมเด็จ ๖ กลับมีลิขิตตอบไปว่า ท่านไปรับไม่ได้ ด้วยเกรงจะเป็นการดูหมิ่นเจ้าฟ้าเจ้าแผ่นดินไป ควรให้เจ้าหน้าที่นำเรือกัญญาไปรับต้นพระศรีมหาโพธิ์แล้วมีเรือค้งนำ เชิญไปพระราชทานตามวัด จึงจะสมควรแก่พระเกียรติยศ เจ้าพนักงานได้นำลิขิตนั้นขึ้น

(๑) ความที่กล่าวในตอนต่อไปนี้ คัดจากหนังสือนิทานโบราณคดีพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

(๒) ในหนังสือนิทานโบราณคดี พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวว่าต้นพระศรีมหาโพธิ์ที่พระราชทานไปปลูกตามพระอารามหลวงในครั้งนั้น จะเป็นวัดไหนบ้างไม่ได้กล่าวไว้ แต่ที่จำได้ในเวลานี้ ปรากฏอยู่ที่วัดมหาธาตุ ๖ (ต้นอยู่ข้างหน้าวิหารโพธิ์ลังกา) ต้น ๑ วัดบวรนิเวศ ต้น ๑ และที่พระปฐมเจดีย์ ๔ ต้น อนึ่ง กล่าวกันว่า มีที่วัดระฆัง ๖ (ต้นอยู่ข้างหน้าพระอุโบสถ) ต้น ๑

กราบบังคมทูล คำว่า “ถูกของท่าน” ที่นิ้วที่รับต้นพระศรีมหาโพธิ์ไปแล้วก็ต้องนำมาส่งคืนเจ้าพนักงานจึงเชิญต้นพระศรีมหาโพธิ์ลงเรือกัญญา มีเรือขบวนแห่ไปส่งตามพระอารามหลวงต่อไป

ต้นพระศรีมหาโพธิ์ นับเป็นเจดีย์อย่างหนึ่ง เรียกบริโศกเจดีย์ มีเรื่องเนื่องด้วยพุทธประวัติ ว่าเมื่อพระพุทธเจ้าทรงประสูติคราวจะเสด็จเข้าพระนิพพาน พระอานนท์ทูลปรารภความวิตกว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จล่วงลับไปแล้ว พวกพุทธบริษัทซึ่งได้เคยเฝ้าเห็นพระองค์อยู่เนืองนิจ จะพากันเปล่าเปลี่ยวเศร้าใจ พระพุทธเจ้าจึงทรงพระกรุณาโปรดประทานอนุญาตไว้ว่า ถ้าพวกพุทธบริษัทใครเกิดว่าเหว่ ก็ไปปลงธรรมสังเวช ณ สถานที่อันเนื่องกับพระพุทธประวัติ ๔ แห่ง คือ ที่ประสูติ ตรัสรู้ ประทานพระธรรมจักร และที่เสด็จเข้าพระนิพพาน จะไปยังแห่งหนึ่งแห่งใดก็ได้ตามแต่จะสะดวก ดังนี้ ต้นโพธิ์พระศรีมหาโพธิ์เป็นพุทธเจดีย์เนื่องด้วยพระพุทธเจ้าดังกล่าวมา พวกพุทธบริษัทจึงเคารพนับถือบูชาต้นพระศรีมหาโพธิ์กันสืบมาในทุกกาลสมัย ถึงมีท่านผู้รู้ได้แต่งคำนมัสการเป็นบาลีไว้บทหนึ่ง เรียกกันเป็นสามัญว่า “วันทาสีมา” ว่าดังนี้(๑)

วันทามิ อารามะ พุทธสีมาย โขริรุกขิ เจติย สพพิ โตส ชมถ เม ภนฺเต สาธุ สาธุ อนุโมทามิ ฯ (คำแปล—ข้าพเจ้าขอไหว้ ซึ่งโพธิ์พุทธเจดีย์ ณ พัทธสีมาในพระอาราม ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านทั้งหลายจงอดโทษทั้งปวงแก่ข้าพเจ้า ตีละ ตีละ ข้าพเจ้าขออนุโมทนา)

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าไปเทศน์ที่วัดศรีประวัติ จังหวัดนนทบุรี จะเป็นงานอะไรไม่ทราบแน่ ก่อนเทศน์ท่านได้นั่งพักบนอาสน์สงฆ์ในศาลาการเปรียญสนทนากับพวกอุบาสกอุบาสิกา มีอุบาสกคนหนึ่งกราบเรียนถามว่า “ตัววิฑูรย์นั้นอย่างไร” ท่านตอบว่า “ถ้าอยากรู้ตัววิฑูรย์ทีเดียวก็รู้” ครั้นเมื่อเวลาเทศน์ เจ้าภาพจึงจุดเทียนที่ธรรมาสน์ ปี่พาทย์ก็เริ่มบรรเลงเพลงสาธุการ แต่เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้ายังคงนั่งเฉยอยู่ มีใครคนหนึ่งกราบเรียนว่า “ถึงเวลาแล้ว ขออาราธนาพระเดชพระคุณ” ท่านจึงว่า “นี่แหละคือตัววิฑูรย์จะ” แล้วลงจากอาสน์สงฆ์ขึ้นธรรมาสน์เทศน์ต่อไป

คราวหนึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับสั่งถามท่านเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้า ณ ที่รโหฐาน ว่าการเสพเมถุนธรรมเพียงครั้งเดียวจะเกิดบุตรได้หรือไม่ ท่านถวายพระพรว่า “การเสพเมถุนธรรมแม้ครั้งเดียวย่อมจะมีบุตรได้ อุปมาว่าหินดีเหล็กดีประกอบกับเชื้อดีด้วย

(๑) ว่ากันว่า คำนมัสการนี้ เจ้าประคุณสมเด็จพระพนธ์

ที่ทีเดียวไฟก็ติด” แล้วท่านได้ยกกัฏฐวิหารชาคกมาถวายวิสัยนาเป็นอนุทราหณ^(๑) ความสังเขปว่า ในอดีตกาลมีพระมหากษัตริย์องค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าพระเจ้าพรหมทัต เสดยราชสมบัติในเมืองพาราณสี วันหนึ่งเสด็จประพาสพระราชอุทยาน ทอดพระเนตรเห็นหญิงสาวคน ๑ กำลังเก็บฟืนและร้องเพลงอยู่ ต้องพระราชหฤทัย ได้เสด็จอยู่ร่วมเพียงครู่ (ครั้ง) เดียว ขณะนั้น พระโพธิสัตว์ได้ถือปฏิสนธิในครรภ์แห่งหญิงนั้น นางก็เริ่มมีครรภ์แต่นั้นมาดังนี้

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปในกิจนิมนต์ที่บ้านแห่งหนึ่งในปลายคลองบางแวก จังหวัดธนบุรี ท่านกำหนดว่าจะไปฉันเพลที่วัดโตนด จึงให้จัดเตรียมอาหารคาวหวานไปพร้อม สักขีชี้ว่าถ้าถึงวัดโตนดให้ปลูกท่อนด้วย พอออกเรือท่านก็จำวัดมาตลอดทาง เมื่อเรือย่างเข้าเขตวัดโตนดก็ประจวบกับตึกกลองเพลพอดี ศักขีที่แจวเรือทั้ง ๒ คนนั้นไม่สนทักในหนังสือ จึงอ่านนามวัดนั้นที่ป้ายว่า “วัดโตนด”^(๒) และคิดเห็นกันว่า วัดโตนดคงจะอยู่ข้างหน้า จึงแจวเรือกันต่อไป พอเรือเลยวัดโตนดไปไม่กี่ไกลนัก เผอิญเจ้าประคุณสมเด็จฯ ตื่นขึ้น ถามศักขีได้ความว่า “เวลานี้ ๕ โมงเช้า ที่วัดโตนดตึกกลองเพลแล้ว” ท่านจึงให้ศักขีแจวเรือกลับไปฉันเพลที่วัดนั้น (ว่าการที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ ทำดังนี้ ด้วยประสงค์จะทำโทษ ศักขีโดยปริยาย ในข้อที่อ่านนามวัดไม่ถูก)

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จฯ ไปบิณฑบาตรเวรในพระบรมมหาราชวัง^(๓) วันนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบาตรด้วยแสงโม (เจ้าประคุณสมเด็จฯ เห็นจะทราบว่าจะทรงบาตรด้วยแสงโมในวันนั้น) ท่านได้เอาย่ามใหญ่ตักกันย่ำเป็นช่องโตถือไปด้วย เมื่อทรงหยิบแสงโมใส่ย่าม แสงโมนั้นก็ลอดช่องย่ามตกลงยังพื้นดิน รับสั่งว่า “ฟ้ารู้ทัน

(๑) กัฏฐวิหารชาคก ในหนังสือเอกนิบาตชาคก เล่ม ๑ หน้า ๘๔

(๒) สอบถามท่านผู้ใหญ่ได้ความว่า แต่เดิมมาบางวัดมีป้ายบอกนามวัด บางวัดไม่มี ต่อมาถึงปีกุน พ.ศ. ๒๔๗๘ ทางกรมคณะสงฆ์จึงประกาศให้วัดทั่วราชอาณาจักร เขียนป้ายบอกนามวัดเป็นภาษาไทยติดไว้ที่หน้าวัด หรือในที่สมควรแห่งใดแห่งหนึ่ง (ดูแถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๒๔ พ.ศ. ๒๔๗๘)

(๓) ในสมัยรัชกาลที่ ๑-๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุก ๆ พระองค์ทรงประพาศพระราชนุกิจข้อหนึ่ง คือเสด็จออกทรงบาตรเวลาเช้าทุกวัน พระสงฆ์ที่รับบิณฑบาตรนั้นนิมนต์เป็นเวรกันมารับ จึงเรียกว่า “บิณฑบาตรเวร” และพระที่เข้ามารับบิณฑบาตรนั้นจะเป็นธรรมยุติกหรือมหานิกายก็ต้องสะพายบาตรและมีย่ามเหมือนกัน ต่อเข้าไปรับบิณฑบาตรพิเศษ พระธรรมยุติกาก็อุ้มบาตร (-พระราชพงศาวดาร ร. ๕)

แล้วๆ” ท่านถวายพระพรว่า “โลกนั้นพร่องอยู่เสมอ ไม่รู้จักเต็มอย่างนี้” เขาว่าพวกชาววังเลยเรียกเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าว่า “พระยามโหฬาร” เท่านั้นมา

คราวหนึ่งพวกฝรั่งมิชชันนารีไปหาเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้า สนทนากันในตอนหนึ่ง ฝรั่งถามว่า “ใจกลางโลกอยู่ที่ไหน?” ท่านย้อนถามว่า “ก็โลกกลมหรือแบนเล่าจะ?” ฝรั่งตอบว่า “โลกกลม” ท่านจึงเอาไม้ปักลงที่พื้นดิน บอกว่า “นี่แหละใจกลางโลก ถ้าไม่เชื่อก็เชิญวัดดูซิจะ” ฝรั่งต่างพากันยกย่องสรรเสริญ ว่าท่านมีปฏิภาณว่องไวเฉียบแหลมมาก (เปรียบว่าโลกกลมทั้งลูกบอลล์ เมื่อเอาเข็มหมุดปักลงที่ใด ที่ตรงนั้นก็จะเป็นจุดศูนย์กลางของลูกบอลล์เลย)

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าไปครองไตรแพรที่ไหนมาไม่ทราบ ท่านแวะเข้าทอดผ้าป่าเจ้าพระบรมวิริยเดว (อยู่) วัดสังเวชฯ ซึ่งกำลังจำวัดอยู่ ท่านเปลื้องจีวรของท่านออกคลุมเท้าเจ้าคุณพระบรมฯ แล้วออกมาบอกกับพระข้างนอก ว่าให้ช่วยเรียนท่านเจ้าคุณท้าวว่า “ฉันได้มาทอดผ้าป่าจะ หนึ่งฉันจะเป็นงั่งไปละจะ (คือมีแต่ผ้าอังสะไม่มีจีวรห่มไป)”

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้ารับนิมิตไปในงานวัดแห่งหนึ่ง นับว่าเป็นงานเทศกาลสารท (ทำบุญสิ้นเดือน ๑๐) เมื่อพระสงฆ์ลงไปประชุมพร้อมกันที่ในศาลาการเปรียญ พอให้ศีลเสร็จแล้วพระสงฆ์จะเริ่มสวดถวายพรพระ พวกสัปบุรุษต่างเตรียมจะตักบาตร เผอิญมีสุนัขคู่หนึ่งกำลังสมจรรกันอยู่ ณ ส่วนหนึ่งแห่งศาลา พวกทนายทนายิกาเห็นเป็นการน่าอูจาด ต่างพากันขับไล่สุนัขนั้นเป็นกาหล เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าจึงร้องบอกว่า “อย่า! อย่า!! อย่าทำเขาเรื่องของสัตว์ สัตว์ทำไป เรื่องของคน ก็ให้คนทำกันไป” (วาตะของเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้านี้เป็นคตินิยมที่ควรปฏิบัติโดยเคร่งครัด ด้วยคนส่วนมากมักเอาเรื่องของคนอื่นมาเป็นธุระของตน หรือชอบวิพากษ์วิจารณ์แต่เรื่องของคนอื่น ส่วนเรื่องของตัวเองหรือกิจที่ตัวเองจะทำไม่นำพา)

คราวหนึ่งเป็นงานพระราชพิธีโสกันต์ เจ้าพนักงานวางฎีกาอาราธนาเจ้าประคุณสมเด็จฯ องค์ ๑ ไปเจริญพระพุทธมนต์เวลาเย็น รุ่งขึ้นเวลาเช้าพระบรมราชทานฉันทน์ จะเนื่องด้วยเหตุไรไม่ปรากฏ ท่านไปไม่ทันกำหนดเวลาเจริญพระพุทธมนต์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รับสั่งเป็นที่สัพยอกว่า “ไม่เอาใจใส่ในราชการอย่างนี้ถอดเสียก็ทีละ” เมื่อสวดมนต์จบท่านหาได้เอาพัศคกลับไปด้วยไม่ สังฆการีเห็นดังนั้นเข้าใจว่าท่านคงลืม จึงรีบนำพัศคไปถวาย ท่านว่า “นี่พ่อเป็นอะไรจึงมาตั้งสมเด็จพระเจ้าเมื่อถอด ๆ กันในวัง จะมาตั้งกันกลางถนนอย่างไร” สังฆการีนำความขึ้นกราบทูล ครั้นวันรุ่งขึ้นเมื่อพระสงฆ์รับพระราชทานฉันทน์เสร็จแล้ว จึงทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานพัศค ทรงแต่งตั้งท่านให้ดำรงตำแหน่งสมเด็จพระราชาคณะดั้งเดิม ท่านก็ได้ครองไตรแพรอีก ๑ ไตร

เมื่อกล่าวถึงเรื่องเจ้าประคุณสมเด็จพระญาณสังวรญาณมุนี (ท่อน) วัดอรุณราชวราราม รัชฎีกานิมิตต์ในงานพระราชพิธีฉัตรมงคลแล้ว ไปรัชฎีกานิมิตต์ของเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช) ที่สมุหนายกถวาย เข้ามาไม่ทันพระราชพิธี สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงกริ้ว ดำรัสว่า “ท่านภูเขาดีกว่าฉัน” แล้วโปรดให้ลดยศลงเป็นพระเทพมุนีตามเดิม และในคราวเดียวกันนั้น เจ้าคุณพระโพธิ์วงศาจารย์ (ผ่อง) วัดราชบูรณะ ก็มีความผิดเช่นเดียวกัน จึงโปรดให้ลดยศเป็นพระธรรมภาณพิลาสตามเดิม ความที่กล่าวนี้มีปรากฏในจดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ ร.๕ ภาค ๔ หน้า ๔๔-๔๖ ดังคัดมาลงไว้ต่อไปนี้

“วันศุกร์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีฉลูนพศกจุลศักราช ๑๒๓๔ ฯลฯ ย่ำค่ำแล้วออกไปมหาปราสาทสวดมนต์สมโภชพระเศวตฉัตร พระสงฆ์ ๓๒ รูป แต่พระธรรมเจดีย์ผู้ให้ศีล พระโพธิ์วงศ์ผู้ขจัดตำนานไม่มา พระธรรมเจดีย์ว่าไปสวดมนต์เขยิบบ้านท่านภู^(๑) ให้ปลัดมาแทน แต่พระที่ไปสวดแล้วกลับมามีอยู่หลายรูป คือพระมงคลเทพ พระอริยโมลี พระราชมุนีนี้มาทัน ได้กล่าวว่า สวดแต่เย็น แต่ที่ไม่มาให้พระมาแทน ชี้เกียจเสีย การนี้ก็เป็นภาระใหญ่ไม่ควรจะขาด ได้ให้ถอดพระธรรมเจดีย์ ลงเป็นพระเทพมุนีตามเดิม ถอดพระโพธิ์วงศ์ที่ไม่มาลงเป็นพระธรรมภาณพิลาสตามเดิมด้วย ให้คืนตาลปัตรมาตั้งพระเทพโมลีเป็นพระธรรมเจดีย์แทน ตั้งพระราชมุนีเป็นพระโพธิ์วงศ์ในเย็นวันนั้น พระที่ไปสวดมนต์บ้านท่านภูแล้วมาทัน ได้ให้รางวัลจีวรแพรองค์ละตัวด้วย เวลายามกลับเข้ามา”

“วันอาทิตย์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีฉลูนพศก จุลศักราช ๑๒๓๔ เวลา ๕ โมงไปไพศาลทักษิณ เลี้ยงพระแล้ว ตั้งพระอริยมุนีเป็นพระเทพโมลีอยู่จนเวียนเทียนแล้ว กลับเวลาบ่ายโมงเศษ ฯลฯ เวลา ๒ ทุ่มเศษ ออกไปอนันตสมาคม^(๑) สวดมนต์ พระวุฒิการเอา

(๑) คือเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุณยรัตพันธุ์) ที่สมุหนายก

(๑) พระที่นั่งอนันตสมาคมองค์แรก อยู่ตรงหลังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เป็นท้องพระโรงอภิเษกนิเวศ ซึ่งอยู่ตรงที่สวนคิวาลัยบัดนี้ เดิมเป็นสวนที่เสด็จประพาสครั้งรัชกาลที่ ๒ ถึงรัชกาลที่ ๔ โปรดให้สร้างพระราชมนเทียรขึ้นใหม่ ทำอย่างแบบตึกฝรั่ง มีชื่อพระที่นั่งหลายองค์ เรียกรวมกันว่าพระอภิเษกนิเวศ ต่อมาเมื่อในรัชกาลที่ ๕ พระราชมนเทียรหมื่นข้าราชการ ทอดโทรมลง เป็นตึกมีเสาไม้เป็นโครง ไม้ผุเหลือที่จะซ่อมแซมให้คืนดี จึงต้องรื้อเสียทั้งหมด (-พระราชพงศาวดาร ร.๕)

ร่างหมายเรื่องพระไม่มาสวนมนต์ ในการหลวง ไม่ให้มีพระมาแทนต่อไป ได้ยกเอาเรื่องที่ถอดพระธรรมเจดีย์พระโพธิวงศ์ขึ้นว่ากับพระวุฒิการแล้วว่าขรัวผ่องนั้นไม่ได้ไปไหน แต่เมื่อรับฎีกาสังฆการีนิมนต์ไม่ได้ดูจึงมาไม่ทัน ได้สั่งให้ตีสังฆการีผู้วางฎีกา ๓๐ ที่ ค้วยพระขาดไม่ได้ไปตามเวลา ๔ หุ้มเศษกลับเข้ามา”

ตามปรกติเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหากษัตริย์อาหารสำรวม คือเวลานั้นเข้าท่านจะหยิบอาหารคาวหวานทุกชนิด ใส่ลงในบาตรคลุกเคล้ากับข้าวสุกแล้วฉัน ท่านทำดังนี้เป็นอาจิณปฏิบัติ เว้นแต่ไปในกิจนิมนต์ ว่าคราวหนึ่งท่านได้เอาอาหารสำรวมไปถวายให้พระวัชรเมธี ๓๓-๔๐ องค์นั้น แล้วท่านถามพระเหล่านั้นว่า “อร่อยไหมจ๊ะ” พระบางองค์ (เห็นจะเกรงใจท่าน จึง) เรียนกันว่า “อร่อย” บางองค์ว่า “ไม่อร่อย” เขาว่าถ้าพระองค์ใดบอกว่า “อร่อย” ท่านหนึ่งไม่พูดว่าอะไร ถ้าองค์ใดบอกว่า “ไม่อร่อย” ท่านก็ว่า “พระองค์นั้นพูดจริง พูดถูก” ได้ฟังเล่ากันมาดังนี้ (พระที่ถือศีลเลขาปฏิบัติ ย่อมฉันอาหารสำรวมเป็นประจำ แต่พระที่ไม่เคยชินหรือไม่ชอบอาหารชนิดนี้ เห็นจะคิดว่าไม่อร่อยแน่)

คราวหนึ่งเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เข้าไปในพระราชวังเวลากลางวันเสกๆ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็น ค่ำรัสว่า “ขรัว รู้แล้วๆ” แล้วท่านเอาไต้ขึ้นที่มกับกำแพงวังคับไฟแล้วเดินกลับออกมา เหตุที่เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทำดังนี้ เกิดแต่ท่านวิตกว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงหมกมุ่นมัวเมาในกามคุณ (โปรดละคร) มากเกินพอดี^(๑) ครั้นท่านจะถวายพระพรทูลเตือนโดยตรง ก็เกรงพระราชอัธยาศัย

(๑) ละครหลวงเลิกเสียเมื่อรัชกาลที่ ๓ ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางโสมมนัสได้ทรงหักละครเด็กผู้หญิงในพระบรมมหาราชวังขึ้นชุด ๑ แต่ยังไม่ทันจะได้ออกโรง สมเด็จพระนางโสมมนัสสิ้นพระชนม์เสียเมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕ ถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๓๙๖ โปรดให้รวมละครของสมเด็จพระนางโสมมนัสหักเป็นละครหลวง ท้นออกโรงเล่นสมโภชข้างเพือกตัวที่ ๒ (คือพระวิสุทธิรัตนกิริณี) เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๗ จึงได้มีละครหลวงขึ้นในรัชกาลที่ ๔ แต่นั้นมา (จากตำนานเรื่องละครโอเปร่า)

ปรากฏในหนังสือราชสกุลวงศ์ว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ ๒๗ พรรษา เสวยราชย์เมื่อพระชนม์พรรษา ๔๗ พรรษา เสวยราชย์อยู่ ๑๘ ปี มีพระราชโอรสธิดา ประสูติก่อนบรมราชาภิเษก ๒ พระองค์ ประสูติเมื่อบรมราชาภิเษกแล้ว ๘๐ พระองค์ รวมทั้งสิ้นเป็น ๘๒ พระองค์ ในหนังสือมหายานกุฎราชकुณานุสรณ์ พระนิพนธ์กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชโอรสธิดา ชาย ๓๙ หญิง ๔๓ ตก (แห่ง) ๒ รวมทั้งหมด ๘๔ พระองค์

ท่านจึงแสวงจุดใต้ถ้ำเข้าไปในพระราชวังเวลากลางวัน เป็นประหนึ่งว่าที่ในพระราชฐานมีแต่กลางคืนไม่มีกลางวันเลย^(๑)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ดำรัสเล่าว่า มีผู้ถามเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า สองไขที่บังพระพักตร์พระประธานในโบสถ์นั้นมีไว้ทำไม ท่านตอบว่า มีไว้สำหรับพระสงฆ์ที่ลงโบสถ์เมื่อแสดงอาบัติจะได้ปีนมานั่งเสียไม่ให้พระประธานเห็น (เมื่อพระสงฆ์จะแสดงอาบัติในเวลาจะทำสังฆกรรม หรือนาค(อุปสัมปทาเปกซ์) จะครองผ้าเมื่อจะอุปสมบท มักทำกันที่ข้างหรือหลังพระประธาน)

แต่ก่อนเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะไปไหนทางบกหรือทางน้ำ ท่านก็ไปด้วยคานหามด้วยเรือกัญญา คนทั้งหลายก็ชมกันว่า ท่านประพฤติกฎุมิ สมเป็นพระของในหลวง (รัชกาลที่ ๑ โปรดให้อุปสมบทเป็นนาคหลวง) ครั้นภายหลังต่อมา ท่านละเลิกไม่ทำเช่นนั้น กลับประพฤติเป็นอย่างพระลูกวัด ไม่ถ้อยคถ้อยศักดิ์ (ดังกล่าวมาแล้วในที่อื่น) ครองจีวรก็เสวราหมองเยี่ยงพระโมฆราช^(๒) คนทั้งปวงก็พากันกล่าวตำหนิ ว่าท่านประพฤติปอน ไม่สมกับเป็นถึงสมเด็จพระเจ้า ความนั้นทราบถึงเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ท่านจึงมักกล่าวเนืองๆ ว่า “ที่เขาชมนั่นแหละคือขรวโตบ้า ที่เขาตินั่นแหละคือขรวโตดี” หรือว่า “ที่ขรวโตบ้าก็ว่าขรวโตดี ที่ขรวโตดีก็ว่าขรวโตบ้า” ดังนี้

(๑) ในหนังสือ “ประวัติและเกียรติคุณของสมเด็จพระพุทธาจารย์(โต)” โดยฉันทิชัย กล่าวว่า ในรัชกาลที่ ๕ เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้จุดใต้ถ้ำไปหาเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในเวลากลางวันอีกครั้ง ๑ ด้วยท่านเห็นว่าเวลานั้นบ้านเมืองอยู่ในภาวะไม่ปกติ

หนึ่งในหนังสือพิมพ์ไทย ฉบับประจำวันจันทร์ที่ ๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ กล่าวถึงนรินทร์กลิ้งถ้อยโคมเข้าวังเวลากลางวัน นรินทร์กลิ้งจะทราบเรื่องเดิมของเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างไรหาทราบไม่ แต่ที่นรินทร์กลิ้งทำดังนั้น คุนน่าประหลาด จึงคัดความตอนนั้นมาลงไว้ด้วย ดังนี้ “ในตอนในหลวงรัชกาลที่ ๘ สวรรคตใหม่ๆ นรินทร์กลิ้ง (พระพนมสารรินทร อดีตผู้ว่าราชการจังหวัดนครนายก) ถ้อยโคมเข้าไปในวังเวลากลางวัน ทหารไม่ยอมให้เข้า และได้มีผู้ถาม นรินทร์ตอบว่า บ้านเมืองมันมีคมนนั้ มองคุอะไรไม่ค่อยเห็น จึงต้องใช้ตะเกียงส่องมา”

(๒) พระโมฆราชได้รับยกย่องแห่งพระศาสนา ว่าเป็นเอกตักคะแห่งสาวกผู้ทรงจีวรเสวราหมอง

วันหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ (ตรงข้ามสวนสราญรมย์) เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาปวเรศวราธิบดี (ตรงข้ามสวนสราญรมย์) เสด็จผ่านไป ทรงเห็นเข้า มีพระราชดำรัสสั่งตำรวจว่า “ไปนิมนต์ขรัวโตมานี่” ตำรวจจึงตามไปเรียนท่าน ๆ ทยุคตามว่า “พ่อเป็นใคร?” เขาตอบว่า “ตำรวจ” ท่านบอกว่า “ไม่ไป” ตำรวจกลับมากราบทูลถึงท่านว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสว่า “สังฆการีไปนิมนต์ขรัวโตมานี่” ท่านจึงกลับมาเฝ้า^(๑)

วันหนึ่งในปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาปวเรศวราธิบดี (ตรงข้ามสวนสราญรมย์) เสด็จผ่านไป ทรงเห็นเข้า มีพระราชดำรัสสั่งตำรวจว่า “ไปนิมนต์ขรัวโตมานี่” ตำรวจจึงตามไปเรียนท่าน ๆ ทยุคตามว่า “พ่อเป็นใคร?” เขาตอบว่า “ตำรวจ” ท่านบอกว่า “ไม่ไป” ตำรวจกลับมากราบทูลถึงท่านว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสว่า “สังฆการีไปนิมนต์ขรัวโตมานี่” ท่านจึงกลับมาเฝ้า^(๑)

เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๑๒ จีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ จะทรงสร้างพระบรมรูปทั้ง ๔ รัชกาล โปรดฯ ให้พระองค์เจ้าประจักษ์สุวรรณา อธิบดีกรมช่างสิบหมู่เป็นผู้อำนวยการ เมื่อขึ้นหุ่นนั้น ต้องอาศัยใต้อาจารย์ที่เคยเห็นพระองค์ ให้บอกลักษณะพระรูปโฉมและคฤหาสน์ให้ช่างแก้ไขแต่แรกจนแล้ว ก็ในเวลานั้นผู้ที่เคยเห็นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีอยู่มาก แต่ผู้ที่เคยเห็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้แต่ ๔ คน คือพระองค์เจ้าหญิงบุษยามหา พระราชธิดาในรัชกาลที่ ๓ พระองค์ ๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆังฯ องค์ ๑ เจ้าพระยาสุรธรรมมนตรี (บุญศรี) คน ๑ กับพระยาธรรมมา (ลุ่ม สนิธรัตน์) คน ๑ ขึ้นพระบรมรูปสำเร็จเมื่อเดือนอ้าย ปีมะแม^(๓) แล้วโปรดฯ ให้ประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาทในชั้นแรก^(๔) (ปีที่ขึ้นหุ่นพระบรมรูปทั้ง ๔ รัชกาลนั้น เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ มีอายุถึง ๘๒ ปีแล้ว แต่ท่านยังมีความทรงจำดีมาก จึงจดลงไว้ เพื่อแสดงความเป็นรัตติกาลของภาพของท่านให้ปรากฏในเรื่องประวัติสืบไป)

(๑) เรื่องนี้หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงจดพระทานมารับสั่งว่า เสด็จพ่อ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาปวเรศวราธิบดี) ตรัสเล่า

(๒) เรื่องนี้ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงจดพระทานมารับสั่งว่า เสด็จพ่อ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาปวเรศวราธิบดี) ตรัสเล่า

(๓) ในจดหมายเหตุหอ (พิมพ์ไว้ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘) ว่า วันศุกร์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะแม จ.ศ. ๑๒๓๓ (พ.ศ. ๒๔๑๔) เวลาเช้า ๒ โมง ๔๘ นาที หล่อพระบรมรูปทั้ง ๔ รัชกาล

(๔) จากหนังสือ “ความทรงจำ” พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาปวเรศวราธิบดี

รูปหล่อสมเด็จพระเจ้า

เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าจะอาพาธด้วยโรคอะไรหาทราบไม่ ทราบแต่ว่าท่านถึงมรณภาพเมื่อวันเสาร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๘ (ต้น) ปีวอก จ.ศ. ๑๒๓๔ ตรงกับวันที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๑๕ เวลา ๒ ยาม (๒๔.๐๐ น.) จำนวนอายุได้ ๘๕ ปี พรรษา ๖๕

เมื่อพระราชทานเพลิงศพแล้ว^(๑) ต่อมาจะเป็นปีใดไม่ทราบแน่ คณะศิษยานุศิษย์และผู้ที่เกี่ยวข้องได้ร่วมกันจัดการประกอบพิธีหล่อรูปของท่านขึ้นรูป ๑ ที่วัดระฆังฯ หน้าตัก ๔๐.๒ ซม. ลงรักปิดทอง โดยหลวงวิจิตรนฤมล (พึง ปฎิมาประกร) เจ้ากรมช่างสิบหมู่ บ้านตำบลช่างหล่อ จังหวัดธนบุรี เป็นผู้ปั้นหุ่นแล้วเชิญไปประดิษฐานไว้ที่ในมุขหลังพระอุโบสถ วัดไชโย จังหวัดอ่างทอง (ปัจจุบันอยู่ในพระวิหาร)^(๒) ภายหลังต่อมาได้จัดการหล่อขึ้นอีกรูป ๑ หน้าตัก ๔๘ ซม. ลงรักปิดทอง ใครเป็นผู้ปั้นหุ่นสืบไม่ได้ ความทราบแต่ว่าหล่อไม่ทันฤกษ์ที่กำหนด ว่าเดิมประดิษฐานอยู่ในศาลาการเปรียญวัดระฆังฯ ต่อมาได้ย้ายมาไว้ที่ในพระวิหาร (เวลานี้ประดิษฐานอยู่ ณ ศาลาหน้าพระอุโบสถวัดระฆังฯ)^(๓) รูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้า ๒ รูป ทางวัดได้จัดทำพิธีแห่โดยทางเรือ (เป็นอย่างที่เรียกว่า “ชักพระ”) เป็นงานประจำปี กำหนดวันแรม ๓ ค่ำ เดือน ๑๒ เริ่มพิธีแห่แต่ทำหน้าวัดระฆังฯ มาเข้าคลองมอญ ถึงสี่แยกบางเสาธงเลี้ยวขวาเข้าคลองบางขุนศรี (คลองชักพระ) ไปออกคลองบางกอกน้อย พักแข่งเรือที่หน้าวัดสุวรรณคีรี (ชีเหล็ก) พอควรแก่เวลา แล้วล่องมาตาม

(๑) เรื่องเกี่ยวกับการพระราชทานเพลิงศพเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้า ยังคงไม่พบจดหมายเหตุ ได้ฟังจากคำบอกเล่าว่า พระราชทานเพลิงที่เมรุบนวัดอรุณราชวราราม และว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้เสด็จไปพระราชทานเพลิง พอเสด็จถึงท่าราชวรดิษฐ์ ฝนตกหนักจึงโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระยาบวรราชนิธิยุมาธิราชฯ เสด็จไปทอดพระเนตรแทนพระองค์

(๒) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเลียบมณฑลฝ่ายเหนือเมื่อปีฉลู ร.ศ. ๑๒๐ (พ.ศ. ๒๔๔๕) เสด็จวัดไชโย ทอดพระเนตรรูปหล่อนี้ ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ดังนี้ “รูปสมเด็จพระพุทธอาจารย์ (โต) มีเค้าจำได้ แต่หนุ่มไปกว่าเมื่อถึงเวลามรณภาพสักหน่อยหนึ่ง” (กุภาพ)

(๓) ปัจจุบันนี้ รูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้า ได้สร้างกันแพร่หลายทั่วไป

คลองบางกอกน้อยกลับวัตรฆัง ๖ เล่ากันว่าในปีหนึ่งเมื่อจัดทำพิธีแห่เสร็จแล้ว พอเรือที่ประดิษฐานรูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จฯ จอดเทียบท่าหน้าวัด จะเนื่องด้วยเหตุใดไม่ปรากฏ รูปหล่อนั้นได้เลื่อนตกจากเรือจมลงไปในแม่น้ำเจ้าพระยา ต้องช่วยกันงมเอาขึ้นมา แล้วจัดการบิณฑองและสมโภชกันเป็นงานมโหฬาร ว่าแต่นั้นพิธีแห่รูปเจ้าประคุณสมเด็จฯ ถึงจะไม่จัดทำกันสืบมาจนทุกวันนี้

ถึงปีระกา พ.ศ. ๒๕๐๐ ซึ่งเป็นศตวรรษที่ ๒๕ แห่งพระพุทธศาสนา เป็นอภิลักขิตสมัยที่เจ้าประคุณสมเด็จฯ ถึงมรณภาพเวียนมาบรรจบครบ ๘๕ ปีเท่าชนมายุของท่าน ในโอกาสอันเป็นอukumงคลกาลนี้ พระครูกลัยานนุกุล (เซ่ง อัญญาจาโร) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดกลัยานมิตร จังหวัดธนบุรี ได้เป็นประธานจัดการสร้างอนุสรณ์วัตถุเนื่องในเจ้าประคุณสมเด็จฯ และบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายเป็นพิเศษ คือ (๑) สร้างพระเครื่องด้วยโลหะ ด้านหน้าเป็นแบบพระสมเด็จ ด้านหลังเป็นรูปเจ้าประคุณสมเด็จฯ (ในลักษณะนั่งบริกรรม) ขนาดกว้าง ๑ ซม. ๘ มม. สูง ๒ ซม. ๕ มม.หนา ๒ มม. (ซึ่งจะเรียกว่า “พระสมเด็จ” ต่อไป) กับหล่อรูปเจ้าประคุณสมเด็จฯ (ในลักษณะนั่งบริกรรม) หน้าตัก ๑๒ ซม. และ ๖๘ ซม. (๑) เพื่อให้พระสมเด็จและรูปเจ้าประคุณสมเด็จฯ เป็นปูชนียวัตถุทรงคุณานุภาพขลังศักดิ์สิทธิ์อย่างวิเศษสุด จึงได้ขอความอนุเคราะห์พระอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญทางวิทยาคมทั่วราชอาณาจักรให้ช่วยลงอักขระเลขยันต์บริกรรมปลุกเสกโลหะสำหรับหล่อ รวมพระอาจารย์ผู้ลงโลหะ (ใน ๗๑ จังหวัด) ๑,๗๘๒ รูป โลหะที่ลง ๑๓,๖๗๗ ชิ้น ประกอบพิธีหล่อวันที่ ๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๐ (๒) ณ วัดกลัยานมิตร จังหวัดธนบุรี เวลา

(๑) รูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จฯ หน้าตัก ๖๘ ซม. สร้างเพียง ๓ องค์ ประดิษฐานไว้ที่วัดพระสมุทรเจดีย์ อำเภอเมือง จังหวัดสมุทรปราการ องค์ ๑ ที่วัดกลัยานมิตร อำเภอธนบุรี จังหวัดธนบุรี องค์ ๑ และที่วัดอุดมรังสี (หนองค้างพลู) อำเภอหนองแขม จังหวัดธนบุรี องค์ ๑

(๒) พิธีกรรมหล่อพระสมเด็จและรูปสมเด็จฯ ได้จัดทำตามตำรับสร้างพระกริ่งและพระชัยวัฒน์แห่งสำนักวัดสุทัศน์ฯ ตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕ ในตำนานสร้างพระนั้นกล่าวว่า ตำรับนี้เป็นของสมเด็จพระพนรัตน์ วัดป่าแก้ว กรุงเก่า ได้ตกทอดมาอยู่ที่กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชินโรส วัดพระเชตุพนฯ พระพุฒาจารย์ (มา) วัดจักรวรรดิฯ รับต่อมาภายหลังตกมาอยู่ที่สมเด็จพะสังฆราช (แพ) วัดสุทัศน์ฯ เมื่อดำรงสมณศักดิ์ที่พระเทพโมลี

๖.๐๘ น. เป็นปฐมฤกษ์เททอง (เมื่อประกอบพิธีหล่อ พระอาจารย์ผู้เรืองเวทมนต์ ๔๔ รูป ได้ร่วมกันบริกรรมปลุกเสกโลหะสำหรับหล่อนั้นอีกวาระหนึ่ง)

นอกจากนี้ได้จัดสร้างฝ้ายันต์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่า “ฝ้ายันต์สมเด็จพระ” โดยคัดลอกอักขระเลขยันต์ต่าง ๆ จากสมุทสมเด็จ ซึ่งเป็นสมบัติของเจ้าประคุณสมเด็จฯ ตีพิมพ์บนผืนผ้า ขนาดรูปยันต์กว้าง ๒๑.๕ ซม. ยาว (วัดผ่าศูนย์กลาง) ๒๗.๓ ซม. ประกอบพิธีปลุกเสกพร้อมกับการสร้างพระสมเด็จและรูปเจ้าประคุณสมเด็จฯ นั้น (ฝ้ายันต์สมเด็จที่ประกอบพิธีปลุกเสกแล้ว มีตรารูปพรหมสี่หน้าในวงกลมสี่แฉก ประทับที่มุมซ้ายด้านล่างเป็นสำคัญ) และ (๒) สร้างอุโบสถและวิหาร (เป็นที่ประดิษฐานรูปหล่อเจ้าประคุณสมเด็จฯ) ณ วัดอุดมรังสี (หนองค้ำพลู) ตำบลหนองค้ำพลู อำเภอหนองแขม จังหวัดธนบุรี (ถนนเพชรเกษม กม. ที่ ๒๐) อุทิศส่วนกุศลถวายแด่เจ้าประคุณสมเด็จฯ ชื่อนานนามว่า “โบสถ์สมเด็จฯ โต” และ “วิหารสมเด็จฯ โต” เป็นปูชนียสถานเฉลิมเกียรติคุณของท่านสืบไป (พระสมเด็จ รูปหล่อสมเด็จฯ หน้าตัก ๑๒ ซม. และฝ้ายันต์สมเด็จ สำหรับแจกจ่ายเป็นปูชนียวัตถุแก่ผู้บริจาคทรัพย์ร่วมสร้างกุศลอนุสรณ์อุทิศถวายเจ้าประคุณสมเด็จฯ)

คาถาแปล

เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณวรเถระ
วัดเทพศิรินทราวาส แปลและเรียบเรียง

คาถาแปล

เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณวรเถระ

วัดเทพศิรินทราวาส

แปลและเรียบเรียง

อนิจจา วต สงฺขารา
อุปฺปาทวยธมฺมิโน
อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ
เตสํ วุปฺสโม สุโข.
สพฺเพ สตฺตา มรฺณฺติ จ
มรฺิสฺส จ มรฺิสฺสเร
ตเถวาทํ มรฺิสฺสํ
นตฺถิ ม เอตฺถ สํสโย.
อุปฺนียติ จีวิตมปฺปมายํ
ชรฺูปนิตฺสฺส น สนฺติ ตาณฺนา,

เอตํ ภยํ มรฺเณ เปกฺขมาโน
ปฺญญานํ กยิราถ สุขาวหาณิ.
อกฺกตนาถ กตํ ปาปํ
อกฺกตนา สงฺกิลิสฺสติ
ตตฺกตนา อกตํ ปาปํ
อกฺกตนา วิสฺสุณฺติ
สุทฺธิอสุทฺธิ ปจฺจตฺกํ
นาณฺโณ อณฺณํ วิโสธเย.
ชรฺาธมฺโมมฺหิ

สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ
มีความเกิดขึ้นแลความเสื่อมไปเป็นธรรมดา
เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป
ความระงับแห่งสังขารทั้งหลายนั้นเป็นสุข.
สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง กำลังตาย
เสวยตายไปแล้ว แลจักตาย
เราก็จักตายอย่างนั้นเหมือนกัน
ความสงสัยในเรื่องตายนี้ ไม่มีแก่เรา
ชีวิตคืออายุเป็นของน้อย อันชวนำเข้าไปอยู่เสมอ
เมื่อสัตว์อันชวนำเข้าไปเสมอแล้ว สัตว์แลสังขารซึ่ง
เป็นที่พึ่งช่วยป้องกัน ย่อมไม่มี

บุคคลเมื่อพิจารณาเห็นภัยในความตายนั้น
พึงหมั่นทำบุญทั้งหลาย อันจะนำความสุขมาให้เกิด.
ความชั่วอันบุคคลใดกระทำแล้วด้วยตนเอง
บุคคลนั้นย่อมเศร้าหมองด้วยตนเอง
ความชั่วอันบุคคลใดไม่กระทำแล้วด้วยตนเอง
บุคคลนั้นย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยตนเอง
ความบริสุทธิ์แลความไม่บริสุทธิ์เป็นของจำเพาะตัว
คนอื่นจะพึงทำคนอื่นให้บริสุทธิ์ไม่ได้
เรามีความแก่เป็นธรรมดา

ชรั อนาคติโต,
 พยาธิธมโมมุหิ
 พยาธิ อนาคติโต,
 มรณธมโมมุหิ
 มรณ อนาคติโต,
 สพเพหิ เม ปิเยหิ มนาเปหิ
 นานาภาโว วินาภาโว,
 กมฺมสฺสโกมุหิ
 กมฺมทายาโท
 กมฺมโยนิ
 กมฺมพณฺธุ
 กมฺมปฏิสรณ,
 ยํ กมฺมํ กริสฺสํ
 กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา
 ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสํ
 อตฺตาทิ อตฺตโน นาโถ
 โโก หิ นาโถ ปโร สียา
 ปฏิกฺขเจว ทํ กยิรา
 ยํ ชญฺญา หิตมตฺตโน
 เอกตฺตมภิญฺญา
 สทตฺตปสุโต สียา
 สทตฺตปรมา อตฺตา
 ขนฺตฺยา ภยฺโย น วิชฺชติ
 สามญฺเญ สมฺโณ ทิฏฺฐเฐ
 ปุเรยฺย ธมฺมนฺตฺนโน
 อจฺจุจ ्हิ อจฺจุจํ รกฺขํ
 คุณฺวา จาตฺตโน คุณํ

ไม่ล่วงพ้นความแก่ไปได้
 เรามีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา
 ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้
 เรามีความตายเป็นธรรมดา
 ไม่ล่วงพ้นความตายไปได้
 เราจะต้องพลัดพรากจากของรัก
 ของชอบใจทั้งหลายทั้งสิ้น
 เรามีกรรมเป็นของของตัว
 เป็นผู้รับผลของกรรม
 มีกรรมเป็นกำเนิด
 มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์
 มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย
 เราจักทำกรรมอันใด
 ดีหรือชั่ว
 เราจักเป็นผู้รับผลของกรรมอันนั้น
 ตนนั้นแหละเป็นที่พึ่งของตน
 ผู้ใดใครเล่าจะเป็นที่พึ่งของตนได้
 บุคคลควรทำกิจนั้นแต่เดิมทีเดียว
 เมื่อรู้ว่าสิ่งใดเป็นประโยชน์แก่ตน
 ครั้นรู้ว่าสิ่งนั้นเป็นประโยชน์แก่ตนแล้ว
 พึงเป็นผู้ชวนช่วยในประโยชน์ของตน ๆ เกิด
 ประโยชน์ทั้งหลาย มีประโยชน์ของตนเป็นอย่างยิ่ง
 สิ่งอื่น ๆ ไม่มียิ่งไปกว่าขันติความอดทน
 ผู้เป็นสมณะ พึงตั้งอยู่ในธรรมของสมณะ
 พึงบำเพ็ญธรรมของตน ๆ ให้บริบูรณ์เกิด
 กิตนเป็นคนสูง จงรักษาความสูงของตนไว้
 หนึ่งผู้มีความดี จงรักษาคุณความดีของตนไว้ให้ดี

สารุ โข ทูลลโก โลเก
 อสารุ สุลโก สทา
 ภูมิ เว สารุรูปาน
 กตณฺญกตเวทิตา,
 สุทาซุโว อโนลโน
 กุพพิ ปรมฺมุขา อปี,
 รกฺขมาโน สโต รกฺข
 อปฺปตฺโต โน จ อุลลเป.
 สพุเพ สตุตา มริสฺสนฺติ
 มรณฺหํ หิ ชิวํ
 ยถากมฺมํ คมิสฺสนฺติ
 ปุณฺณปาปผลูปคา,
 นิริยํ ปาปกมฺมนฺตา
 ปุณฺณกมฺมา จ สกฺกตํ
 ตสฺมา นเรยฺย กลฺยาณํ
 นิธิยํ สมฺปราวํ,
 ปุณฺณานิ ปรโลกสฺมี
 ปตฺติจฺจา โหนฺติ ปาณิน.
 อกุโกเรน ชินเ โกร
 อสารุํ สารุณา ชินเ
 ชินเ กทริยํ ทาเนน
 สจฺเจนาณิกวาณิน.
 อาโรคฺยา ปรมา ลาภา
 สนฺตฺตฺว จี ปรมํ ธนํ

สิ่งที่ดีที่ชอบ หาได้ยากนักในโลก
 สิ่งที่ไม่ดีไม่ชอบหาได้ง่ายทุกเมื่อ.
 ความกตัญญูกตเวที
 เป็นพื้นใจของคนดีทั้งหลาย
 ผู้มีสันดานอันซื่อตรง ย่อมไม่ทำอวดอวดจับจก
 แม้เมื่อทำการใดในทีกลับหลัง
 เมื่อผู้จะรักษาสิ่งไร ต้องมีสติระวังรักษา
 หนึ่งเมื่อไปยังไม่ถึง อย่าพึงเพ้อพูดอวด.
 สัตว์ทั้งหลายจักตายหมดด้วยกัน
 เพราะในชีวิตมีความตายเป็นที่สุด
 สัตว์ทั้งหลายจักเป็นผู้รับผลแห่งบุญและบาป ไปตาม
 กรรมที่ตนทำไว้อย่างไร
 หมู่ชนผู้มีการงานอันเป็นบาป ย่อมไปสู่นรก
 ส่วนหมู่ชนผู้มีการงานอันเป็นบุญย่อมไปสู่สุคติ
 เพราะเหตุนี้ สาสุนเมื่อจะสร้างสมกรรม อันเกื้อกูล
 ความสุข ฤ็ภพภายหน้า ก็พึงหมั่นทำแต่กรรมอันงาม
 คือกุศลเถิด
 เพราะว่าบุญย่อมเป็นที่พึงของสัตว์ทั้งหลาย ในโลก
 เบื้องหน้า.
 พึงชนะความโกรธด้วยความไม่โกรธ
 พึงชนะความไม่ดีด้วยความดี
 พึงชนะคนตระหนี่ด้วยการให้
 พึงชนะคนขี้ปดด้วยความสัตย์.
 ความไม่มีโรคเป็นลาภอย่างยิ่ง
 ความสันโดษเป็นทรัพย์อย่างยิ่ง

วิสุตสา ปรมญาตี
 นิพพานํ ปรมํ สุขํ
 นตฺถิ รากสโม อคฺคิ
 นตฺถิ โทสสโม คโห
 นตฺถิ โมหสมํ ชาลํ
 นตฺถิ ตณฺหาสมา นทํ.
 อปฺปมาทรรตา โหถ
 สจิตตมนรฺกขถ

ทุกฺคา อุทฺตรธตฺตานํ
 ปงฺเก สนฺโนว กุณฺชโร

อนิมิตฺตมนนฺดาตํ
 มจฺจานํ อธิ ชีวิทํ
 กสิธมฺจ ปรีตฺตมฺจ
 ตมฺจ ทุกฺเคน สยฺยตํ.
 น ทิ สโ อปฺกกโม อตฺถิ
 เยน ชาตาน มียฺออเร,
 ชรมฺปิ ปตฺตา มรณํ
 เอวํมมา ทิ ปาณินโน.
 ผลานมิว ปกฺกานํ
 ปาโต ปตฺนโต ภยํ,
 เอวํ ชาตาน มจฺจานํ
 นิจฺจํ มรณโต ภยํ.
 อตฺตา หเว ชิตํ เสยฺโย
 ยา จายํ อิตรา ปชา

ความคุ้นเคยกันเป็นญาติอย่างยิ่ง
 พระนิพพานเป็นสุขอย่างยิ่ง.
 ไฟเสมอด้วยรากะไม่มี
 เกระห้เสมอด้วยโทสะไม่มี
 คาข่ายเสมอด้วยโมหะไม่มี
 แม่น้ำเสมอด้วยตัณหาไม่มี
 ท่านทั้งหลายจงยินดีในความไม่ประมาท
 จงตามรักษาจิตของตนไว้

จงถอนตนขึ้นจากหล่มที่ถอนได้ยาก
 เหมือนกุญชรตกหล่มแล้ว ถอนตนขึ้นจากหล่มได้
 ฉะนั้น.

ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ ไม่มีอะไรเป็นเครื่อง
 กำหนดหมาย ใคร ๆ ก็รู้ไม่ได้ว่าจะดับเมื่อไรกัน
 ชีวิตนั้น ทั้งเป็นไปโดยยากเย็น ทั้งเป็นของน้อย
 ทั้งยังประกอบด้วยทุกข์อีกเล่า.

ความเพียรเป็นเหตุไม่ตาย แห่งสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดมา
 แล้ว ย่อมไม่มีเลย

แม้อยู่ได้จนถึงชราก็ต้องตาย
 เพราะสัตว์ทั้งหลายมีอย่างนี้เป็นธรรมดา.

ภัยเพราะต้องหล่นในเวลาเช้าของผลไม้ที่สุกแล้ว
 ฉนั้นใด

ภัยเพราะต้องตายแน่ของสัตว์ทั้งหลายผู้เกิดมาแล้ว
 ก็ฉนั้นนี้.

ชนะตนนั้นแลประเสริฐ

ชนะประชาชนนอกนั้น ไม่ประเสริฐเลย

อตฺตทณฺตสฺสโปสฺสส
 นิจฺจํ สญฺญตฺตาริโน
 เนว เทโว น กนฺธพฺโพ
 น มาโร สห พฺรหฺมณา
 ชิตฺตํ อปฺปชิตฺตํ กยฺริยา
 ตถารูปสฺส ชนฺตฺตโน.
 โย สหสฺสํ สหสฺสเสน
 สงฺคามเม มานุเส ชินะ,
 เอกญฺจ เขยฺยเมตฺตานํ
 ส เว สงฺคามชฺชุตฺตโม.
 ยาภิํ วปเต พิชํ
 ตาทิสํ ลภเต ผลํ
 กลฺยาณการี กลฺยาณํ
 ปาปการี จ ปาปํ
 ปวฺตฺตํ ตาท เต พิชํ

ผลํ ปจฺจนฺโกสฺสสสิ.
 สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ
 สพฺพพรสํ ธมฺมโรโส ชินาติ
 สพฺพพรตฺติ ธมฺมรติ ชินาติ
 ตณฺหกุชฺชโย สพฺพกุชฺชํ ชินาติ.
 นิราสฺสทฺติ อนาคเต

อตฺธิยํ นานุโสจติ
 วิเวกทสฺสสิ ผลฺลสฺส
 ทิฏฺฐิสิฏฺฐํ จ น นิยุยติ.

เมื่อคนทรมาณตนแล้ว
 ประพฤติระวางตัวอยู่เป็นนิตย์
 เทวดา คนธรรพ์
 มาร กับพรหม
 ไม่อาจทำความชนะ
 ของคนเห็นปานนั้น ให้แพ้ได้เลย.
 ทหารใดชนะกองทหารในสงครามตั้งล้านคนก็ตาม
 แต่ผู้ใด พึงชนะตนคนเดียวได้
 ผู้นั้นแล ชื่อว่าเป็นผู้สูงสุดกว่าทหารผู้ชนะในสงคราม

คนหาว่านพืชเช่นใดไว้
 ย่อมได้ผลเช่นนั้น
 คนทำเหตุดี ก็ย่อมได้ผลดี
 คนทำเหตุชั่ว ก็ย่อมได้ผลชั่ว
 แน่ะพ่อ (เหมือน) พืชใด ๆ อันท่าน
 หว่านไว้แล้ว

ท่านก็จักได้เสวยผลแห่งพืชนั้น ๆ.
 ธรรมทานย่อมชนะทางทั้งปวง
 รสแห่งพระธรรมย่อมชนะรสทั้งปวง
 ความยินดีในพระธรรม ย่อมชนะความยินดีทั้งปวง
 ความสิ้นไปแห่งตัณหา ย่อมชนะทุกข์ทั้งปวง.
 สารุชนผู้ปฏิบัติ ไม่มีใจข้องติดอยู่ในอารมณ์ที่ยังไม่
 มาถึง

ย่อมไม่ตามเศร้าโศกถึงอารมณ์ที่ล่วงเลยไปแล้ว
 มีปกติเห็นสังตว่างในผัสสะทั้งหลาย
 อันกิเลสชักนำไปไม่ได้ ในเรื่องทิวิฐิความเห็นผิดทั้ง
 หลาย

อปฺปมาโท อมตํ ปทํ
 ปมาโท มจฺจุโน ปทํ
 อปฺปมตฺตา น มียฺยฺนติ
 เย ปมตฺตา ยถา มตา
 ปมาทํ ภยโต ทิสฺวา
 อปฺปมาทญฺจ เขมโต
 ภาเวถฺฐจฺจุกิกํ มคฺคํ
 เอสา พุทฺธนุสาสนํติ.

ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งความไม่ตาย
 ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย
 คนไม่ประมาท ชื่อว่าย่อมไม่ตาย
 คนเหล่าใดประมาท คนเหล่านั้นก็เหมือนคนตายแล้ว
 ครั้นเห็นความประมาทโดยความเป็นภัย
 และเห็นความไม่ประมาทโดยความปลอดภัยแล้ว
 พึงบำเพ็ญอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการเถิด
 ฐ เป็นพระพุทธานุสาสนี ฉะนั้นแล ฯ

อ ธิ บ า ย

เกิด – ตาย

โดย

พระครูสังวรสมาธิวัตร (ประเดิม โกมลโณภิกขุ)

อุ ติ ศ เ ต้

คุณโยมล้วน ดวงรัตน์

อธิบาย เกิด – ตาย

รวบรวมจาก

๑. คัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ
๒. คัมภีร์วินัยกาท
๓. คัมภีร์ปรมัตถที่ปนัมหาภูกาท
๔. คัมภีร์เมตตาสูตรสุตตันตปิฏก

ความเกิด

๑

ปฏิสนธิ ความเกิด องค์ธรรมได้แก่ปฏิสนธิ ๒๐ คือ อุเบกขาสันตிரณจิต ๒ มหาวิปากจิต ๘ มหัคคตวิปากจิต ๔ และกัมมชรูป ๑ ถ้าจัดเป็นหมวดใหญ่ ๆ แล้วได้ ๔ หมวดคือ

๑. อธิบายปฏิสนธิ—เกิดในอบายภูมิจึง ๔ คือ นรก เปต อสุรกาย ติรัจฉาน
๒. กามสุคตปฏิสนธิ—เกิดในสุคตภูมิจึง ๗ คือมนุษย์ ๑ เทวดา ๖
๓. รูปาวจรปฏิสนธิ—เกิดในรูปภูมิจึง ๑๖ คือ รูปพรหม ๑๖
๔. อรูปาวจรปฏิสนธิ—เกิดในอรูปภูมิจึง ๔ คือ อรูปพรหม ๔

๒

จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิในอบายภูมิจึงนี้มี ๑ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณอกุศลวิปากจิต ๑
จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิในกามสุคตภูมิจึงมี ๗ มี ๘ ดวง คือ อุเบกขาสันตிரณกุศลวิปากจิต ๑ มหาวิปากจิต ๘

จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิในรูปภูมิจึงมี ๑๖ มี ๘ ดวง คือ รูปาวจรวิปากจิต ๘
รูปที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิในอสัญญสัตตภูมิจึงมี ๑ มี ๘ รูป คือ ชีวีตรูป ๑ อวินิพโกกรูป ๘
(ดิน น้ำ ไฟ ลม สี กลิ่น รส โอชา)

จิตที่ทำหน้าที่ปฏิสนธิในอรูปภูมิจึงมี ๔ มี ๔ ดวง คือ อรูปาวจรวิปากจิต ๔

๓

ความเกิด มิได้หมายความว่าแต่คลอดจากครรภ์มารดาอย่างเดียว หมายถึงการเกิดจากไข่, เถົา, ไคล, และโอปปาติกะด้วย รวมเรียกว่า โยนิ—กำเนิด ๔ ได้แก่

๑. กพฺภเสยฺยก — เกิดในครรภ์
๒. อณฺฑช — เกิดในไข่
๓. สงฺเสทช — เกิดในเถົาไคล
๔. อปฺปาติก—เกิดผลุดขึ้น

๔

ผู้ที่ตาบอดโดยกำเนิด คือ ตั้งแต่ปฏิสนธิขณะเป็นต้นมา เช่น ผู้ที่ถือกำเนิดโดยคัพภะ-เสวยกบุคคล เมื่อมีอายุถึง ๑๑ สัปดาห์แล้วตาไม่ปรากฏขึ้น ชื่อว่า ชัจจันธบุคคล คือ คนที่ตาบอดมาแต่กำเนิด

สำหรับสังเสทชบุคคล และโอปปาติกบุคคลทั้ง ๒ พวกนี้ ขณะปฏิสนธิตาย่อมปรากฏขึ้นพร้อมกันด้วย ถ้าขณะปฏิสนธิไม่มีตาปรากฏขึ้นด้วยแล้ว ชื่อว่า ชัจจันธบุคคล

ส่วนกรรมที่ส่งผล ชนกสันตติ-อุปถัมภกสันตติทั้ง ๒ นี้ เมื่อถึงโอกาสส่งผลก็ส่งได้ เมื่อส่งแล้วเสียทีหลังก็ไม่ใช้ชัจจันธบุคคล

อีกประการหนึ่ง ผู้ที่ตาบอดตั้งแต่คลอดจากครรภ์มารดา บางคนมีความเฉลียวฉลาดเล่าเรียนศึกษาวิชาทางโลกหรือทางธรรมก็เข้าใจได้ดี มีความรู้สูง บุคคลประเภทนี้ก็ไม่ใช้ชัจจันธบุคคล

๕

คนที่เกิดมาไม่เหมือนกัน บางคนมีความสุขสบายอาการ ๓๒ ครบบริบูรณ์ จะทำการใดก็สมปรารถนา แต่บางคนเกิดมาตาบอดหูหนวก ไม่มีประสาท จมูก เป็นใบ้ โง่ บ้าๆ บอๆ มีเครื่องหมายบุรุษสตรีขาดตกบกพร่อง ถูกตอน ไม่ปรากฏเพศ มี ๒ เพศในคนเดียวกัน ติดอ่างเป็นต้น ทั้งนี้ก็เพราะผลกรรมที่ทำไว้ติดตามาอุปถัมภ์หรือเบียดเบียนให้ได้รับความทุกข์ความทุกข์ต่าง ๆ กัน

๖

กรรมที่ทำให้คนมี ๒ เพศ มีองค์ชาติทั้ง ๒ ชนิดเกิดขึ้น เพราะอาศัยกรรมทั้ง ๒ คืออำนาจอกุศลกรรม ที่เป็นกาเมสุมิจจารเข้าแซกแซง กุศลกรรมที่ทำให้เกิดมาเป็นมนุษย์ และทำให้อำนาจของอกุศลกรรมลดน้อยลง ฉะนั้นจึงเกิดมาเป็น ๒ เพศ คือ อุกโตพยัญชนก แบ่งออกเป็น ๒ จำพวก มีลักษณะต่างกันอย่างนี้

๑. อิตถิอุกโตพยัญชนก คือบุคคลที่มีรูปร่างสันฐานลักษณะอาการเป็นหญิง ีตลอดจนอวัยวะเพศก็เป็นเพศหญิงอย่างธรรมดา ต่อเมื่อเวลาใดที่มีความพอใจในหญิงอื่น ๆ เกิดขึ้นแล้ว จิตใจที่เป็นหญิงอยู่ก่อนนั้นก็หายไป เปลี่ยนสภาพเป็นจิตใจของผู้ชายขึ้นมาแทน และในเวลาเดียวกันนั้นอวัยวะเพศชายก็ปรากฏขึ้น อวัยวะเพศหญิงก็หายไป สามารถสมสู่ร่วมกับหญิงนั้นได้ ตนเองมีกรรมก็ทำให้หญิงอื่นมีกรรมก็ได้

๒. ปุริสอุกโตพญชนก คือบุคคลที่มีรูปร่างลักษณะอาการเป็นชาย อวัยวะเพศก็เป็นชายอย่างธรรมดา ต่อเมื่อเวลาที่เห็นผู้ชายมีความพอใจรักใคร่เกิดขึ้นแล้ว จิตใจที่เป็นชายอยู่ก่อนก็หายไป เปลี่ยนสภาพเป็นจิตใจของหญิงขึ้นแทน และในขณะเดียวกันนั้นอวัยวะเพศหญิงก็ปรากฏขึ้น อวัยวะเพศชายก็หายไป สามารถผสมสว่ร่วมกับชายนั้นได้ ตนเองก็ไม่มีกรรม แต่ทำให้หญิงทั้งหลายมีกรรมได้

๑

บางคนเกิดเป็นเทวดายังต้องอาศัยเทวดาองค์อื่นอยู่ได้แก่ วินิပါတิกอสสุรา เรียกว่า ภูมิธัสสิทเทวตา หมายความว่า เทวดาพวกที่อาศัย ภูมิธวัฏเทวดาทั้งหลายอยู่ มีรูปร่างน่าเกลียดน่ากลัว ความเป็นอยู่ได้รับความลำบากมาก คล้ายพวกเปรต กินอาหารที่พวกชาวบ้านทิ้งแล้ว บางทีก็อาศัยรุกขเทวดาอยู่ ไม่มีความสุขเลย ไม่มีความสุข เป็นอสุรด้วย แต่ไม่เหมือนกับเวมานิกเปรต แต่ก็อยู่ในเทวดาชั้นจาตุมหาราชิกาภูมิ ถ้าเป็นติเหตุบุคคล วินิပါတิกอสสุราก็จะได้บรรลุมรรคผล รู้ในอริยสัจ ๔ ก็มี มีอายุไม่แน่นอน

๒

ภูมิธมาเทวดา ได้แก่เทวดาที่อาศัยอยู่ตามพื้นดิน เช่นตามภูเขา ต้นไม้ แม่น้ำ บ้าน วัด เหล่านี้เรียกชื่อว่าภูมิธวัฏเทวดารุกขเทวดานั้นเอง มีอายุ ๗ วันบ้าง ยืนถึงสองชัยบ้าง

๓

สัตว์นรกเสวยทุกข์โดยกำหนดคนับเวลาไม่ได้ นั่น ก็เพราะอกุศลกรรมของสัตว์นั้นเป็นประธาน ถ้าหนักมากอยู่ถึงสองชัยปีก็ได้ ถ้าเบาเป็นสัตว์นรกเพียง ๑ ชั่วโมง หรือ ๑-๒ วัน รวมเวลาเพียงชั่วครู่เดียว อกุศลกรรมอย่างหนักเป็นครุกรรม กำหนดเวลานานถึง ๑ อายุกับปีของพวกนรกชั้นนี้ ก็ได้แก่เทวทัตนั้นเอง

๑๐

เปรต อสุรกาย ๒ พวกนี้ เสวยทุกข์เวลาน้อยที่สุดก็มีได้ ถ้านานก็นานกว่าสัตว์นรก พวกสัตว์นรกถึงจะนานก็ไม่เกินหนึ่งอัตรกับปี แต่เปรตกับอสุรกายนี้มีอายุกำหนดเวลาแน่นอนไม่ได้จริง ๆ

๑๑

ดิฉัน ประมาณอายุแน่นอนไม่ได้เช่นเดียวกัน คือ ในโอกาสใดมีอาหารดี ๆ กิน รับอากาศดีก็มีอายุยืนตามสมควรแต่สัตว์นั้น ถ้าไม่ดีก็ลดหย่อนลงมาตามลำดับ หมายความว่า อายุสูงบ้างต่ำบ้าง แล้วแต่กาลเวลา, อาหาร. อากาศ

๑๒

มนุษย์ในชมพูทวีปโลกเรา มีกำหนดอายุไม่แน่นอน สูงบ้าง ต่ำบ้าง สูงที่สุดถึง อสงขยปีก็มี ต่ำที่สุดถึง ๑๐ ปีก็มี

คนที่อยู่ในอوترกุรวีป เมื่ออายุลดลง ๑ พันปี แล้วก็หยุดแค่นั้นไม่ลดลงไปอีก ทวีปทั้ง ๓ คงลดลงไปอีกตามลำดับ เพราะกิเลสหยาบกว่าคนอوترกุรวีป เมื่อลดลงเหลือ ๗๐๐ ปี มนุษย์บุพพิเทททวีป ก็มีอายุหยุดอยู่แค่นั้นไม่ลดลงอีก

ทวีปที่เหลืออีก ๒ อายุลดลงต่อไปอีกเพราะกิเลสยังเพิ่มอยู่ กระทั่งอายุลดลงเหลือ ๕๐๐ ปี มนุษย์อปรโคยานทวีปก็ลดอายุขัยอยู่เพียงแค่นั้นไม่ลดต่อไปอีก

ยังเหลือแต่พวกชมพูทวีปเท่านั้น ที่อายุขัยลดลงต่อไปเรื่อย ๆ เพราะกิเลสเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนเหลือ ๗๕ ปีเป็นส่วนมาก และลดลงจนเหลือ ๑๐ ปีเป็นอายุขัย

๑๓

กำหนดอายุมนุษย์ชมพูทวีป ๑๐๐ ปีนี้ เป็นมาตั้งแต่สมัยพระเวสสันดร จนถึงสมัย สมณโคตมนี้ อายุขัยไม่มีการลดลง ปัจจุบันอายุขัยเหลือ ๗๕ ปีนี้ ตรงกับการกล่าวของ ท่านภูิกจารย์ทั้งหลายนั่นเอง เมื่อคำนวณดูแล้วจะทราบได้ว่า ตั้งแต่สัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จดับ วัชรสูปรินิพพานจนถึงปัจจุบันนี้ นับเป็นเวลา ๒๕๑๐ ปี หากอายุขัย ๑๐๐ ปี ลดลง ๑ ปี ฉะนั้น ๒๕๑๐ ปี อายุขัยลดลงเท่ากับ ๒๕ ปี หักแล้วคงเหลือ ๗๕ ปี นับเป็นอายุของมนุษย์ ในปัจจุบันนี้ และที่บางคนมีอายุเกิน ๗๕ ปีขึ้นไปนั้นก็จะไม่เกิน ๒ เท่าอายุขัย หมายความว่า อายุจะต้องไม่ถึง ๑๕๐ ปี

ในครั้งพุทธกาล บางท่านมีอายุเกิน ๑๐๐ ปี เช่น พระพาลุเถระอายุ ๑๖๐ ปี พระอนุรุธเถระอายุ ๑๕๐ ปี พระอนนทอายุ ๑๒๐ ปี นางวิสาขาอายุ ๑๒๐ ปี เป็นต้น

พระพุทธองค์ทรงตรัสไว้ในพระบาลีสุตตันตมหาวรรคว่า

ดูรภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดมีอายุยืน ผู้นั้นย่อมมีอายุถึง ๑๐๐ ปี และบางคนเกินกว่า ๑๐๐ ปีไปเล็กน้อยก็เป็นได้ แต่ไม่ถึง ๒๐๐ ปี

๑๔

มนุษย์ชมพูทวีปถ้าประพฤติดีก็ได้อย่างประเสริฐสุด คือสามารถปฏิบัติตนได้ถึงฉาน อภิญญา มรรค ผล และนิพพาน ถ้าประพฤติไม่ดีก็ไม่ดีอย่างที่สุด สามารถกระทำทุจริตถึงกัน อนันตริยกรรม และนิตยมิจฉาทิฏฐิก็ได้

๑๕

ชีวิตชาวอุตรกุรุทวีปพิเศษกว่าทวีปอื่น ๆ ไม่ต้องลำบากเรื่องที่อยู่อาศัย เครื่องอุปโภคบริโภคต่าง ๆ เพราะมีต้นไม้กล่ปพฤกษ์สำหรับเป็นที่อยู่อาศัย ไม่มีการล่อลวงเบียดเบียน วิวาทบาดหมางซึ่งกันและกัน ไม่มีคนเป็นโรคเรื้อน โรคผิวหนัง ข้าวสาลีเกิดเองออกรวงเป็นข้าวสาลีทีเดียว ไม่มีรำ ไม่มีลีบ ชาวบริสุทธ์ กลิ่นหอม เวลาจะหุงเอาศิลาเพลิงชื้อโชติปาสาณะมา ๓ ก้อน ตั้งไว้เค็อดเองสุกเอง กับข้านีกรสใดก็ได้ตามความปรารถนา ใครจะกินก็ได้ ไม่มีการหวงเห่นมัจฉริยะกัน บรรดาพระอรียะทั้งหลายที่มีฤทธิ์ พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น เสด็จไปโปรดรับบิณฑบาตรทานอยู่เนือง ๆ

หญิงชาวอุตรกุรุทวีปนี้ มีความงามเสมอกันหมด มีพักตร์เหมือนดวงจันทร์ ถ้อยคำไพเราะอ่อนหวาน หญิงชายถ้ามีกำหนดด้วยราคะนั้นก็จะเบ็ญอยู่ ๗ วัน แล้วก็หมดความยินดีเฉยอยู่เหมือนกันหมดสิ้นแล้ว เวลาเมื่อครรรค์ก็สบาย ไม่มีก็สบาย ถึงเวลาคลอดก็ไม่ลำบากทั้งแม่ทั้งลูก พวกที่คลอดไม่มีสิ่งปฏิกุล ผู้เป็นมารดาไม่ยิตมนั่ห้วงโยลुक นึกจะไปไหนก็ไปตามแต่ใจ ทารกกัันอนหนึ่งอยู่ ณ ที่นั้น ชายหญิงที่มาเห่นเอาหัวใส่ปากเข้าก็เบ็ญอาหารเบ็ญน้ำนมไหลพรังพรูออกมา ๓ วันทารกนั้นก็เจ็นได้ เบ็ญชายก็ไปอยู่กัับชาย เบ็ญหญิงก็ไปอยู่ฝ่ายหญิง มีความสบายทุกประการ เครื่องประดับประดาตกแต่งร่างกายก็สำเร็จจากต้นกล่ปพฤกษ์เมื่อถึงเวลาอนกัก็เข้าไปสู่คัันไม้คัันคัันนั้นก็สำเร็จกัเป็นฟูกเมาะเบาะหมอนชั้นเอง ถึงคราวที่ผู้ใดตายก็ไม่มีกัรร้องไห้คัถึงกัน มินกัใหญ่จำพวกหนึ่งบินมาเจ็ยเอาศพไปทั้งเสียยังเกาะอื่น คายแล้วไปเกิดในเทวโลกหมดไม่ไปเกิดในอบายมุข เพราะอำนาจอาณิสสังข์ของเบ็ญจศีล

୧୩

१३

๓. โลภะคือความยินดีในเครื่องอุปโภคบริโภคที่ไม่ชอบธรรม

และปฏิบัติตามารดา สมณพราหมณาจารย์เป็นอันดี เมื่อคนทั้งหลายบำเพ็ญกุศล
ยิ่งๆ ขึ้น บุตรของคนที่มีอายุ ๒๐ ก็มีอายุถึง ๔๐ บุตรของคนที่มีอายุ ๔๐ ก็มีอายุถึง ๘๐ ฯลฯ
บุตรของคนที่มีอายุ ๔๐,๐๐๐ ปี ก็จะมีอายุถึง ๘๐,๐๐๐ ปี เช่น นางกุมาริกามีอายุถึงแปดหมื่น
ปี อายุได้ ๕๐๐ ปี จึงมีสามี โรคภัยที่จะเกิดแก่มนุษย์สมัยนั้นมี ๓ ประการ คือ ความหิว,
ง่วงเหงา, ความแก่ ต่อจากนั้นไปอายุขัยของมนุษย์ก็ทวายน้อยไปจนถึงอายุอสงขยปี

๑๕

เมื่อมนุษย์ชมพูทวีปอายุยืนถึงอสงขยปีแล้ว การรู้จักความแก่ เจ็บ ตาย ก็ค่อยๆ
หายลง เพราะอายุยืนมากนั่นเอง ทำให้เกิดความประมาท ทิฏฐิ มานะ กิเลสต่างๆ และอกุศล
กรรมต่างๆ ก็เกิดขึ้นเป็นลำดับ จนอายุขัยค่อยๆ ลดลงจนกระทั่งเหลือแปดหมื่นปี ในเวลา
นั้นแหละที่พระศรีอริยเมตไตรยจะได้มาอุบัติขึ้นในมนุษย์

๒๐

วินิปาติกอสสุรา เทวดาอยู่ในชั้นจาตุมหาราชิกา กำหนดประมาณอายุไม่แน่นอน
ภุมมัญญูเทวดาบางพวกมีอายุอยู่ได้ตลอดถึงอสงขยก็มี บางพวกมีอายุ ๗ วันก็มี

๒๑

พวกที่มีอายุกำหนดไม่แน่นอนมี ๖ พวก คือ

๑. อบายสัตว์
๒. มนุษย์ในชมพูทวีป
๓. วินิปาติกอสสุราเทวดา
๔. ภุมมัญญูเทวดาที่อาศัยพื้นดินและต้นไม้
๕. อากาสัญญูเทวดา
๖. เวমানิกเปรตเทวดา

๒๒

สัตว์เดรัจฉานมีอยู่ไม่แน่นอน ก็เพราะในโอกาสใดมีอาหารดี ๆ กินหรือได้รับอากาศ
ดีในเวลานั้น สัตว์เหล่านั้นก็มีอายุยืนนานตามสมควรแก่สัตว์ ถ้าได้รับอาหารที่ไม่ดี อากาศที่
ไม่ดี อายุของสัตว์เหล่านั้นก็ย่อมลดหย่อนลงตามลำดับ สัตว์ดิรัจฉานต่าง ๆ เหล่านี้มีอายุสูง
บ้าง ต่ำบ้าง แล้วแต่กาลเวลา, อาหาร, อากาศ

๒๓

อายุของสัตว์ทั้งหลายในภูมิต่างๆ มีดังนี้

๑.	พรหมในชั้นเนวสัณณานาสัญญาตนะภูมิ	มีอายุ	๘๔,๐๐๐	มหากัปป์
๒.	,, ,, อากิญจัญญาตนะภูมิ	,,	๖๐,๐๐๐	,,
๓.	,, ,, วิญญาณัญญาตนะภูมิ	,,	๔๐,๐๐๐	,,
๔.	,, ,, อากาसानัญญาตนะภูมิ	,,	๒๐,๐๐๐	,,
๕.	,, ,, อภินิหารภูมิ	,,	๑๖,๐๐๐	,,
๖.	,, ,, สุทัตสัภูมิ	,,	๘,๐๐๐	,,
๗.	,, ,, สุทัตสภูมิ	,,	๔,๐๐๐	,,
๘.	,, ,, อตปป์ภาภูมิ	,,	๒,๐๐๐	,,
๙.	,, ,, อวิหาภูมิ	,,	๑,๐๐๐	,,
๑๐.	,, ,, เวหิปปผลภูมิ, อสัณณัตตภูมิ	,,	๕๐๐	,,
๑๑.	,, ,, สุขกนิณณภูมิ	,,	๖๔	,,
๑๒.	,, ,, อัปปมาณสุภาภูมิ	,,	๓๒	,,
๑๓.	,, ,, ปริตตสุภาภูมิ	,,	๑๖	,,
๑๔.	,, ,, อาภัสสราภูมิ	,,	๘	,,
๑๕.	,, ,, อัปปมาณภาภูมิ	,,	๔	,,
๑๖.	,, ,, ปริตตภาภูมิ	,,	๒	,,
๑๗.	,, ,, มหาพรหมภูมิ	,,	๑	,,
๑๘.	,, ,, พรหมปุโรหิตาภูมิ	,,	๑	,,
๑๙.	,, ,, พรหมปาริซัชชาภูมิ	,,	๑	,,
๒๐.	เทวทาสชั้นปรนิมิตตวสัตติภูมิ	,,	๑๖,๐๐๐	ปีทิพย์
๒๑.	,, ,, นิมมานรติภูมิ	,,	๘,๐๐๐	,,
๒๒.	,, ,, คุสิตาภูมิ	,,	๔,๐๐๐	,,
๒๓.	,, ,, ยามาภูมิ	,,	๒,๐๐๐	,,
๒๔.	,, ,, คาวกิงสาภูมิ	,,	๑,๐๐๐	,,
๒๕.	,, ,, จาตุมหาราชิกาภูมิ	,,	๕๐๐	,,

๒๖.	มนุษย์ในอุตรกुरुทวีป	มีอายุ	๑,๐๐๐	ปี
๒๗.	,, ,, ปุพพิเทหะทวีป	,,	๗๐๐	,,
๒๘.	,, ,, อปรโคยานทวีป	,,	๕๐๐	,,
๒๙.	,, ,, ชมพูทวีป	,,	ไม่แน่นอน	
๓๐.	สัตว์ในนิริยภูมิ - นรก	,,	,,	
๓๑.	,, ,, ตีรจันานภูมิ	,,	,,	
๓๒.	,, ,, เปตภูมิ - เปต	,,	,,	
๓๓.	,, ,, อสุรกาย	,,	,,	

๒๔

ในชาติหนึ่ง ๆ นั้น ปฏิสนธิ จิต (จิตสืบต่อภพชาติ) จิตเกิด, ภาวักจิต (รักษาภพ) จิตเป็นอยู่, จุติจิต-จิตตาย (จิตเคลื่อนจากภพเก่า) รวม ๓ อย่างนี้เป็นจิตอย่างเดียว และอารมณ์ของปฏิสนธิจิต ภาวักจิต และจุติจิตก็เป็นอย่างเดียวกัน

๒๕

อสังขัตตปาปฏิสนธิด้วยรูปธรรมอย่างเดียว หมายความว่า ผู้ที่ได้รับบุญจมนาน ที่สำเร็จมาจากอำนาจของสัญญาวิราคภาวนานั้น เมื่อตายลงแล้วไปเกิดในอสังขัตตภูมิ โดยไม่มีปฏิสนธิด้วยชีวิตนวกกลาปอย่างเดียว ไม่มีกัมมชรูปอื่น ๆ เกิด ต่อจากปฏิสนธิขณะไปเป็นปวัตติกาล ก็มีชีวิตนวกกลาปและอุตุชรูปทั้ง ๒ นี้

จุติด้วยชีวิตนวกกลาปและอุตุชรูปทั้ง ๒ นี้เท่านั้น ปกติพรหมอยู่ในอริยาบถ ๓ อย่าง คือ

๑. อยู่ในอริยาบถนั่ง

๒. อยู่ในอริยาบถนอน

๓. อยู่ในอริยาบถยืน

ทั้ง ๓ พวกนี้ พวกไหนอยู่ในอริยาบถเช่นใดก็เป็นอยู่เช่นนั้นตลอดอายุขัย คือ ๕๐๐ มหากัปป์ มีรูปร่างผิวพรรณคล้ายกับพระพุทธรูปทองคำ

๒๖

ธรรมคามนุษย์ สัตว์ไตรภพตายลงแล้ว กัมมชรูป จิตตชรูป อาหารชรูป หมก
ดับลงไม่มีเหลือ แต่อตุชรูปยังเหลืออยู่ ดังที่เราเห็นซากศพนั่นเอง

๒๗

แม้พรหมทั้งหลายที่มีอิทธิฤทธิมาก มีรสมีรุ่งเรือง มีอายุยืนเหล่านี้ ก็ต้องค่อย ๆ
ก้าวไปสู่ความตายทั้งสิ้น พรหมทั้งหลายที่ตายจากพรหมโลกเหล่านี้ ก็ต้องตกอยู่ในความเวียน
ว่ายตายเกิดไปตามยถากรรมของตน ในระหว่างที่ยังไม่เข้าถึงพระนิพพาน

๒๘

ปฏิสนธิหมายความว่า เมื่อภพเก่าสิ้นสุดลงแล้ว จิตเจตสิก และกัมมชรูปปรากฏขึ้น
ครั้งแรกในภพใดภพหนึ่ง โดยอำนาจแห่งการสืบต่อภพเก่ากับภพใหม่ เรียกว่า ความเกิด

ความตาย

๑

คนเราเกิดมาแล้วย่อมตายทุกคน สันอายุตาย สันกรรมตาย สันอายุและกรรมแล้วตาย หรือกรรมเข้าไปตัดรอนถูกอุบัตว์เหตุตาย อุปมาเหมือนดวงประทีปที่ดับลง เพราะไส้หมด น้ำมันหมด ทั้งไส้และน้ำมันหมด หรือถูกลมพัดดับฉับนั้น

๒

อายุขัยมรณะ ตายเพราะสันอายุ นั้น หมายถึงการสันอายุขัยแล้วชีวิตรูปก็ขาด อายุขัยมีการขึ้นลงไม่แน่นอน เวลาขึ้นจนถึงอสขัยปี เวลาลงลงถึง ๑๐ ปี ปัจจุบันกำหนด ๗๕ ปีเป็นอายุขัย แม้ว่าอำนาจกรรมจะมีอยู่ก็ตาม เมื่อครบอายุขัยแล้วก็ต้องตายเป็นส่วนมาก ผู้ที่มีอายุยืนกว่าที่กำหนดไว้หาได้ยาก หากจะมีก็ต้องมีปัจจุบันกรรมเป็นฝ่ายกุศลมาก ในครั้งพุทธกาลกำหนดอายุ ๑๐๐ ปีเป็นอายุขัย แต่อายุยืนกว่าก็มีหลายท่าน อาทิเช่น พระอานนท์ พระมหากัสสปะ นางวิสาขา มีอายุ ๑๒๐ ปี พระพากุลละเถระมีอายุ ๑๖๐ ปี แม้กระนั้นก็ตามอายุก็ไม่ถึง ๒ เท่าที่กำหนดไว้

๓

กัมมัฏขมรณะ ตายเพราะสันกรรม หมายถึงชนกกรรมที่มีหน้าที่ส่งผลให้เกิดในภพนั้น และอุปถัมภกกรรมที่มีหน้าที่ช่วยอุดหนุนให้รูปนามที่เกิดจากชนกกรรมให้ตั้งอยู่ในภพนั้น สิ้นลง ต้องตายลงในขณะที่มีอายุได้เพียง ๑ เดือน ๑ ปี หรือ ๑๐ ปีบ้าง เปรียบเหมือนดวงไฟที่หมดน้ำมัน แม้มีไส้อยู่ก็ต้องดับลง ถ้าเป็นความตายของเทวดาหรือพรหมก็เรียกว่า ปุณฺณกขมรณะ ตายเพราะสันบุญ

๔

อุกฤษฏมรณะ ตายเพราะสันอายุและกรรมทั้ง ๒ หมายถึงตายเมื่ออายุสิ้นครบอายุขัย และอำนาจของกรรมที่เป็นชนกกรรมก็หมดลงพร้อมกับความตาย เปรียบเหมือนดวงไฟที่ดับลง เนื่องจากไส้และน้ำมันหมดพร้อมกัน เช่น คนที่กำหนดอายุขัย ๗๕ ปี อำนาจของกุศล

ชนกรรมของภคนั้น มีอำนาจยืนอยู่ได้ ๗๕ ปีแล้วก็ตาย แม้พวกสัตว์ในอบายภูมิที่เกิดจากอกุศลชนกรรมก็ตาย ตายเช่นเดียวกัน เช่น อายุของสุนัขประมาณ ๑๐-๑๒ ปี และอำนาจของอกุศลชนกรรมของสุนัขอยู่ได้ ๑๐-๑๒ ปี ก็สิ้นสุดลงเป็นต้น

๕

อุบ้จเจทกมรณะ ตายเพราะกรรมัตตรอน หมายถึงกรรมที่เข้าไปตัดวิบาก และกัมมชรูปที่เกิดจากชนกรรม กรรมที่เข้าไปตัดนั้นได้แก่ อกุศลกรรม ๑๒ มหากุศลกรรม ๘ และอรหัตตมรรคกรรม ๑ เมื่อกรรมเหล่านี้เข้าไปตัดแล้ว ก็ยอมตายลงในสมัยที่ยังไม่ถึงเวลาโดยหิวข้าว กระหายน้ำ งูกัด ถูกวางยา ไฟไหม้ จมน้ำ หรือถูกศราตราอาวุธก็มี บางทีก็ตายเพราะโรคลม ตีพิการ โรคเกี่ยวกับเสมหะ โรคสันนิบาตที่เกี่ยวกับ ลม ตี เสมหะ ๒ อย่าง หรือ ๓ อย่างพิการพร้อมกัน โรคเกี่ยวกับอากาศหรือเกี่ยวกับอุบ้จเจทกกรรม โดยการปฏิบัติตัวไม่สม่ำเสมอ ผิดสุขภาพอนามัย หรือตายเพราะความพยายามของตนและของคนอื่น

๖

ความตายทั้ง ๔ อย่างนี้ มีอติกรรมเป็นเครื่องอุดหนุน และมีเหตุในปัจจุบันเป็นผู้จัดการ มีอยู่ ๒ ประการ คือ

๑. วิสมะ การปฏิบัติตนไม่สม่ำเสมอ คือรักษาตัวไม่ถูกอนามัย เป็นเหตุให้เกิดอุบ้จเจทกมรณะ ตายเพราะกรรมัตตรอน ฉะนั้นความตายของคนทั้งหลายที่ยังไม่ถึงอายุขัยนั้นก็เพราะเนื่องจากการรักษาตัวไม่สม่ำเสมอ ปล่อยไปตามยถากรรมด้วยอำนาจกิเลส ไม่มีการรักษาร่างกาย หรือบำรุงให้ถูกสุขภาพอนามัย ทำไปตามความพอใจบ้างไม่พอใจบ้าง ไม่รู้ไม่เข้าใจหรือคิดไม่ถึงบ้าง ซึ่งเป็นเหตุให้ต้องตาย มีอยู่เป็นอันมากทีเดียว

๒. อุบ้กกมมะ ความพยายามของตนเองหรือบุคคลอื่นเป็นเหตุให้อุบ้จเจทกมรณะ ตายเพราะอุบ้ตเหตุเกิดขึ้น ความตายเพราะความพยายามของตน เช่น ทำการผูกคอตาย ยิง กระโดดน้ำ อดข้าว กินยาพิษเป็นต้น ส่วนความตายเพราะความพยายามของคนอื่น เช่น ถูกศัตรูฆ่าตาย ถูกสัตว์ทำอันตรายจนตาย ถูกเทวดาลงโทษถึงตายบ้างจับกินบ้าง ทั้งนี้เนื่องจากตนเองประพฤติดุจริตชั่วอยู่เป็นนิตย์ ถ้าประพฤดีมีศีลธรรม มีการแผ่เมตตา แผ่ส่วนบุญให้เทวดาเหล่านั้น ๆ ก็จะเกิดความรักใคร่พอใจ ไม่มีภัยอันตรายใด ๆ มาเบียดเบียน เพราะเทวดาทั้งหลายเหล่านั้นต่างพากันมาคอยเฝ้ารักษาแทนการประทุษร้ายร่างกาย

๑

พวกสัตว์นรกและเทวดาบางพวกไม่ตายด้วยอุบาสัจเจทกมรณะ แต่ตายโดยวิธีเหล่านี้
ก็มี กล่าวคือ

สัตว์นรกในนิริยภูมิ ถูกพญามราชสอบถามเพื่อช่วยเหลือให้มีสติระลึกถึงกุศลที่ทำ
ไว้เมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์อยู่ พอมีสติระลึกนึกถึงกุศลได้ก็ตายทันที

เทวดาบางพวก ยกเว้นภุมมัญญูเทวดาในเทวภูมิ มีความเพติดเพลินอยู่ด้วยความ
สนุกสนานจนลืมบริโภค เมื่อรู้สึกหิวก็รีบบริโภคแต่ก็ไม่ทัน ถูกปากกตโชฬผาผลาญเสียหมด
สิ้นแล้ว ในที่สุดก็ถึงแก่จุติ-ตาย ตัวอย่างเทวดาที่จุติตายเพราะเรื่องนี้ได้แก่

ชิตทปโทสิกะเทวดา ตายเพราะนางฟ้า ๕๐๐ เป็นบริวาร ของสุพรหมเทวบุตร
เพติดเพลินอยู่ด้วยการเก็บดอกไม้

พระโพธิสัตว์ที่อยู่ในเทวโลกและพรหมโลก ตายเพราะไม่มีความประสงค์จะอยู่ให้
ครบอายุขัย เหตุที่ทำการสร้างบารมีในที่นั้นไม่ได้ ก็มีการอธิษฐานให้ตาย คล้าย ๆ กับการฆ่า
ตัวเองด้วยคำอธิษฐานว่า “ขอให้ชีวิตของเราดับลงในบัดนี้” เรียกว่าอธิมุติกาตั้งกิริยา-ชีวิต
ดับลงด้วยการอธิษฐานใจ

๒

ในมรณกาล เวลาใกล้จะตายภายใน ๑ นาทีหรือ ๑ ชั่วโมง ผู้ที่จะต้องตายด้วยเหตุ
๔ ประการนั้น อย่างใดอย่างหนึ่ง กุศลกรรมหรืออกุศลกรรมซึ่งจะให้เกิดปฏิสนธิในภพหน้าที่จะ
เป็นไป เหมือนการแสดงตัวให้เด่นชัดปรากฏตรงหน้าหรืออยู่เฉพาะหน้า กรรมนิมิตคืออารมณ์
ของกรรม มีรูปารมณเป็นต้น ที่เคยได้เห็นได้ยินมาเป็นต้น โดยที่เกี่ยวเนื่องกับการกระทำ
ของตน และเป็นเครื่องอุทิศให้สำเร็จที่พึงจะได้รับ และจะได้เสวยสุขหรือทุกข์ในชาติที่จะ
เกิดข้างหน้าก็ ย่อมปรากฏในทวารโศทวารหนึ่งของทวารทั้ง ๖ ด้วยอำนาจกรรมตามสมควร
แก่อารมณ์ หรือด้วยอำนาจกรรมตามสมควรแก่สัตว์ที่จะไปสู่สุคติภูมิ และทุกคติภูมิ

๓

ในเวลาใกล้จะตาย อารมณ์นิมิตทั้ง ๓ ประการนี้หาได้ปรากฏพร้อม ๆ กันในเวลา
เดียวกันไม่ หากแต่อย่างใดอย่างหนึ่งจะปรากฏ กล่าวคือ

ถ้ากรรมมีโอกาส กรรมอารมณ์ก็จะปรากฏ การกระตุ้นชักชวนกุศล อกุศล เจตนาที่เป็นสภาพธรรมล้วน ๆ ไม่ปรากฏทางอวัยวะส่วนใดของร่างกาย ปรากฏทางใจอย่างเดียว ผู้ที่ทำดีหรือชั่วอยู่ในใจ ไม่ปรากฏทางกายวาจา ไกล่ตายก็ยังไม่ปรากฏ เช่นนี้กรรมอารมณ์ย่อมมีโอกาส บางคนก่อนจะลงมือทำดีหรือชั่วย้อมคิดก่อนเป็นเวลานานแล้วจึงทำ หากไม่มีโอกาสทำสิ่งใดลงไปด้วยกายวาจา ไกล่ตายกรรมอารมณ์ย่อมมีโอกาสเช่นกัน

ถ้ากรรมนิมิตมีโอกาส อารมณ์ ๖ ที่ได้ประสมแล้วทางกาย วาจา ใจ ทั้งฝ่ายกุศล และอกุศลอยู่เสมอ ไม่คิดล่วงหน้าไว้นาน คิดขึ้นก็ทำไปพูดไป สุดแท้แต่เรื่องที่จะประสมด้วยเหตุนี้เมื่อเวลาใกล้จะตาย แม้จะไม่ได้ทำเรื่องอันใดที่เกี่ยวข้องด้วยกาย วาจา ก็ตาม แต่กรรมนิมิตก็ย่อมมีโอกาสปรากฏได้

ถ้าคตินิมิตมีโอกาส ก็จะมีอารมณ์ ๖ ที่จะได้รับและเสวยในภพหน้าปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ความแรงของอกุศลที่ได้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ผิดคาม พุตปด เป็นต้น เกิดขึ้นด้วยอำนาจของตัณหา, มานะ, ทิฏฐิ, โทสะ, โมหะ, อิสสา, มัจฉริย ผลปรากฏเป็นคตินิมิต เมื่อเวลาใกล้จะตายความแรงของกุศลที่ได้ถวายทาน รักษาศีล เจริญภาวนา เกิดขึ้นด้วยอำนาจศรัทธา, วิริยะ, สติ, สมာธิ, ปัญญา ผลปรากฏเป็นคตินิมิตเมื่อเวลาใกล้จะตาย ทั้งนี้เป็นความแรงของกุศลหรืออกุศลที่เป็นบุญเจตนา — กำลังทำเป็นสำคัญ

๑๐

พระอรหันต์ทั้งหลาย เวลาใกล้จะปรินิพพานไม่มีนิมิต เพราะท่านไม่มีการปฏิสนธิ — เกิดต่อไปอีกแล้ว ส่วนอบายสัตว์, มนุषย์, เทวดา, พรหม ที่เป็นปุถุชน และพระเสขะ บุคคลนั้นเวลาใกล้จะตาย มีนิมิต ๓ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งปรากฏอยู่ เพราะยังต้องไปสู่สุคติ ทุกคติ ต่อไปอีก บุคคลที่ไปสู่สุคติภูมิก็จะมีกรรม กรรมนิมิต คตินิมิตที่เป็นฝ่ายดีมาปรากฏ บุคคลที่ไปสู่ทุคติภูมิก็จะมีกรรม กรรมนิมิต คตินิมิตที่เป็นฝ่ายไม่ดีมาปรากฏ

ส่วนพระอรหันต์ไม่มีนิมิตเหล่านั้น เพราะการกระทำของท่านมิได้สำเร็จเป็นกุศลกรรม อกุศลกรรมแต่อย่างใด เพียงลั้วๆทำไปตามวิสัยธรรมดาของกายใจที่ยังเป็นอยู่ในโลก มิได้ทำให้ผลใด ๆ เกิดขึ้นในชาติหน้า เรียกว่ากิริยา เพราะภพชาติที่จะมีต่อไปข้างหน้านี้เป็น อกุศลกรรม กุศลกรรม เมื่อท่านไม่มีกรรมแล้ว กรรมอารมณ์จึงไม่มีตัวมาปรากฏ เมื่อกรรมอารมณ์ไม่มีตัวมาปรากฏแล้ว อารมณ์ต่าง ๆ ที่ประกอบด้วยการกระทำของกาย วาจา ใจ ที่

เรียกว่ากรรมนิमित ก็ไม่มีตัวจะมาปรากฏได้เช่นกัน อารมณ์ต่าง ๆ ของพระอรหันต์ใกล้ ๆ จะปรินิพพานนั้นไม่ใช่กรรมนิमित ส่วนคตินิमितของพระอรหันต์ทั้งหลายที่จะต้องได้พบเห็นภายในชาติหน้านั้นไม่มี เพราะภพชาติสิ้นแล้ว คตินิमितอารมณ์จึงไม่ปรากฏ

๑๑

ในขณะที่พระอรหันต์ถึงมรณาสันนชวณะ ในปรินิพพานวิถีนั้น โดยปรกติธรรมดา ท่านมีความสนใจพิจารณาอารมณ์ ๖ ที่เป็นรูปนามหรือบัญญัติ ซึ่งเป็นอารมณ์ของมรณาสันนชวณะในปรินิพพานวิถียู่เสมอ บางทีมีกรรมฐานบัญญัติเป็นอารมณ์ บางทีมีองค์ฌานเป็นอารมณ์ บางทีมีอาการ ๓๒ เป็นอารมณ์ บางทีก็มีมรรค ผล นิพพาน และกิเลสที่ละแล้วเป็นอารมณ์

๑๒

กรรม ที่เป็นกุศล อกุศล มีหน้าที่ให้ผลทันตาเห็นในภพนี้ เรียกว่า ทิฏฐุเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในชาติหน้าเรียกว่า อูปัชชเวทนียกรรม กรรมที่ให้ผลในชาติต่อ ๆ ไป เรียกว่า อปรายเวทนียกรรม กรรมที่ไม่มีโอกาสให้ผล ยกเลิกไม่ให้เกิด เรียกว่า อโหสิกรรม เกิดขึ้นในมโนทวารวิถีที่ขณะขณะขณะจิตที่ ๑ ให้ผลในภพนี้ ชวณะจิตที่ ๗ ให้ผลในภพหน้า ส่วนชวณะจิตที่ ๒ ถึงที่ ๖ ให้ผลในภพต่อไป เกิดขึ้นอาศัยอารมณ์ ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดได้ทั้งทาง กาย วาจา ใจ โดยการกระทำกุศล มีทาน ศีล ภาวนา เป็นต้น กระทำอกุศล มีการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้น เกิดขึ้นทั้งในเวลา กลางวันและกลางคืน ในอิริยาบถ ยืน เดิน นั่ง หรือนอนก็มี

กุศลกรรม หรือ อกุศลกรรมที่ได้โอกาสนำปฏิสนธิให้เกิดในภพที่ ๒ ก็จะแสดงตัวให้เด่นชัดทางใจแก่ผู้ที่ใกล้จะตาย เรียกว่า อภิมุขีภูตอุปมาเหมือนโคที่ออกจากคอก แม้จะมีอยู่หลายร้อยตัวในคอกเดียว จะต้องออกคอกด้วยกันทั้งนั้น แต่เมื่อถึงเวลาเปิดประตูคอก จะมีโคตัวเดียวเท่านั้นที่นำโคทั้งหลายออกมาก่อน ช้อนฉันทะ การที่อุปัชชเวทนียกรรม อปรายเวทนียกรรมกุศล อกุศลอย่างใดอย่างหนึ่งได้แสดงอย่างเด่นชัดขึ้นทางใจก็ฉันทะ

๑๓

กรรมนิमित อารมณ์ที่เป็นเหตุของการกระทำ หมายถึงอารมณ์ของกรรม มีรูปารมณ์ เป็นต้น ที่เคยได้เห็น ได้ยิน เป็นต้นมาโดยเกี่ยวเนื่องกันกับการกระทำของตน และเป็นเครื่อง

อุคหนุนให้สำเร็จการกระทำของตนในขณะที่กระทำกรรมนั้นก็ดี หมายเอาเฉพาะอารมณ์ ๖ คือ สี เสียง กลิ่น รส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง สภาพรูป สภาพนาม และบัญญัติ ที่เกี่ยวกับการกระทำของตน แต่ละบุคคลเท่านั้น กรรมนิมิตแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. อุปัตถกรรมนิมิต ได้แก่อารมณ์ ๖ ที่ตนได้ประสบพบเห็นเป็นประธานในขณะที่กระทำ

๒. อุปกรณกรรมนิมิต ได้แก่อารมณ์ ๖ ที่ตนได้ประสบพบเห็น แต่มิใช่เป็นประธาน เพียงแต่เป็นเครื่องอุคหนุนประกอบในขณะที่กระทำ

๑๔

ฝ่ายกุศล จะปรากฏกรรมนิมิตดังนี้

ที่เป็นประเภทอุปัตถกรรมนิมิตได้แก่ ทาน คือ เลี้ยงพระใส่บาต ทอดกฐิน สร้างสถานที่ศึกษา วัดวาอาราม อาหารหวานคาว พระภิกษุสามเณร เครื่องไทยธรรม ที่เป็นศีลคือ พระภิกษุสามเณรผู้ให้ศีล การกล่าวคำให้ศีล เปล่งวาจารับศีลของตน ที่เป็นส่วนภาวนา คือ องค์ธรรมต่าง ๆ มีกสิณต่าง ๆ จนถึงอิริยาบถ นั่ง และการบริกรรม อุคคหนิมิต ปฏิภาณนิมิต อป-
นาณาน ครูอาจารย์ นี่เป็นการเจริญสมาธิ ถ้าเจริญวิปัสสนาก็ได้แก่ รูปนาม อิริยาบถใหญ่ น้อย สติที่คอยกำหนดรู้ ครูอาจารย์ที่เป็นอุปกรณกรรมนิมิต ส่วนทานได้แก่พระพุทธรูป ดอกไม้ ธูปเทียน ถ้วยชาม เสื้อสาธอาสนะ โต๊ะเก้าอี้ พร้อมด้วยผู้ที่ช่วยเหลือ ชัน ถาด การประดับ ตกแต่ง คนตริ ถ้าเป็นศีล ก็ได้แก่ไทยธรรม เครื่องสักการะ ตลอดจนบุคคลและสถานที่ ส่วนภาวนานั้นได้แก่ บุคคล สถานที่ และเรื่องอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับการเจริญสมาธิ ถ้าเกี่ยวกับการเจริญวิปัสสนาก็ได้แก่ สถานที่ เครื่องใช้ต่าง ๆ ตลอดจนบุคคลที่เกี่ยวข้องกัน

ฝ่ายกุศล ที่เป็นอุปัตถกรรมนิมิตได้แก่ สัตว์ที่ถูกฆ่า ถูกตี, กิริยาอาการของตนที่ฆ่า วัตถุสิ่งของต่าง ๆ และกิริยาอาการของตนที่ทำการลักทรัพย์ บุคคลที่ตนร่วมและตนเองที่ทำผิด ในกาม คำพูดที่ไม่จริงและวัตถุที่ไม่ใช่เป็นจริงในการมูสาวาท น้ำเมาพร้อมกับการเมา ที่เป็นอุปกรณกรรมนิมิตได้แก่ สถานที่ เครื่องใช้ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการฆ่า หนั่ง, กระจุก เนื้อเป็นต้น สถานที่ เครื่องมือ เครื่องใช้ในการกระทำอาทินาพาน, สถานที่การกล่าววาจาในการประกอบ กรรมสุมิจฉาร, ผู้รับฟังการพูดเท็จ, ขวดเหล้า, กับแก้ม, พวกพ้อง, สถานที่ตลอดจน เครื่องใช้อื่น ๆ ที่เกี่ยวกับการดื่มสุราเมรัย

เมื่อสรุปแล้ว กัมมณิमतทั้ง ๒ หมายถึงสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตที่เกี่ยวกับการทำชั่วทำชั่วโดยตรง เป็นอุปสรรคกัมมณิमतสิ่งต่างๆ ที่เป็นเครื่องอุดหนุนแก่การทำชั่วเหล่านี้ เป็นอุปสรรคกัมมณิमत

๑๕

คติณิमत คืออารมณ์ที่จะพึงถึง พึงได้รับและจะได้เสวยสุขหรือทุกข์ในชาติที่เกิดข้างหน้า หรือในภพที่ ๒ ซึ่งเป็นอารมณ์ ๖ ที่จะได้พบเห็นและเสวยในภพหน้าส่วนเดียว มี ๒ อย่างคือ

๑. อุปปลกัฏัพพคติณิमत อารมณ์ ๖ ของภพชาติที่จะได้พบเห็น
๒. อุปโปกภูตคติณิमत อารมณ์ ๖ ของภพชาติที่จะได้เสวย

๑๖

ผู้ที่จะไปเกิดในพรหมโลก ไม่มีคติณิमतทั้ง ๒ มีแต่บัญญัติกรรมนิमत และมหัคคตกรรมนิमत

ผู้ที่จะไปเกิดในเทวโลก จะมีอุปปลกัฏัพพคติณิमत คือ เห็นราชาธ, วิมาน, เทพบุตร, เทพธิดา, เครื่องประดับ, สวน, สระ เหล่านี้เป็นต้น จะมีอุปโปกภูตคติณิमत คือ รู้สึกว่าตนได้ไปนั่งบนราชาธ กำลังเที่ยวไปในสถานที่ต่าง ๆ ด้วยความสนุกสนานเบิกบานใจ บริโภคสุทธาโภชนาร่วมด้วยเทพบุตรเทพธิดา สวมใส่เครื่องทิพย์อาภรณ์

ผู้ที่จะได้เกิดเป็นมนุษย์ จะปรากฏอุปปลกัฏัพพคติณิमत เห็นครุฑมารคา หอ้ง เรือนเครื่องใช้ บ้าน เมือง ตำบล หมู่บ้าน ผู้คน หรือปรากฏอุปโปกภูตคติณิमत รู้สึกว่าตนกำลังเดินไปสถานที่นั้น ๆ หรืออยู่ในสถานที่นั้น กำลังสนทนาปราศรัยกับผู้อื่นอยู่ ประกอบการงานอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ก็ดี หรือคล้ายกับว่าตนปฏิสนธิอยู่ในครุฑ

ผู้ที่ไปเกิดเป็นสัตว์ไตรภพ จะปรากฏอุปปลกัฏัพพคติณิमतเห็นสัตว์ต่าง ๆ มีสุนัข นก ปลา วัว ควายเป็นต้น สถานที่ที่สัตว์ไตรภพอาศัย มีต้นไม้ ป่า หรือปรากฏอุปโปกภูตคติณิमत รู้สึกว่าตนได้เป็นสัตว์ไตรภพจำพวกใดจำพวกหนึ่ง 'หรือกำลังเล่นอยู่กับสัตว์เหล่านั้น

ผู้ที่ไปเกิดเป็นเปรตอสุรกาย จะปรากฏอุปปลกัฏัพพคติณิमत คือ เห็นป่า, เหว, ทะเล, แม่น้ำ, ภูเขา, ที่สังกัดเยือกเย็นเป็นที่น่าหวาดเสียว พวกเปรตอสุรกาย หรือปรากฏ

อุปโลกนุคตินิมิต รู้สึกว่ตนกำลังเดินไปหรืออยู่ในสถานที่ต่าง ๆ ดังกล่าวนี้ก็ดี ร่างกายของ
ตนปรากฏเป็นที่น่าเกลียดน่ากลัว หรือกำลังอดอยาก ไม่มีอาหารบริโภค กำลังแสวงหาน้ำและ
อยู่ด้วยความหิวกระหายเป็นอย่างยิ่ง

ผู้ที่จะไปเกิดในนิริยภูมิ จะปรากฏอุปโลกนุคตินิมิต เห็นเครื่องประหัตประหาร
สุนัข กา แร้งที่น่ากลัว พระยายม นานิยบาล ตลอดจนสัตว์นรก หรือปรากฏอุปโลกนุค
คตินิมิต ถ้ารู้สึกตนกำลังถูกจุดคว่ำ ทบตีก็ดี ถูกสุนัขขบกัด ถูกจองจำด้วยเครื่องพันธนาการ
ต่าง ๆ ก็ดี เทียวไปในสถานที่ที่มีบุคคลจำเองอยู่ มีความหวาดกลัวอย่างเหลือล้น เนื่องด้วย
การได้พบได้เห็นสิ่งเหล่านี้ก็ดี หรือคล้าย ๆ กันว่า กำลังถูกสอบสวนอยู่ก็ดี ร่างกายมีการเจ็บปวด
เหลือประมาณยิ่งกว่าที่กำลังเจ็บอยู่

๑๑

กรรม กรรมนิมิต คตินิมิต จะมาปรากฏทางทวารทั้ง ๖ คือ ทางตา หู จมูก ลิ้น
กาย ใจ อย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นคตินิมิต ส่วนมากเป็นรูปธรรมและบัญญัติธรรมมาณกับ
รูปารมณนั้น คตินิมิตจึงปรากฏทางตาและทางใจเป็นส่วนมาก ต่อจากอารมณ์นิมิตทั้ง ๓ ปรากฏ
แล้ว กระแสจิตที่บริสุทธิ์หรือเศร้าหมองก็ตามแล้วแต่กรรมที่จะส่งผล และมีอาการเป็นไป
คล้ายกับว่าน้อมไปในภพชาติที่จะพึงเกิดขึ้น แล้วแต่ภพชาติที่จะได้ไปเกิดนั้น ๆ ย่อมเกิดขึ้น
เนื่อง ๆ เป็นส่วนมาก อุปมาเหมือนคนดูโทรทัศน์ด้วยใจจ่ออยู่กับภาพที่ปรากฏเฉพาะหน้า ถึง
แม้จะมีคนมาไต่ถามหรือใช้บังคับก็ไม่สนใจ ลักแต่พูดไปทำไป ส่วนจิตใจก็ยังจ่ออยู่ในภาพ
นั้นจิตใจของผู้ใกล้จะตายร่างกายจะถูกกรรมด้วยความเจ็บปวด หรือมีคนปลอบโยนมาซักถาม
เออออกเอาใจก็ตาม คงพูดไปกล่าวไปเป็นครั้งคราว ส่วนกระแสจิตนั้นคงยังอยู่ในนิมิตที่มาปรากฏ
เป็นระยะ ๆ ไป

๑๒

กระแสจิตจะบริสุทธิ์หรือเศร้าหมอง แล้วแต่กรรมที่จะส่งผลอันนั้นย่อมเกิดขึ้น
เสมอ ๆ กรรมที่จะส่งผลปฏิสนธิ์นั้นถ้าเป็นกุศล กระแสจิตก็บริสุทธิ์ผ่องใสเยือกเย็น ถ้าเป็น
อกุศลกระแสจิตก็ย่อมขุ่นมัวเศร้าหมอง เราร้อน ย่อมเกิดขึ้นเนื่อง ๆ หมายความว่า กระแสจิต
ของผู้ใกล้จะตายบริสุทธิ์แล้ว แม้ว่าร่างกายจะเป็นโรคชราทรมาณมากก็ตาม หรือมีคนมาพูด
เรื่องไม่ดีก็ตาม จิตใจคงไม่สบายไปชั่วขณะหนึ่งเท่านั้น แล้วก็กลับผ่องใสตามเดิม ถ้ากระแส

จิตเศร้าหมองแล้ว แม้ร่างกายจะไม่มีโรคมาทรมานทั้งบุตรหลานญาติพี่น้องคอยเฝ้ารักษาอย่าง
ดี คุยแต่เรื่องดี ๆ ถึงกระนั้นก็เพียงแต่ทำให้จิตชุ่มชื้นสบายไปชั่วระยะหนึ่งเท่านั้น แต่ก็กลับ
ชุ่มชื้นขุ่นหม่นหมองไปตามเดิม

๑๕

เมื่อกรรมที่จะส่งผลปฏิสนธิในภพที่ ๒ เป็นอกุศลแล้ว กุศลกรรมก็ส่งผลให้มีนิมิตทั้ง
๓ เป็นนิมิตดี กระแสจิตก็อยู่ในนิมิตนั้นก็บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว ทั้งเรื่องธัมมิกอุบาสกและพระเจ้า
ทุรุคามิณี เมื่อใกล้จะตายมีคติในนิมิตดีมาปรากฏ ได้เห็นราชรถ ๖ คันมาจากเทวภูมิ ๖ ชั้น
ปรากฏอยู่เฉพาะหน้ากลางอากาศ ได้ยินเสียงร้องเชิญแย่งกันให้ขึ้นรถของตน และได้กลิ่นหอม
ของเครื่องประดับราชรถ การเป็นเช่นนี้เพราะกุศลกรรมจะนำปฏิสนธิในเทวภูมินั่นเอง ฉะนั้น
กระแสจิตที่ยึดอยู่ให้คติในนิมิตที่ดีจึงมีความบริสุทธิ์ผ่องใสไปด้วย เมื่อสิ้นชีวิตแล้วธัมมิกอุบาสก
ก็ดี พระเจ้าทุรุคามิณีก็ดี ได้บังเกิดเป็นเทพบุตรนั่งไปในราชรถที่มาจากชั้นดุสิต ราชรถคัน
อื่น ๆ ก็คอยอันตรธานหายไป

๒๐

ถ้าเมื่อกรรมที่จะส่งผลปฏิสนธิในภพที่ ๒ เป็นอกุศลแล้ว อกุศลกรรมก็จะส่งผลให้มี
นิมิตทั้ง ๓ เป็นนิมิตไม่ดี ดังเรื่อง พระเจ้าศรีธรรมโศกราช องค์ศาสนาปฐมกษัตริย์ ทำการ
สังคายนาครั้งที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๐ เป็นองค์อุปถัมภ์ที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในพระศาสนานั้น นับตั้ง
แต่ทรงประสูติเป็นต้นมาก่อนจะสิ้นพระชนม์ พระองค์มีพระทัยผ่องใสคืออยู่เนื่องจากการยึดใน
นิมิตที่ดี ครั้นถึงคราวใกล้จะสิ้นพระชนม์เข้าจริง ๆ กลับทรงมีความน้อยเนื้อต่ำใจ ทรงกริ้ว
เสียพระทัยว่า “เป็นถึงกษัตริย์อันยิ่งใหญ่ปกครองในชมพูทวีป แต่มาบัดนี้มิตธีได้แก่เพียง
ปกครองผลสมผลเดียว” กระแสจิตที่มีการเศร้าหมองด้วยโทสะ ที่เป็นกรรมอาภรณ์ได้
ปรากฏในใจ เมื่อสิ้นพระชนม์ไปแล้วไปเป็นเปรตทุเลียม จนกระทั่งพระโอรสหมิ่นทะเถระ
พระอรหันต์ ต้องไปทำการช่วยเหลือด้วยวิธีที่ทำให้ระลึกชาติได้ ถึงการเคยทำสังคายนาเอาไว้
เมื่อครั้งเป็นมนุษย์ ครั้นทรงระลึกได้ก็พ้นจากการเป็นเปรตไปบังเกิดในเทวภูมิ สุดท้ายจะ
ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์

๒๑

ผู้ที่ได้คติสัมปัตติ มีปฏิสนธิเป็นมนุษย์ เทวดา และพรหมเหตุเพราะได้กรรม ๘
ประการ คือ

เหตุ ๓ คือ อโลภะ—ไม่โลภ, อโทสะ—ไม่โกรธ, อโมหะ—ไม่หลง ในขณะที่ทำการบริจาคทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ที่ประกอบด้วย กัมมัสสกตาญาณ หรือวิปัสสนา

เหตุ ๒ คือ โลภะ โมหะ ในขณะที่ยินดีในทาน ศีล ภาวนา ของตนที่ได้กระทำไปนั้น

เหตุ ๓ คือ อโลภะ, อโทสะ, อโมหะ ในขณะที่ได้ปฏิบัติเป็นติเหตุกะบุคคล อันเป็นผลของกุศลเหล่านั้นเกิดขึ้น

๒๒

ความยินดีในวัย ที่มีกำลังนำส่งอบายภูมิขึ้น ต้องทำด้วยกาย วาจา ใจ สำเร็จเป็นเหตุจริต แต่ที่ไม่มีกำลังส่งอบายภูมิก็มี

เมื่อกระแสดิจตเกิดขึ้นเนื่อง ๆ มีอาการเป็นไปคล้ายกับว่านอนไปในภพชาติที่จะพึงเกิดขึ้น แล้วแต่ภพชาติที่จะได้ไปเกิดนั้น ๆ เป็นส่วนมากที่เรียกว่า “พาหุเลณ” หมายความว่า กระแสจิตที่เป็นไปต่าง ๆ ด้วยความบริสุทธิ์หรือเศร้าหมอง และนอนไปในภพชาติที่จะไปเกิดนั้น เป็นแต่เพียงส่วนมากหาใช่ทั่วไปไม่ ตัวอย่างได้แก่กระแสจิตของผู้ที่ตายด้วยอาการบวช เป็นเวลาหลายนาที่หลายชั่วโมงหรือหลายวันเท่านั้น ส่วนผู้ที่ตายด้วยอาการกระหน่ำชั้วพริบตาเถียนั้น อาการเป็นไปต่าง ๆ ของกระแสจิตตามที่กล่าวแล้วข้างต้นนี้ไม่มี เช่นถูกรถไฟทับ ถูกลูกกระเบิด ถูกตึกพังทับ ถูกยิงในขณะที่กำลังหลับ ถูกฟันคอขาดในขณะที่ยังไม่รู้ตัวนั้น ไม่เป็นพาหุเลณ—โดยส่วนมาก

๒๓

กระแสจิตของบุคคลที่ตายอย่างกระหน่ำชั้วมีดังนี้

๑. มโนทวารวิถีเกิดขึ้นรับนิมิตทั้ง ๓ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้วก็ดับลง

ภ น ท ม ม ช ช ช ช ช ภ ภ ภ ภ ภ ภ ภ

ภ คือ ภวังกจิต — จิตรักษากภพชาติ

น คือ ภวังกจลนะ — จิตภวังก์ที่ไหว

ห คือ ภวังกุปัจเจก — ภวังกจิตที่ถูกตัดขาด

ม คือ มโนทวาราวชชนะ — จิตที่พิจารณาธรรมารมณ์ทางใจ

ช คือ ชวณะจิต — จิตที่เสพอารมณ์ก่อนตาย

ภ คี น ท ป ๓ สั ณ วุ ช ช ช ช ช ช ตํ ต ภ

ป คือ บัญจวาราวรรณะ - จิตพิจารณาอารมณ์ทางทวารทั้ง ๕

สํ คือ สัมปฏิจจนะ - จิตรับอารมณ์ที่ไม่ดี

ว คือ โวฏฐัพพะ - จิตตสันนิอารมณ์ที่ไม่ดี

๓ คือ ตทาลัมมณะ – จิตรับอารมณ์ต่อจากชวณะ

๓. ภายหลังจากนั้นอดีตคหบดีทวารวดีก็เกิดขึ้นรับโผฏฐัพพารมณที่ดับไปแล้ว ๑
วิธี (กายทวารวดีมีโผฏฐัพพารมณที่เป็นปัจจุบัน)

๔. ต่อมามรณาสันนิทรวารีที่มีนิมิต ๓ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้นเป็น
ครั้งแรก

ក ង ក ឃ ថ ថ ថ ថ ថ រា រា ទុ ប្បិ រា រា រា រា

จ. คอ จ.ติ - จิตตาย เคลื่อนจากภพนี้

ปฏี คือ ปฏิสนธิ - จิตเกิด, สืบต่อภพใหม่

64

การปรากฏการณ์ของกรรมอารมณ์นั้น เมื่อกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมที่เกิดขึ้น-
 สตินั้นเอง ย่อมปรากฏในทางใจด้วยอำนาจทำงานได้เหมือนเกิดขึ้นใหม่ ๆ อยู่ การปรากฏ
 การณ์ขึ้นด้วยอำนาจแห่งปุพเพกตสัญญา คือสัญญาความจำจิตใจภายในตัวที่เป็นไปแล้วในกาล
 ก่อน เป็นอภิมขุญต์ เช่นเคยมีปิติโสมนัส ทาน ศีล ภาวนา เมื่อ ๑๐-๑๕ ปีก่อนที่ผ่านมา
 แล้ว บุคคลก็ยังระลึกจากกุศลปิติโสมนัสนั้นได้ หรือเคยเสียใจที่ถูกไฟไหม้ ถูกโกง เมื่อ ๑๐-๒๒
 ปีที่ล่วงมาแล้ว หรือเคยโกรธแค้นผู้หนึ่งผู้ใดในกาลก่อน ครั้นเวลาใกล้จะตายก็หวนระลึกจำ
 ความเสียใจและโกรธแค้นนั้นได้ อุปมาเหมือนผู้ใหญ่ที่มีอายุมากได้นึกเทียบเคียงจิตใจของตน
 ในบัดนี้กับเมื่อครั้งยังหนุ่มสาว มีความเบิกบานสนุกสนานเปลือ่เปลือ่อย่างใดก็ยังจำเหตุการณ์
 ในครั้งกระนั้นได้

๒๕

การทำตนเหมือนกับการเกิดขึ้นใหม่ ๆ ด้วยอำนาจสัมปตિકตสัญญา ความจำจิตใจภายในทั่วเป็นไปคล้าย ๆ กันกับว่าได้กระทำอยู่ในเวลาเดียวกันนั้น เรียกว่าอภินวกรรมเสน ตัวอย่างเช่น ตนเคยมีปิติโสมนัสในขณะถวายทาน รักษาศีล เจริญภาวนา หรือเคยเสียอกเสียใจ ถูกโกง โกรธแค้นกับผู้อื่นผู้ใดมาเป็นเวลานาน ครั้นใกล้จะตายสัญญาความจำในเรื่องที่กล่าวมานี้ คล้ายกับตนกำลังทำอยู่หรือเป็นอยู่ อุปมาเหมือนความสนุกสนานที่เกิดขึ้นในใจแก่ผู้ที่กำลังหลับในเวลากลางคืน เนื่องจากฝันไปเพราะอาศัยความสนุกสนานพลิตพลินจากการดูหนังตลกกร กิฬา มาเมื่อตอนบ่าย ฉะนั้น

๒๖

มรณสันนิวติ มีจิตจิตอันเป็นจิตดวงสุดท้ายในปัจจุบันภพ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลที่จะตายในระยะใกล้ที่สุด เวลาสุดท้ายแห่งชีวิตหรือเมื่อภวังคจิตสิ้นสุดลงแล้วก็ดับไปด้วยอำนาจการทำหน้าที่ย้ายจากภพเก่า

ช ช ช ช ช ต ต จุติ

๒๗

บุคคลใกล้จะตายมี ๒ ประการ คือ

๑. บัณฑิตันมรณบุคคล - คนที่จะตายในระยะใกล้ที่สุด ท่านกำหนดระยะเวลาภายใน ๑ วินาทีเป็นต้นไป ยังไม่ถึง ๑ นาที

๒. มรณสันนบุคคล - คนที่ใกล้จะตายธรรมดา กำหนดระยะเวลาภายใน ๑ - ๒ นาที ๑ - ๒ ชั่วโมง

๒๘

การตายคือปัจจุบันภพสิ้นสุดลงนั้น คือภวังคจิตอุปบาทได้เปลี่ยนหน้าที่มาเป็นจุติ และกัมมชรูปก็เกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้ายแล้ว การเกิดขึ้นของจุติจิตมี ๒ ประการ คือ

๑. การเกิดขึ้นสุดท้ายแห่งวิธิจิตก็มี

๒. การเกิดขึ้นเมื่อภวังคจิตสิ้นสุดลงก็มี

๒๕

ปัจจัยมรณาสันนวิถีมี่ ๔ ประเภท คือ

๑. ช ช ช ช ช ต ต จุติ	} จุติจิตเกิดขึ้นสุดท้ายแห่งวิถีสถิต
๒. ช ช ช ช ช จุติ	
๓. ช ช ช ช ช ต ต ภ ภ ภ จุติ	} จุติจิตเกิดขึ้นหลังภวังคจิตขั้นสุดลง
๔. ช ช ช ช ช ภ ภ ภ จุติ	

กัมมชรูปกับวิปากจิตจะต้องจับพร้อมกันเสมอไป อุปมาเหมือนดวงไฟและแสงสว่างที่มีสภาพเกิดจับพร้อมกัน

๓๐

ในวิถีสี่ ๔ ประเภทนั้น ตายจากกามภพเกิดในกามภพนั้นเป็นได้ทั้ง ๔ วิถี ตายจากกามภพเกิดในพรหมภพได้ ๒ วิถี ตายจากพรหมภพเกิดในพรหมภพเป็นได้ ๒ วิถี ตายจากพรหมภพเกิดในกามภพได้ ๒ วิถี เพราะเหตุว่าเมื่อตทารมณ์จะเกิดขึ้นจะต้องบริบูรณ์ด้วยธรรม ๓ ประการ คือ กามชวณะ กามบุคคล กามอารมณ์ เมื่อธรรม ๓ ประการนี้ครบบริบูรณ์แล้ว ตทารมณ์ก็เกิดได้ทั้งในอติวิฏฐตารมณ์และอติมหันตารมณ์

ผู้ตายในกามเกิดในพรหมได้แต่องค์ ๒ คือ กามชวณะ กามบุคคล ส่วนอารมณ์นั้นเป็นบัญญัติหรือมหัคคตะที่เกี่ยวกับกรรมฐาน

ผู้ที่ตายในพรหมเกิดในพรหมได้แต่องค์ ๑ คือ กามชวณะ

ผู้ที่ตายในพรหมเกิดในกามได้แต่องค์ ๒ คือ กามชวณะ กามอารมณ์ บุคคลเป็น

พรหม

ส่วนบุคคลที่ตายในกามเกิดในกามนั้นมีองค์ ๓ ครบ ฉะนั้นวิถีสี่ ๒ ที่มีตทารมณ์จึงเกิดได้

๓๑

เมื่อจุตินั้นดับลงแล้ว ในลำดับแห่งจุติจิตโดยไม่มีระหว่างกันนั้นแหละ จิตที่ชื่อว่า ปฏิสนธิ เพราะเนื่องด้วยสืบต่อชาติใหม่และเก่าทั้ง ๒ ต่อกัน มีสังขาร ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีอวิชชาขันธ์เป็นผู้ครอบครอง และมีตัณหาขันธ์เป็นรากฐานตามสมควรแก่สังขารที่เป็นกุศล

และอกุศลที่จัดให้เกิดขึ้นนี้ ถือปฏิสนธิจิตเอาอารมณ์ที่ได้ชื่อว่า กรรม กรรมนิमित คตินิมิต ที่ทวาริกมรณสันนขณะรับเอามาตามอาการที่ปรากฏในทวารใดทวารหนึ่งในบรรดาทวารทั้ง ๖ จะมีวัตถุเป็นที่อาศัยก็ตาม ไม่มีวัตถุเป็นที่อาศัยก็ตาม และเป็นจิตอันสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย คือ เจตสิก ๓๕ มีผัสสะเวทนาเป็นต้นเป็นบริวารแวดล้อม ทั้งเป็นประธานเพราะเป็นที่ตั้งของ เจตสิกและกัมมชรูปที่เกิดพร้อมกันกับตน ตั้งอยู่ในภพใหม่ทันที ขณะที่เกิดขึ้นนั่นเอง

๓๒

อันตรวาทที่บุคคลมีความเห็นว่า สัตว์ตายแล้วไม่เกิดในภพใหม่ทันที พักชั่วคราว “อันตรวาท” รอคอยผู้เป็นมารดาให้มีประจำเดือน ผู้เป็นบิดาร่วมประเวณีกับมารดาประมาณ ๗ วัน มากกว่าน้อยกว่าบ้าง ระหว่างพักเป็นอยู่ในภพชั่วคราวนี้ สามารถมีการรู้เห็น การได้ยิน การปรากฏตัวหายตัวได้ เหมือนกับภิกษุญาลาภิบุคคล

๓๓

อารมณ์ประจำภพเก่ากับภพใหม่ให้เปลี่ยนกันที่ปฏิสนธิจิต มรณาสันนขณะเป็นผู้ นำมาให้ ถ้าอารมณ์ของผู้เป็นมรณาสันนขณะในภพนี้มีอารมณ์ไม่เหมือนกับปฏิสนธิ ภาวักในภพนี้ เพราะว่าขณะมีการเปลี่ยนแปลงได้เนื่องด้วยอารมณ์ ถ้ามรณาสันนขณะนั้น เป็นผู้นำของจุติจิตในภพนี้ และปฏิสนธิ ภาวัก ในภพหน้าก็มีอารมณ์เหมือนกัน

๓๔

การปฏิสนธิที่มีสังขาร ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีอวิชชาสัญญเป็นผู้ครอบครอง ได้แก่ ปุณฺณวิภังการ อปฺปญฺณวิภังการ อนฺเณชวิภังการ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นผู้ปรุง ผู้ปรุง มีอวิชชาสัญญเป็นผู้ปกครอง การครอบครองสังขารของอวิชชาสัญญีอยู่ ๒ ประการ คือ

๑. โดยปกตูปนิสสยะ หมายถึงสังขารเป็นฝ่ายกุศลที่มีอวิชชาเป็นอนุสัยครอบครอง หรืออวิชชาเป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่กุศลสังขารด้วยอำนาจปกตูปนิสสยะ (แสดงโดยตรง)

๒. โดยสหชาตะ หมายถึงสังขารฝ่ายอกุศลที่มีอวิชชา ซึ่งมีสภาพเช่นเดียวกับ อวิชชาเป็นอนุสัยนั่นเอง (แสดงโดยอ้อม)

๓๕

ทำดี ทำชั่ว มี ทาน ศีล ภาวนา ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ทำโดยอำนาจหวังผลตอบแทนทั้งนั้น เช่น การงานต่าง ๆ ทางโลก จะเป็นส่วนตัวหรือส่วนรวมก็ตาม หากไม่มีตัณหาหล่อเลี้ยง จะต้องหยุดซังกะไปหมดสิ้น คงเหลือแต่การงานที่เป็นทางธรรมที่ไม่เกี่ยวกับโลกได้แก่การเจริญวิปัสสนาของปุณฺณบางท่าน ของพระอริยะ การพิจารณา มรรค ผล นิพพาน กิเลส การเข้าสมาบัติ การเข้านิโรธเท่านั้น เมื่อเป็นดังนี้โลกก็จะเงียบเหงาแห้งแล้งเปลี่ยวใจไม่กรีกกรื้น อุปมาเหมือนลมที่มีประจำเป็นธรรมดาทั่วทั้งสิบทิศ บังเอิญมาหยุดเสียไม่มีเลย มีแต่อากาศว่างเปล่าประมาณ ๑ ชั่วโมง เพียงเท่านั้นสัตว์ทั้งหลายก็จะตายหมด คงเหลือแต่สัตว์พิเศษที่อยู่ใต้ดินใต้น้ำ ข้อนี้ก็เห็นแล้วว่าอำนาจของตัณหาที่มีความกว้างขวางเพียงใด ถ้าหากตัณหาของแต่ละคนมีกำลังพอประมาณ คือ มีการจำกัดขอบเขตแล้ว ตัณหานั้นก็จะเป็นประโยชน์อย่างใหญ่หลวง แต่ถ้ามีไม่รู้จักประมาณ ทำการเกินขอบเขตแล้วก็จะมีความยุ่งเหยิง นำความเสียหายมาสู่หมู่คณะ ประเทศ ชาติ ศาสนา ทั้งส่วนตัวและส่วนรวม เหตุนี้แหละท้าวสักกะเทวราชจึงได้ทูลถาม ความยุ่งเหยิงของตัณหา แก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า

“ข้าแต่สมณโคตม ตัณหาที่เหมือนกับแค้น มีสภาพยุ่งยากทั้งภายในและภายนอกแห่งสัตว์ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายที่ได้รับความยุ่งยากอยู่นั้น ก็เพราะเนื่องด้วยตัณหา ฉะนั้นข้าพระองค์ขอทูลถามว่า ใครหนอจะแก้ความยุ่งยาก คือตัณหาได้ ?”

องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตอบว่า นรชนผู้มัวปัญญาแล้วในศีล ยังจิตและปัญญาให้เจริญอยู่ เป็นผู้มีความเพียร เป็นผู้ดี เป็นปัญญาเป็นต้น เป็นเครื่องรักษาตน เป็นผู้เห็นภัยนั้นพึงสงวนไว้ได้

๓๖

ตัณหาเป็นรากของตัณหาได้ ๒ อย่างคือ ปกตูปนิสสยะ และ สหชาตะ ถ้าสังขารเป็นโทสมมูล โมหมูล ก็เป็นรากฐานโดยความเป็นปกตูปนิสสยะ ตัณหาที่เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่โทสมมูล โมหมูล โลกียมูลนี้ ยังเป็นอนุสัย ถ้าสังขารเป็นโลภมูล ก็เป็นรากฐานโดยความเป็นสหชาต ตัณหาที่เป็นปัจจัยช่วยอุปการะแก่โลภมูลนี้มีใช่เป็นอนุสัย หากแต่เป็นทั่วโลกเกิดขึ้นแล้ว หมายความว่า ตัณหาที่เกิดขึ้นมีสภาพเช่นเดียวกับตัณหาที่เป็นอนุสัยนั่นเอง

๓๗

สังขาร ๓ ที่จัดการส่งผลปฏิสนธินี้มีอยู่ด้วยกัน ๒ ระยะ

๑. กุศล อกุศลสังขารเวลาปรกติ เป็นชนกสัตติตั้งอยู่ในฐานะ ปกตูปนิสสยปัจจัย พิเศษ ในระยะหลังจัดการโดยความเห็นเป็นขีปนกะโยนทั้ง

๒. กุศล อกุศล สังขาร เวลาใกล้ตายเป็นอุปถัมภกะสัตติตั้งอยู่ในฐานะปกตูป-
นิสสยสามัญ

๓๘

อวิชา ตัณหา สังขาร ที่เกิดพร้อมด้วยมรณสังขารจะยอมเป็นไปได้ ๓ ประการ
คือ

๑. ปกปิดโทษของอารมณ์นิमित มีกรรมเป็นต้น
 ๒. ปฏิสนธิวิญญาณนั้นไปในนิมิตอารมณ์ มีกรรมเป็นต้น
 ๓. โยนปฏิสนธิวิญญาณทั้งไปในนิมิตอารมณ์ มีกรรมเป็นต้น
- ทั้ง ๓ ข้อนี้เป็นของผู้ที่จะไปเกิดในอบายภูมิ
ข้อ ๑, ๒, เป็นของผู้ที่จะไปเกิดในสุคติภูมิ
ส่วนข้อ ๓ นั้นได้แก่กุศลสังขารฝ่ายเดียว

๓๙

บุรุษอาชาไนย ที่เกิดขึ้นแล้วต้องมีสิ่งที่มีชีวิต คือ วัชรบุรุษ บัณฑิต สตรี ช้าง ม้า เศรษฐีที่เป็นพิเศษ และสิ่งที่ไม่มีชีวิต คือ สถานที่ ที่อยู่ ที่อาศัย เครื่องประดับ ต้นไม้ ไม้ดอก อย่างวิจิตรพิศดาร ซึ่งเป็นบริวารบังเกิดพร้อมกันด้วยฉันใด อุปมาเหมือนกับการ เกิดขึ้นแห่งปฏิสนธิจิตก็ต้องมีผัสสะเป็นต้นเป็นองค์ประกอบ และกัมมชรูปมีหทัยวัตถุรูปเป็นต้น อันเป็นที่อาศัยเป็นบริวารมาเกิดพร้อมกันกับตนก็ฉันนั้น

๔๐

ผู้ที่ตายแล้วแสงตัวให้เห็น ล้วนแต่เกิดในภพใหม่แล้วทั้งสิ้น มิใช่เกิดธรรมดา เกิดโดยโตทันที เรียกว่า โอปปาติกะกำเนิด พวกนี้ความรู้ความจำในภพเก่ายังไม่เลือนหาย ปรากฏชัดคืออยู่ ดังนั้นเมื่อเกิดเป็นเปรต วินิปาติกเทวดาชั้นต่ำ อุปาทานการียคัมภีร์ในความ

เป็นอยู่แห่งภพเก่าก็ปรากฏได้โดยทันที แล้วก็มาแสดงตัวให้ผู้อื่นเห็น เปรตก็แสดงให้เห็นน่ากลัว ถ้าเป็นวินิปาติกเทวดาเมื่อครั้งเป็นมนุษย์มีความเป็นอยู่เช่นใด ก็แสดงให้เห็นอย่างนั้น ถ้าผู้นั้นเกิดเป็นสัตว์นรก อสุรกาย เปรต อยู่ห่างไกลจากมนุษย์ แม้อุปาทานในความเป็นอยู่ กับภพเก่าเกิดขึ้นก็ตาม ไม่มีโอกาสแสดงตัวให้ผู้อื่นเห็นได้ ส่วนเทวดาชั้นสูง อุปาทานภพเก่าไม่เกิด เกิดแต่ภพใหม่

๔๑

สัตว์ที่ชื่อว่า สัมภเวสี นั้นได้แก่ปุถุชน ๔ พระเสกขบุคคล ๓ ที่เป็นดังนั้นก็เพราะบุคคลเหล่านั้นมีความเกียติยังไม่สิ้นสุด ต้องแสวงหาภพชาติต่อ ๆ ไปอีกนั่นเอง พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในเมตตาสสูตรว่า

“สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดที่เราได้เคยเห็นมาแล้วก็ตาม และสัตว์เหล่าใดที่อยู่ในที่ไกลจากเรากก็ตาม อยู่ในที่ใกล้กับเรากก็ตาม และสัตว์ทั้งหลายที่ปราศจากกิเลส แต่เคยเกิดในภพชาติต่าง ๆ มาแล้วก็ตาม ปุถุชนและพระเสกขบุคคล ๓ ที่ยังต้องเกิดในภพชาติต่าง ๆ ไปอีกก็ตาม เหล่านี้มีอยู่ของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นทั้งหมด จึงมีความสุขสบาย

๔๒

ความเห็นที่ว่า แม้สัตว์ทั้งหลายจะได้ตายไปแล้ว แต่รูปนามของสัตว์นั้น คงเกิดขึ้นในภพใหม่สืบต่อกันไปโดยไม่ขาดสายเป็นสัสสตทิวฐิ ความเห็นว่ารูปนามใหม่มิได้เกี่ยวเนื่องกันกับรูปนามในภพเก่า เป็นอุจเจททิวฐิ

๔๓

อารมณ์ที่มีสันตติได้แน่นอน ได้แก่รูปารมณ์ชนคมีแสงสว่างและสัททารมณ์ คันธารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ทั้ง ๔ นี้ เมื่อเกิดแล้วย่อมสันตติรูปารมณ์ สันตติสัททารมณ์ สันตติคันธารมณ์ และสันตติโผฏฐัพพารมณ์เกิดต่อสืบเนื่องจากอารมณ์เดิมโดยแน่นอน ประสาทคนธรรมการับได้

อารมณ์ที่มีสันตติก็ได้ ไม่มีสันตติก็ได้ ได้แก่รูปารมณ์ที่ไม่มีแสงและสสารม ทั้งสองนี้ประสาทคนธรรมการับไม่ได้ แต่ประสาทคนชั้นสูงรับได้

ถึงกระนั้นถ้าได้เก็บสันตติอารมณ์ด้วยการถ่ายขยายออก พร้อมกับองค์ประกอบขององค์นั้น ๆ มีแสงสว่าง ช่องอากาศ ลม น้ำ ความแข็งของปฐวีแล้ว ประสาทคนธรรมการับได้ และยังสามารถถ่ายทอดไปยังที่ใกล้ ๆ ได้อีก เช่น โทรทัศน์ เป็นต้น

๔๔

อารมณ์ของกามปฏิสนธิจิต เรื่องจุติ-ปฏิสนธิในมรณัสสนาวิถีสวรรณะมีเพียง ๕ ครั้ง อารมณ์ของปฏิสนธิจิตและภวังกิที่เกิดต่อกัน ที่มรณัสสนาชนวนะรับมาด้วยทวารทั้ง ๖ ที่เป็นปัจจุบันอดีต (สวรรณะมีอย่างมา ๖ ครั้ง) กรรมอารมณ์ของกามปฏิสนธิจิตต้องเป็นอดีตอย่างเดียว ต้องรับโดยมรณัสสนาชนวนะในมโนทวาร นิमितที่เหลือนอก ๒ เป็นอารมณ์ที่เป็นกามธรรมทางสน^{๕๕}

๔๕

เหตุที่กาลทั้ง ๔ คือ มรณัสสนากาล-เวลาใกล้ตาย มัจจนากาล-เวลาหลง วิสัจญีภุตกาล-เวลาสลบ อดีตตรุณกาล-เวลาอ่อนมาก มีสวณะ ๕ ครั้งนั้นเพราะว่ามีกำลังอ่อนมาก หทยวัตถุย่อมมีกำลังอ่อน เมื่อหทยวัตถุมีกำลังอ่อนลงแล้ว จิต เจตสิก ซึ่งอาศัยหทยวัตถุเกิดก็ย่อมมีกำลังอ่อนตามไปด้วย อุปมาเหมือนการวิ่งไปของรถไฟบนรางที่ชำรุด เนื่องจากเหตุที่กล่าวมานี้ กาลทั้ง ๔ จึงสวณะ ๕ ครั้ง

๔๖

ปฏิสนธิจิตและภวังกิจิตรับปัจจุบันอารมณ์ได้ อารมณ์ในที่นี้ได้แก่ รูปอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันเท่านั้น ทั้งนี้เพราะเนื่องจากอายุของรูปอารมณ์ยืนกว่านามอารมณ์นั่นเอง กล่าวคือในระยะเวลาที่จิต เจตสิก เกิดขึ้น ตั้งอยู่ คับไป ตามลำดับจนครบ ๑๗ ดวงนั้น ในระยะนั้นเท่ากับการเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไปของรูปอันหนึ่ง ๆ

๔๗

อดีตมรรตารมณ์ ตทาร์มณวาระ ปฏิสนธิจิตเท่านั้น มีปัจจุบันอารมณ์
 ตี น ท ป วิ ส ัณ วุ ช ช ช ช ช ต ต จุ ปฏิ
 ตี น ท ป วิ ส ัณ วุ ช ช ช ช ช จุ ปฏิ ภ ภ

๔๘

มรรตารมณ์ สวรรณะวาระ ปฏิสนธิจิตกับปฐมภวังกิเท่านั้นมีปัจจุบันอารมณ์

ตี ตี น ท ป วิ ส ัณ วุ ช ช ช ช ช จุติ ปฏิ ภ

๔๙

อติวิญญูตารมณฺ์ ตทารมฺณวาระ ปฏิสนธิจิตกับภวังคจิตอย่างมากอีก ๔ ดวง มีปัจจุบัน
อามรณฺ์

ตี น ท ม ช ช ช ช ช ต ต จุติ ปฏิ ภา ภา ภา ภา

๕๐

อติวิญญูตารมณฺ์ ชวนะวาระ ปฏิสนธิจิตกับภวังคจิต อย่างมากอีก ๖ ดวง มีปัจจุบัน
อามรณฺ์

ตี น ท ม ช ช ช ช ช จุติ ปฏิ ภา ภา ภา ภา ภา ภา

๕๑

วิญญูตารมณฺ์ ชวนะวาระ ปฏิสนธิจิตกับภวังคจิตอีก ๖ ดวง มีปัจจุบันอามรณฺ์ เช่น
เดียวกัน

ตี น ท ม ช ช ช ช ช จุติ ปฏิ ภา ภา ภา ภา ภา ภา

๕๒

กรรมอามรณฺ์ที่เป็นอามรณฺ์ของกามาวจรปฏิสนธินั้น ต้องเป็นอดีตอย่างเดียว และ
ต้องได้รับมาโดยมรณาสันนชวณะในมโนทวาร กรรมนิมิตอามรณฺ์ คตินิมิตอามรณฺ์ทั้ง ๒ นี้ ที่
เป็นอามรณฺ์ของกามาวจรปฏิสนธินั้น เป็นปัจจุบันอามรณฺ์หรืออดีตอามรณฺ์ได้ และที่มรณ
าสันนชวณะรับมาด้วยทวารทั้ง ๖ นี้ เมื่อว่าโดยธรรมแล้ว นิमितทั้ง ๓ นี้ ที่เป็นอามรณฺ์ของ
กามาวจรปฏิสนธินั้น เป็นอามรณฺ์ที่เป็นกามธรรมทั้งสิ้น

๕๓

การเกิดขึ้นตามลำดับแห่งวิถีจิตของแมลงวันที่ถูกตีด้วยก้อน จนถึงแก่ความตายนั้น
มีดังนี้คือ ในขณะที่ถูกตีด้วยก้อนนั้น มโนทวารวิถีเกิดขึ้นก่อนเป็นครั้งแรก ต่อมาภายหลัง
วิถีก็เกิด เมื่อทวารวิถีดับลงแล้วทณฺุวัตติกมโนทวารวิถีก็เกิดต่อเพียง ๑ วิถีเท่านั้น ต่อนั้นมา
มรณาสันนชวณะมโนทวารวิถีก็เกิดขึ้นเป็นครั้งสุดท้าย

หมายความว่าในขณะที่ถูกตีด้วยก้อนนั้น ปัญจทวาราวชชนะจิต มีอาจที่จะเกิดขึ้น ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ใหม่ คือตัดกระแสภวังค์ได้ ด้วยเหตุนี้มนโทวาราวชชนะ จึงเกิดขึ้นทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ใหม่ คือตัดกระแสภวังค์แทน ลำดับจากนั้น ชวนะจิต ๕ ครั้งที่มี อารมณ์กรรม กรรมนิमित คตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งได้เกิดขึ้นและดับลง ต่อแต่นั้นภวังคจิตก็เกิดต่อไป และกายทวารวิถีที่มีชวนะ ๕ ครั้งก็เกิดขึ้นรับโผฏฐัพพนารมณ์แล้วดับลง หลังจากชวนะ กายทวารวิถี ๕ ครั้งดับลงแล้ว ภวังคจิตก็เกิดต่อ จากนั้น ตทณวัตติกมโนทวารวิถีที่มีชวนะ ๕ ครั้งก็เกิดขึ้นรับโผฏฐัพพนารมณ์ที่ดับไปแล้ว ๑ วิถี ต่อมา มรณาสันนมโนทวารวิถีที่มี อารมณ์ เป็นกรรม กรรมนิमित คตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดเป็นครั้งสุดท้าย

๕๔

ผู้ตายโดยกระทัณฑ์มีญาณมรณาสันนวิธิตังนี้

๑. มโนทวารวิถีเกิดก่อน

ภ น ท ม ช ช ช ช ช ภ ภ ภ ภ ภ ภ ภ ภ

๒. กายทวารวิถีเกิด

ภ ตี น ท ปัญ กาย สั ณ วุ ช ช ช ช ช ต ต ภ

๓. ตทณวัตติกมโนทวารวิถีเกิด

ตี ภ น ท ม ช ช ช ช ช ต ต ภ

๔. มรณาสันนมโนทวารวิถีเกิด

ภ น ท ม ช ช ช ช ช ภ ภ จุ ปฏี ภ ภ ภ

๕๕

ผู้ใกล้จะตายมีธรรมารมณ์เป็นปัจจุบันได้นั้น เพราะมีการนึกคิดอยู่ในอวัยวะน้อยใหญ่ หรือธาตุทั้ง ๔ ของสิ่งที่มีชีวิตที่เป็นคตินิมิตกำลังปรากฏอยู่เฉพาะหน้า แล้วรูปธรรมเหล่านั้น ยังคงอยู่จนกระทั่งถึงจุติจิตดับ กามาวจรปฏิสนธิจิตก็เป็นปัจจุบันธรรมารมณ์

๕๖

เหตุที่หทัยวัตถุมีกำลังอ่อนลง ทำให้ชวนะเกิด ๕ ครั้งนั้น ก็เพราะ

๑. ในเวลาอดีตฤกษ์กาลมีกรรมชรูปอ่อน

๒. ในเวลามรณาสันกาล มีกรรมรูปเกิดน้อยดับไปมาก

๓. ในเวลาวิสัญญีกาล มีกรรมรูปถูกบีบเนื่องมาจากความพิการอย่างหนัก เช่น โรคหัวใจพิการอย่างหนัก หรืออูทกวางยาสลบ

๕๗

คนที่ตายไปแล้วไปเกิดในภูมิต่าง ๆ นั้น ก่อนตายมรณาสันนวิธีก็น่าเป็นกามวิธียุติ และมีอารมณ์ต่าง ๆ กันดังนี้

๑. ผู้ที่ตายในกามภูมิไปเกิดในกามภูมิมีอารมณ์ ๖ คือ กามธรรมที่เป็นอดีตปัจจุบัน ซึ่งจัดเป็นกรรม กรรมนิमित คตินิมิต อย่างใดอย่างหนึ่งไม่จำกัด

๒. ผู้ที่ตายจากกามภูมิไปเกิดในรูปภูมิ มีอารมณ์ที่เป็นกรรมนิमित เป็นบัญญัติ อย่างเดียว

๓. ผู้ที่ตายจากกามภูมิไปเกิดในอรูปภูมิ มีอารมณ์กรรมนิमित ที่เป็นมหัคคตกรรมนิमितหรือบัญญัติกรรมนิमित

๕๘

มรณาสันนขณะ และกามาวจรปฏิสนธิจิต ที่มีอดีตกรรมนิमितเป็นอารมณ์เป็นกรรมนิमितแท้ ส่วนที่มีปัจจุบันกรรมนิमितเป็นอารมณ์เป็นกรรมนิमितเทียม กรรมนิมิตก็คืออารมณ์ของกรรม มีรูปารมณ์เป็นต้น ที่เคยได้เห็น ได้ยินมาเป็นต้น โดยเกี่ยวเนื่องกับการกระทำของตน และเป็นเครื่องอุดหนุนให้สำเร็จการกระทำของตนในขณะที่กระทำกรรมนั้นก็ดี

๕๙

ในกรรม ๔ อย่างที่ว่าโดยลำดับแห่งการให้ผล มีตรุกรรมเป็นต้นนั้น อุกุศลอาสันนกรรม มีปัจจุบันนิमितเป็นอารมณ์ได้

กรรมมีลำดับให้ผล (ปากทาน ปรียาเยน) มี ๔ คือ

๑. คุกรรม — กรรมหนัก

๒. อาสันนกรรม — กรรมใกล้ตาย

๓. อาจินนกรรม — กรรมเคยชิน

๔. กตัตตากรรม — กรรมสัปดาห์ (กรรมเล็กน้อย)

๖๐

เจตนาในทวาริกมรณาสันนชวณะ เป็นชนกกรรมไม่ได้ก็เพราะเหตุว่า

๑. กุศล อกุศลที่เกิดขึ้นครั้งแรกชื่อว่า “กตกรรม”

๒. กุศล อกุศลที่เกิดขึ้นติดต่อกันชื่อว่า “อุปจิตกรรม”

๓. กรรมทั้ง ๒ อย่างนั้น คือ กุศล อกุศล ที่เป็นกตกรรม (ยกเว้นมหัคคตกรรม) นี้ไม่มีกำลังพอที่จะส่งผลให้เกิดในปฏิสนธิกาลและปัตติกาลได้ กุศลอกุศลที่เข้าถึงอุปจิตกรรมเท่านั้น ที่มีกำลังส่งผลให้เกิดในปฏิสนธิกาลและปัตติกาล

๔. กุศล อกุศล เจตนาในทวาริกมรณาสันนชวณะนั้น แม้ความเป็นกตกรรมได้เกิดขึ้นก็จริง แต่ก็ไม่ได้อำนาจถึงความเป็นอุปจิตกรรม ทั้งขาดความเป็นอารมณ์ของตัณหา คือ ยินดีพอใจต่อกรรมนั้นก็ได้เกิดขึ้น การที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่า เมื่อสิ้นสุตแห่งมรณาสันนวิธีแล้ว จุติจิตก็เกิด ดังนั้น เจตนาที่อยู่ในทวาริกมรณาสันนชวณะจึงไม่ส่งผล คือเป็นชนกกรรมไม่ได้

๖๑

บุคคลที่ตายจากรูปพรหมไปเกิดเป็นรูปพรหม (เว้นรูปพรหมที่ต่ำกว่า และ อสัณญัตตาพรหม) และกามติเหตุกปฏิสนธิบุคคลได้วิบาก ๘ ทวง คือ รูปาวจรวิปากจิต ๔ และมหาวิปากญาณสัมปยุตตจิต ๔

บุคคลที่ตายจากรูปพรหมไปเกิดเป็นรูปพรหม รูปบุคคลและการปฏิสนธิบุคคล ได้วิบาก ๑๗ คือ ปฏิสนธิจิต ๑๗ เว้นอเหตุกปฏิสนธิ ๒

บุคคลที่ตายจากกามติเหตุกปฏิสนธิบุคคลไปเกิดเป็นรูปบุคคลและรูปบุคคล และกามปฏิสนธิบุคคล ได้วิบาก ๒๐ ทวง คือ นามปฏิสนธิ ๑๔ รูปปฏิสนธิ ๑

ตายจากทวิเหตุกบุคคลและอเหตุกบุคคลไปเกิดเป็นกามปฏิสนธิบุคคล ได้วิบาก ๑๐ คือ อุเบกขาลันติริณจิต ๒ และมหาวิปากจิต ๘

๖๒

รูปาวจรพรหมไม่ไปเกิดในอบายสัตว์ เพราะไม่มีนิ वर्ณอกุศลกรรมที่จะส่งผลนำไปเกิดในอบายไม่มีโอกาสส่งผล

อสัณญัตตาพรหม ตายแล้วมาเกิดในอบายภูมิอย่างเดียวโดยแน่นอน ก็เพราะมี

แต่รูปไม่มีฌาน เมื่อตัณหาครั้งสุดท้ายชีวิตนวกกลายสลายแล้วก็เกิดมหาวิปากจิตขึ้นปฏิสนธิใน
กามภูมิ

รูปพรหม อรูปพรหม ที่จะไปเกิดในกามภูมิอีกนั้น ต้องเป็นพรหมปุณฺณเท่านั้น
สำหรับพรหมอริยะทั้งหลายนั้น แม้พระโสดาบันก็ไม่กลับมาเกิดในกามภูมิอีก

๖๓

การเกิดขึ้นของภวังคจิตและจุติจิต ตั้งแต่ปฏิสนธิจิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีระหว่างกันนั้น
แหละถือเอาอารมณ์ของปฏิสนธิจิตที่เกิดขึ้นในภพใหม่ขึ้นเอง แล้วก็กลับเป็นจิตที่เรียกว่ากระ
แสภวังค์เกิดต่อและกลับเป็นจุติจิตแล้วก็ดับลง

หลังจากจุติจิตดับลงแล้ว ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นสืบๆกันต่อไปตามลำดับแห่งหน้าที่ของ
ปฏิสนธิจิต ภวังค์ จุติ หมุนเวียน ตั้งภพ ตั้งชาติ ต่อกิจการที่หมุนเวียนฉนั้น

ในปัจจุบันภพนี้ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต วิถีจิต และจุติจิต เกิดขึ้นสืบเนื่องกัน
ฉนั้นใด ในภพหน้าก็เกิดหมุนเวียนต่อกันไปอีกเช่นเดียวกันฉนั้น

๖๔

การปฏิบัติให้ขาดจากสังสารวัฏฉนั้นมียู่ที่ ผู้มีปฏิสนธิปัญญาต้องมีการประพฤติ
ปฏิบัติดี รักษาศีล บำเพ็ญธุดงค์ เจริญสมาธิมาเป็นเวลานาน พิจารณาเห็นจิต-เจตสิก ว่า
เป็นของไม่เที่ยง ได้บรรลุนิพพานโดยมรรคญาณ ผลญาณตามลำดับ ถอนเครื่องผูกมัด คือ
ตัณหาเสียได้แล้ว ก็จะเข้าถึงนิพพานอันสงบ ตัดขาดจากสังขารธรรมทั้งปวงแน่แท้ ไม่ต้อง
เกิด-ตายอีกต่อไป

พิมพ์ที่ จักรวรรดิการพิมพ์

73 ซอยบพิตร ถนนจักรวรรดิ พระนคร

ฮั่ว แซ่โจ้ว ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 2511

กายนศรคํากลอน

กายนครคำกลอน

จะแถลงแต่งกลอนอักษรสาร
หัตถ์ประสานเหนือเศียรแทนเทียนทอง
โดยมีความเลื่อมใสมิได้หมอง
ให้ถูกต้องบทกลอนนครกาย
เรื่องโบราณว่าชีวิตขยาย
เป็นนิยายให้คติอนิจจัง
แต่ที่คิดปรับปรุงเพราะมุ่งหวัง
ให้ผู้ฟังตรึกตรองในครองธรรม
แต่กลอนล้วนเต็มเชยไม่เปล่านั้น
ให้แม่นยำถูกต้องกระบวนกาย ฯ

คำเนินความตามเรื่องเมืองสังขาร
มีเมืองหนึ่งพึ่งพิงอธิปไตย
ว่ากว้างศอกยาววาหนาคืบ
มีกำแพงสี่ชั้นเป็นหลั่นลด
ชั้นที่สองรองคือชื่อมั่งคั่ง
ชั้นที่สามนามว่านะหาโร
ชั้นที่สี่ชื่ออุฐินันแนหนา
มีคูบ้อมล้อมสี่ทิศติดประจัน
คูน้ำขลิบระดับอย่างสนามหญ้า
บ้อมที่สามนามนะชาสง่าดี
นครนี้มีประตูอยู่เก้าแห่ง
เฝ้าประตูระวางและนั้ยาม
ประตูต้นรับขนของถวาย
ขนานนามทวาราทว่าไว้
ของถวายทำให้ชาวในนั้น
ชวนวโยให้ร่นขนออกมา
ชื่อประตูจระนำโสโครก
ที่สามนามบัสสวาทาประจำ
ยังอีกคู่ประตูที่สี่ห้า
รู้จักกันพร้อมหอมเหม็นเป็นราชการ

มโนห้อมแทนบุพผาสุมาลัย
นมัสการตั้งน้อมสนทนาม
จะเปลี่ยนแปลงแต่งความตามทำนอง
ซึ่งแต่งเป็นเวียงวังเมืองสังขาร
เปรียบในร่างเราทุกสิ่งทั้งหญิงชาย
มิใช่เรื่องชวนเพลินเจริญจิตต์
เพื่อจะให้เรื่องน้อยจรร
อันเค้าเรื่องนั้นก็อยู่ถนัด
จึงคิดเพิ่มเติมแต่งแปลงถ้อยคำ

เป็นนิทานอ่านปลงจำนงหมาย
นครกายเรื่องธรรม์ราพวรรณ
มีสิบ ๆ เป็นลำดับนับไม่หมด
ที่หนึ่งจดตามระยะชื่อตะโจ
เลื้อยหลอหลั่งน้ำหนักตั้งอักษ
เป็นสายโซ่ร้อยท้าวรอบรวัง
กันพาราให้โตใหญ่ตั้งใจหวัง
บ้อมหนึ่งตั้งนามเกษาดังว่าที่
ชื่อโลมาบ้อมสองถัดรองที่
บ้อมที่สี่ทันตาหน้าสงคราม
จัดตั้งแต่งคนไว้ให้ไต่ถาม
ตะเกียงตามไฟแดงทุกแห่งไป
แต่เข้าสายสนธยาปัจจุสมัย
ประตูชัยมุขทวาร
กินไม้ทันทันหน้าเสี้ยหน้าเกศา
ทวารที่สองซึ่งต้องทำ
ถูกลมโกรกกลืนเหม็นไม่เปล่านั้น
คอยถ่ายน้ำไหลหลังตั้งตำรา
ชวนวาทนั้ยามตามสถาน
นามขนานฉานะทวาร

ประตูกุ๊กเหล็กเจ็ดขั้วระยะ
 รับความดีความชั่วตัวพาโล
 ประตูที่แปดแก้วแสงวาวแวว
 ชื่อจักขุทวาราน้ำอศรรย์
 มีปราสาทห้าแห่งเป็นแหล่งหลัก
 ประดับด้วยเนาวรัตน์ชัชวาลย์
 มีสนมนางงามประจำที่
 ถ้วนายนามพรชู้รูปา
 ที่สองชื่อโสตะคอยสดับ
 นางสำหรับขับกล่อมห้องล้อมองค์
 สดับข่าวสารบอกนอกนิเวศน์
 ทั้งถ้อยความตามตาแห่งแห่งอาญา
 นางแน่น้อยหัวหน้ามียะโส
 ปราสาทสามนันทามะงามตระกาน
 เป็นที่สรงทรงเครื่องสุคันธรส
 มีนารีที่เฝ้าอยู่เหล่านั้น
 เหนือชีวหาปราสาทสี่ที่เสวย
 เครื่องควาหวานยักย้ายหลายกระบวน
 เผด็จมขึ้นกลืนไม่ลงก็ทรงกริ้ว
 นางระสาโฉมฉายนายกำนัล
 มีกายะประสาทศรีเป็นสีก้า
 พร้อมองค์พนักงานการช่างใน
 นามผัสโสกรมวังตั้งกำกับ
 ปลัดกรมสมชื่อคือเวทนา
 อันพระองค์ผู้ดำรงทศพิธ
 มีสองพระมเหสีเป็นที่รัก
 องค์ฝ่ายซ้ายที่สองนั้นนามตันทา
 สำเร็จกิจทั่วไปไปในปราง
 ไม่เคยคลาคลุอำนาจนางทั้งสอง

ชื่อโสตะทวารบานเปิดโร
 เกิดสุโขทุกช่วงประดังกัน
 ตั้งแว่นแก้วทั้งคู่คู่เจ็ดจิน
 เป็นสำคัญทศนาท้าวปรากการ
 หนึ่งชื่อจักขุปราสาทราชฐาน
 สูงตระหง่านที่กระษัตริย์เคยทศนา
 ล้วนผ่องศรีเฝ้าฝ่ายทั้งซ้ายขวา
 คอยตรวจตราและระวังทั้งจำนง
 เป็นที่รับเสียงฟังดังประสงค
 พิณพาทย์วงมะโหรีปี่ชวา
 ทุกประเทศมากมายหลายภาษา
 ร้องฎีกาถวายสัจจบัญญา
 นามสัทโทสุมเสียงสำเนียงหวาน
 แจ้งวิถิตารหอมเหม็นเป็นสำคัญ
 หอมปรากฏยวดยิ่งทุกสิ่งสรรพ
 นางชื่อกันธนางสาวางนวล
 พระองค์เคยทรงพร้อมรสหอมหวล
 ทรงรบกวนคนถวายไม่วายวัน
 พระพักตร์นี้วิพิโรธเหล่านางสาวสวรรค์
 กลัวต้องทัณฑ์เฝ้านั่งระวังระไว
 ที่นิทราแทนทองงามผ่องใส
 หัวหน้าใหญ่คอยเตือนไม่เคลื่อนไหว
 ที่สำหรับปรางมาศปราสาทห้า
 คอยตรวจตราสาระพันชั้นนัก
 พระนามจิตตราชเรืองประเทืองศักดิ์
 นามนงลักษณ์อวิชาฝ่ายขวานาง
 ภัคตาพิศมัยมิได้หามาง
 ท้าวเธอวางพระทัยหลงปลงอารมณ์
 เฝ้าประคองเคียงชิดสนิทสนม

ทูลอะไรไ้สัสมหวังทั้งนิยม
 ทงส่วยสาอากรขนอนตลาด
 เห็นสิ่งของชาวประชาบรรดามี
 ทำอุบายร้ายดีปราณีนัก
 ทำสนิทชิดชอบประกอบกัน
 อวิชาตณห์หามะเหสี
 สาวสนมกรรมวังสันทั้งปวง
 คนขึ้นเฝ้าเอาของกองถวาย
 พระทรงฤทธิจักรราชกระษัตรา
 หั่งพงศาวกฟ้องสองนางนาฏ
 แต่งตั้งที่ตักให้ดำรง
 หลวงโทโสโกรธาคู่หน้านั้น
 หลวงโลโกโมหะไ้ประทาน
 ถ้าศึกเสียเหนือไ้ใครคุมแหง
 หั่งโทโสโกรธากล้าณกรรจ์
 หลวงโลโกโมหะไ้ละเนิ้ง
 หั่งเงินทองของเข้าขนเอามา
 นางโฉมยงจกแจงให้แต่งตั้ง
 ชื่อขุนมัจฉริยังไ้ไม่ฟังใคร
 พยาบาทวิหิงสาเสนาใหญ่
 ถ้าเคืองชกเช่นฆ่าเหี้ยวรวี
 ทหารเอกสององค์อนงค์นาฏ
 พระทรงฤทธิจักรราชกระษัตรา
 สำหรับคูปบ้านเมืองจะเคืองเข็ญ
 ขุนปฐวีมีสืบเก้าทั้งบ่าวนาย
 คอยเพิ่มเติมเสริมที่ซุดให้หยุดอยู่
 ก็สะสมถมเติมให้เต็มไป
 ขุนอาโปสืบสองตริกรครองชอบ
 ความรื้อมากน้อยคอยระวัง

สอาทราชมกัาเริบรูกขึ้นทุกที
 เที้ยวรุกรายภูรคอยกักชักภาชี
 ใ้ยินคือยากไ้ไปทั้งนั้น
 ใ้เห็นรกร่วมจิตต์คึกขยัน
 ว่าแบ่งปันซื้อขอพุดล่อลวง
 ไ้ไ้ครองที่นางในเปนใหญ่หลวง
 ทุกกระทรวงเหนือไ้ในพารา
 ออกเหลือหลายหลาก ๆ มากหนักหนา
 เชื่อวาจาสองนางไม่ห่างองค์
 คอยเฝ้าบาทุให้พระทัยหลง
 นึกว่าตรงชื่อสัตว์บักฎิณาน
 ตัวสำคัญเปนฝ่ายนายทหาร
 เปนทหารทั้งสี่ด้วยกัน
 ไม่กลัวเกรงรอนราญชาณขยัน
 เรื่องแทงฟันชกค้อยไม่ถอยรา
 สองนายวังเก็บของเทียมองหา
 ถวายนางต้นหาทุกคราไป
 มีขุนคลังดูแลบุญใจ
 เบิกสิ่งใดยากเกินแสนทวี
 เจ้ากรมในราชวังทั้งกรุงศรี
 ถึงสิบปีไ้ไม่หายคลายโกรธา
 ล้วนสามารถต่างกายหั่งซ่ายขวา
 ตั้งเสนาบดีทั้งสี่นาย
 วิบัติเปนยับยิบยับสลาย
 ดินกระจายร้าวรานประการใด
 ที่เปนอยู่ลุ่มลาดขลาไหล
 ระวังระไวป้อมคุดประตวง
 ว่าที่รอบกรมท่าทั้งหน้าหลัง
 หมั้นปีคบัมให้ล้นขึ้นบนนา

ถ้าน้ำน้อยถอยถกลดลงมาก

ขุนเตโช^๕หงส์มีเคหา

หงส์คนชนเชื้อเผื่อไว้เสร็จ

เที่ยวตีฆ้องร้องป่าวเหล่าหญิงชาย

ขุนวายุหกเหล่าเจ้าความคึก

ลมพายุบลันสนั่นไป

หงส์ปรางมาศราชวังบัลลังก์แก้ว

เอาเชือกกรงเฝ้าเรือนแก้วเคลื่อนคลอน

หงส์หอกลองบ้อมคูประตุสม

ต่างป่วนปั่นหันเวียนเงินจะพัง

มีเสนาสามเหล่าเข้าเฝ้าพร้อม

เหล่าหนึ่ง^๕คนตีมีธรรมาสน์

ไม่เข้าด้วยอวิชาตณหาสอง

ครบสิบสี่^๕หยาบเข้าใจอาธรรม

คอยประจบจอมท้าวเจ้าสถาน

พวกหนึ่ง^๕น้อยอัญญสมานา

เข้าประสพคบคล่องทั้งสองข้าง

เห็นบาปมากก็ไกลเข้าไปปน

ท่านผู้ฟังอย่ากังขานะท่านเอ๋ย

ห้าสิบสองกลอกกลับเกิดคับไป

ฝ่ายในกรุงรุ่งเรืองเป็นเมืองใหญ่

ไพร่ผู้มี^๕สละพรังทงนคร

มีรูปร่างหลายอย่างทั้งเล็กใหญ่

นามกรกมีชาติกนกจาจนกรรจ์

แต่พวก^๕คนมีจิตต์เป็นมิจนา

คบศัตรูเป็นมิตรจิตต์^๕พินเพื่อน

ทราบถึงจอมจักรพงศ์ทรงกริ้วโกรธ

ที่เหลืออยู่^๕รประจบสงบปล้น

มีหลวงชาติเป็นพระญาติวงศ์

ต้องลำบากวิควกไว้หนักหนา

บังคับว่าช่างไฟทั้งไพร่นาย

กลัวมีเหตุไฟดับกลับสูญหาย

ให้ชวนช่วยเร่งระวังทั้งไฟ

เตรียมเชือกชนิดผันแปรคอยแก้ไข

ต้องไม่ไล่ลมเอนระเนนนอน

ต้องลมแล้วท่านไม่หยุดแทบหลุกดอน

มิให้อ่อนระทวยช่วยประทัง

คราวเมื่อลมพัดมาต้องหน้าหลัง

เอาเชือก^๕กรงคอยค้ำทรงกายา

คอยห้อมล้อมจอมวังเมืองสังขาร

ยี่สิบห้าคนรวมร่วมใจกัน

พวกหนึ่ง^๕รองมิใช่ชั่วคราวยัน

ล้วนพงศ์พันธุ์^๕ค้นหาอวิชา

ให้โปรดปรานผูกพันธ์นางตันทา

ท่านกล่าวว่าโดยนามสิบสามคน

เป็นกองกลางคอยสังเกตดูเหตุผล

แม่นได้ยลบุญมี^๕กรีไป

ใ้อื่นเลยเจตสิกเราพลิกไหว

ย่อมไกลเชื่อนแซไม่แน่นอน ๖

พลไกรคั่งกับสลบสลด

ราษฎรค้ำ^๕ขึ้นนับหมื่นพัน

ล้วนอาศัยอยู่^๕เสร็จในเขตต์ขันท์

เป็นตัวกลั่นนายเหล่าเลยเข้าเตือน

ทั้งปากกล้าทรชนทำ^๕ปั่นป่วน

เป็นครวเรือนไล่ศึกอีก^๕ท่งนั้น

ให้ลงโทษเนรเทศจากเขตต์ขันท์

พอประกันเวียงชัยมิให้โตรม

ช่องชายาสองอนงค์ผู้ทรงโฉม

เป็นป้าตาเฒ่าคอยเล่าโลม
 อัมเมืองนี้ที่จรัสสร้างสำเร็จ
 เติมเป็นสมุทรกว้างสุดคณา
 เหล่าฝูงสัตว์มีจลลันปลาร้าย
 เห็นแต่น้ำกับฟ้าหน้าอัครรัย
 ทั้งเกิดลมระคมคั่นเป็นคลื่นซัด
 เป็นหลายครั้งจึงได้ตั้งเป็นธานี
 กลางนทีมีเกาะจำเพาะเกิด
 ค่อยสะสมถมเติมมาเสริมซ้ำ
 สมุทย์ต่อไปในจุลจักร
 จะเทียบความตามโลกยังยืดยาว

มีหมู่โจรป่าจามิตรคอยคิดร้าย

แต่หลวงชาติผู้ชำนาญด้านทานไว้
 แต่แรกตั้งสังฆารมานานซ้ำ
 ท้าวภูมิพนชนฉำเป็นน่านวล
 ทั้งไพร่บ้านพลเมืองไม่เคืองเขี้ยว
 เหมือนหมู่หมอนนอนกินอยู่ในกาย
 นครนี้มีฤคอยู่ทั้งสาม
 พระทรงฤทธิ์จิตตราษกระษัตรา
 เป็นสุขขันธ์ทุกขันธ์และวางเฉย
 อวิชาตณฺหาสองนารี
 คอยยุยงส่งซ้ำแต่คำผิด
 ในฝ่ายกุศลคุณเป็นบุญธรรม
 คนไหนก็มีศรัทธาบุญญา
 ส่วนพงศ์พันธุ์ พาลชนคนสันธาย
 ท้าวจิตตราษลอำนาจงานตณฺหา
 เฝ้าเกล้าเคลี้ยทั้งคู่มิคู่แคลน
 เหล่าพวกพ้องสองนางไม่ห่างเฝ้า
 ทะยานอยากอย่างยิ่งทุกสิ่งอัน

ไม่จุใจมีปริชา
 ก็เพราะเหตุหลวงชาติฉลาดหา
 ทั้งคงคาเป็นคลื่นอยู่ครันครัน
 เทียวแหวกว่ายวนเวียนอยู่เหียนหัน
 จะตั้งมั่นเห็นกว้างกลางนที
 เกิดวิบัติสูญหายไม่เห็นผี
 ในวารีหลวงชาติฉลาดทำ
 กุศลเลิศช่วยชบอุปถัมภ์
 ได้ก่อกรรมบ้านเมืองเป็นเรื่องราว
 ต้องขอตัดยกไว้ไม่สืบสาว
 จำขอล่าวเปรียบปานนิทานไป ๆ
 หกกองกายรอบเสมาพาราใหญ่
 สงบให้เส็กน้อยแล้วค่อยยวน
 ยี่สิบห้าปีเต็มเกษมสรวล
 ประกอบถ้วนในสถานการณ์สบาย
 ได้อยู่เย็นพร้อมพรุ่งสนทั้งหลาย
 ทั้งหญิงชายเกษมสุขทุกทิวา
 คือมีนามสุขทุกข่อบกษา
 ทรงเสวยเวทนาชั่วตาปี
 ตามคราวเคยเปลี่ยนระตูกุรุงศรี
 พระสามพิศวาสไม่ขาดวัน
 หุ้มห่อจิตต์ทะยานไปใหญ่มหันต์
 คอยเกียจกันเสียมิให้เข้าใกล้กลาย
 คอยคั่นถึงไล่ขับให้ลับหาย
 ทูลถวายความชอบให้ตอบแทน
 อวิชาสองศรีน้เหลื่อแสน
 ห่อนเคียดแค้นตามจิตต์เป็นนิจันตร์
 ให้อาแต่ข้างบาปหยาบมหันต์
 นักร้อยพันท้าวพิภพไม่จบเลย ๆ

ฝ่ายสติโหราปริชาหาญ

คุฤกษ์บรูเหตุสังเกศเคย
 ค้วยพระหลงอวิชาตณหาสอง
 หลงโลโกโมหาชั่วคาบปี
 เราจะนิ่งอยู่จะนั้นก็มิชอบ
 แกร็บมาพระโรงคัลมัทนนาน
 ขอเคชะฤกษ์อากาศประหลาดนัก
 ขอพระองค์เตรียมเสี้ยมกันเวียงชัย

จิตตราซพั้งโหรมาทูลเหตุ
 จึงตรัสตามโหรพลันไปทันที

โหรเการพนบทูลมูลกิจ
 จัดโยธารรมาวรุที่ว่องไว
 ทรงสวคมนต์ภาวนาเมตตาคจิตต์
 อย่าละเลิงหลงตามกามคุณ
 อนึ่งพระองค์อย่าหลงตณหานัก
 หึงขุนนางพวกพ้องสองบังอร
 พวกเหล่านี้ถึงพะวงลุ่มหลงรัก
 เหลือองค์เดียวเปลี่ยวกายจนวายวาง

จิตตราซพั้งคนรินทรผู้ป็นนาย
 ทรงรู้สึกนึกพรันพลันละอาย
 ได้สติทริระบอบเห็นชอบล้ำ
 พรางเอื่อนอรธจันนังสั่งเสนา

ขุนทิภูริมาโนเจ้าโหวหาร
 ขอเคชะนรินทรอย่าร่อนรน
 ตามเยี่ยงอย่างกษัตริย์ใหญ่มิใช่น้อย
 อย่างอนง้อขอยอมคอดอมใคร

อวิชาตณหาทูลฉลอง
 มีบุญญาผาสุขทุกคืนวัน
 เปนกษัตริย์วงศ์อันทรงศักดิ์

ตริกตรองการณในบุรีมิเินเจย
 ไม่ช้าเลยศึกจะมาติดธานี
 หึงพวกพ้องจะมายุ่งเสียกรุงศรี
 เฝ้าพาทียุแต่ให้มิภัยพาล
 จ้านบนอบทูลพระองค์ด้วยสงสาร
 กัมกราบกรานทูลพลันโดยทันใด
 ประบักจะมาแน่นหนาใหญ่
 จึงจะได้รบรอตอไพร่ ๆ

พระทรงเคชรอันพระทัยไม่ผ่องศรี
 เมื่อจะนี้จะป้องกันเปนนันใด ๆ

ขอพระทรงฤทธิ์ผันแปรคอยแก้ไข
 ตั้งหู่ในศีลทานฝ่ายการบอย
 จงจำกิจคำพระพุทธรเจ้าอุคหนุน
 เพื่อเป็นทุนทรัพย์มั่นกันนคร
 จะชวนชักให้เสียกรุงย่งกระฉ่อน
 คอยแต่ชวนให้คิดเตนผิดทาง
 แม้ศึกหนักเข้าจริงคงหึงขว้าง

นิราสร้างจากจรนกรกาย ๆ
 ทรงพั้งเหตุโหรมาทูลถวาย
 ค่อยเสื่อมคลายจากตณหาอวิชา
 ทรงรับทำตามเหตุเทศนา
 ให้ตำรวจตรานักเรศเรตต์มณฑล
 กราบทูลสารเสนอความตามนุสนธิ์
 จงถือตณถือตัวอย่ากลัวใคร
 อย่าทรงถอยหลังขยาตคึกหวาดโหว
 กลัวอะไรไพร่มีเพียงนั้น ๆ

ว่าละอองบาพาทนราสรวรค์
 สาระพั้งจะประกอบชอบพระทัย
 แม้นเหมือนหลักโยกเขื่อนยังเคลื่อนโหว

ราษฎรก็จะย่อนินทาไป
อันสติโหราบัญญาโณค
ข้าศึกไหนจะอาจโจมตีโรมัน

พระจิตตราชลุอำนาจนางตันทนา
รับสั่งให้ไล่สติโหราจารย์

พวกเสนาวงศ์ตันทนาพยาบาท
บางทูปถองเตะซ้ำซ้ำทั้งกาย
แต่นั้นมาเสนาที่ซื่อสัตย์
ด้วยเกรงผิดกริ้วกราดไม่อาจทน

จิตตราชลุลงสวาสนางตันทนา
อวิชาพาเหลิงละเลิงลาน
ปลงสวาสมาตุคามกามกิเลส
เพราะโมหะระคนสกนธ์กาย
ทั้งคบคิดมิจฉาทิฏฐิจิหลง
ที่สิ่งผิดคิดเห็นเป็นชอบไป
คบพวกพาลล้วนเลวเหลวเลอะเทอะ
ล้วนเป็นเหตุย่อยยับทั้งอัปปริย
ท่านผู้อ่านผู้ฟังจงตั้งจิตต์
อย่าอ่านเล่นเป็นข้อพ้อเพลิตา
เป็นแต่เทียบเปรียบเทียบเรื่องเมืองสมมติ
ไม่ตรองความหลงตามคำนิยาย

มอยกเปรียบเทียบความตามประสงค์
ตำรงเมืองเรื่องฤทธิ์อิสสระ
ครองนครมรณาพาราใหญ่
ออกพระนามขามกลัวไปทั่วกัน
เห็นเมืองใหญ่ย่อยยับจับประหาร
ใช้ทหารรานรุกเข้าคุกคาม
ถึงมีบุญวาสนาอาณาจักร
ถึงถวายเงินทองกองเท่าไถ

อย่าเชื่ออ้ายโหราคณอาธรรม์
แกล้งยกโทษเติมเหตุแข่งเขตต์ชั้นท์
พระทรงธรรม์อย่าทรงหลงลมพาล
กลับโกรธาเคืองพระทัยตั้งไฟเผาญ
จากสถานอย่าให้ล้ำมากลักลาย
ไล่พิฆาฏโหรสติดีด้วยหวาย
โหรกลัวตายรีบร้อนหนีซ่อนตน
ไม่อาจขักทูลสนองพร้องนุสนธิ์
ต่างหลบตนหนีหน้าจากป्राการ ๖
ไม่ตรวจตราคอยระวังเมืองสังขาร
ไม่ตรองการณเขตต์ชั้นท์จะอันตราย
ตั้งจิตต์เจตน์ในข้างทางฉิบหาย
ไม่ละอายบาปกรรมยิ่งทำไป
จนงมงเห็นทีเป็นนิสัย
เสพเมรัยและสุรานี้ว่าดี
ทำสะเอะองอาจทั้งราชสัท
ด้วยถึงที่เสียเขตต์นครา
ตริตรองคิดให้เห็นเป็นปัญญา
เพราะเหตุว่าบทกลอนนกราย
ใช้กำหนดเป็นจริงสิ่งทั้งหลาย

ทั้งกลาตหมายผลล้าในธรรมา ๖
ยังมีองค์จรัทศกิติศา
นามพระยามัจจุราชอำนาจครัน
ไม่มีใครต่อเคชทุกเขตต์ชั้นท์
จอมอาธรรม์เชี่ยวชาญการสงคราม
ไม่ว่าซารชักใช้หรือไต่ถาม
อย่าห้ามปราชญ์ผัดผ่อนไม่หย่อนใคร
ก็ไม่รักไม่ชอบอชฌาตย์
หรือกราบไหว้วอนว่าไม่ปราณี

จะหานายประกันให้ก็ไม่เชื่อ
 ถึงมีเวทย์เดชกล้าวิชาดี
 มัจจุราชมิได้หวาดพระทัยหวั่น
 หวังมนุษย์เตียรณานประหารไป
 มีทหารชาอุษัยในสนาม
 ชื่อชราพยาริมีสองคน
 ถึงเทวชั้นอินทร์พรหมสมยักษ
 หวังบรรพตปฐพีวารีแรง
 หงษ์นรินทร์ป็นสถานผู้ผ่านภพ
 จะใคร่แผ่อาณาเขตต์เดชศักดิ์
 เสด็จออกพระที่นั่งบัลลังก์อาสน์
 หลวงพยาริชารวร่วมพระทัย
 เปนทัพหน้าของพระยามัจจุราช
 ทุกหน้าที่ล้วนถนัดถนัดสะเบียง
 พระภูมินทร์ป็นกระษัตริย์มัจจุราช
 ออกขุนนางพลางตรัสประภาษพลัน
 ท่านจงเร่งจัดพหนพลกำแหง
 เข้าตีบ้อมกำแพงแย่งทำลาย
 จับกระษัตริย์มัจฉาเนให้แน่นหนา
 นำออกนอกนครอย่าอนใจ
 หรือกุศลผลกรรมที่ทำไว้
 ถ้าแม่นไปตั้งเมืองเลื่องกษัตริย์
 หลวงชรากล่าศึกไม่เกรงพรัน
 ว่าข้าบาทอาสาฝ่าธุลี
 กับขุนปฐพีผู้ศักดิ์
 จะยุให้เล่นสนุกทุกคืนวัน
 ครันค่านบ้อมล้อมรอบลงบอบข้า
 คงจะได้บุรีนึ่ง่ายตาย
 ฝ่ายข้างหลวงพยาริตำริรอบ

คนกลัวเหลือหลบหลีกปลีกตัวหนี
 จะต่อตีรบรานประการใด
 เข้าบุกบันฉุดคร่าไม่ปราไส
 ไม่ละใครในโลกยมณฑล
 ใครยินนามเคียรพองสยงชน
 ฤทธิรณทั้งเพลิงอันเร้งแรง
 ไม่รอฟักตรักกลัวหมดยศแสง
 ทุกตำแหน่งอยู่เฝ้าหัตถ์มัจจุราช
 เลิศลบลภาฤทธิทุกทิศา
 เทียวต่อแย่งยุทธนาทุกเวียงชัย
 พร้อมอำมาตย์หลายเหล่าเฝ้าไสว
 เสนาใหญ่ทั้งคู่เฝ้าอยู่เคียง
 สู้ต้องอาอาสาจนสิ้นเสียง
 กักกล้าเดียวปิดทางในกลางคัน
 มีอำนาจฤทธิแรงแข่งขัน
 จะโรมรันราญรอนนกรกาย
 ที่เรียวแรงแข่งขันให้ผันผาย
 หวังเชื่อนค่ายโยกคลอนให้ถอนไป
 รุมฉุดคร่าหื้อชักเร่งผลักไส
 แล้วปล่อยไปตามคติที่เขามา
 จะอย่างไรสุดแท้แต่ว่าสนา
 จึงค่อยโยธาตามราวี ฯ
 บังคมคลั่งทูลท้าวเจ้ากรุงศรี
 เข้าไปตีสนิทเป็นมิตรกัน
 ได้พิทักษ์กายประเทศทั่วเขตต์ขันฑ์
 มิให้หมั่นตรวจตราจนกราย
 จึงค่อยขำติบริบให้ฉิบหาย
 ตั้งอุบายฆ่าทูลมูลคดี ฯ
 แล้วบนอบบังคมกัมเกษี

ว่าหม่อมฉันขออาสาฝ่าธุลี
จะขอชนโรคายาตราด้วย
พร้อมทั้งชนชราภรรยารอน
ไปตั้งล้อมบ้อมค่ายให้หลายชั้น
คงจะได้ฟารานครกาย

หลวงมรณังบังคมทูลสนอง
จะอาสาพาพหลโยธิน
จะประหารพลาญชีพริบให้หมด
แล้วจับจิตตราชกั่วเจ้าพารา

มัจจุราของค์ท้าวเจ้าชีวิต
ถูกพระทัยตามที่ทรงตริตรวง
คือชราพวยริเสณีใหญ่
ให้รับเร่งระดมพลคนจกรรจ์

หลวงชราพวยริอุทธีหาร
ออกเกณฑ์พลไพร่ทั้งไพร่นาย
เรียกกองหนุนมาระดมเข้าสมทบ
มาถ้วนท้าวหัวเมืองเอกโทตรี
ให้ขุนตาลชะโมยโดยวิสัย
มีนายรองท้องมารชาญจกรรจ์
ในขบวนล้วนใส่เสื้อหนังสัตว์
มิใช่ชั่วคราวการชาญสงคราม
พันระโนใส่เสื้อนกลากเกอนหิน
ทั้งจุกเสียดหอบไอไข่ทั้งปวง
ถือหน้าไม้ปืนผาทั้งหน้าหลัง
ถือหลาวแหลมกักขะไม่ละลด
ให้ขุนวิถะวิการสันดานร้าย
ขุนขรเอนตัวรองเกณฑ์กองพล
ใส่เสื้อหนังคชสารทยานออก
ทั้งเสื้อหนังคางป่างชนะ

ยกโยธินนุประชิดติดนคร
พอได้ช่วยการศึกกิดฝึกสอน
คุณนิกรเก้ายิบหกทั้งถ้วนาย
แล้วโรมรันให้แตกแหลกสลาย
มาถวยาบาทาฝ่าธุลี ฯ
ว่าแม่นสองกองทัพลับกรงศรี
ไปต่อสู้ให้ยับยับประรา
ไม่ละลดเท็กผู้ใหญ่ไม่เลือกหน้า
เข้ามาหาภูวไนยตั้งปอง
ฟังความคิดแม่ทัพรับสนอง
จึงสั่งสองนายพลคนสำคัญ
เคยมีชัยการศึกไม่หนีพรั่น
ไปโรมรันราญรอนนครกาย
รับโองการอภิวันท์แล้วผันผาย
มีกองหมายคอยสำรวจตรวจบัญชี
ล้วนพลรบเคยศึกไม่หนีหนี
รวมโยธีสองทัพพลนับพัน
ถือธงชัยนำหน้ากล้าชยัน
พลชั้นธำเท่งกายสา่งงาม
ถือขวานกวัดแกว่งคะนองก้องสนาม
ขนานนามโยธีรสีดวง
นายต่อมพิชเข้ากำกับกองทัพลวง
ทุกกระทรวงแข็งแรงแต่เต็มยศ
ใส่เสื้อหนังพยัคฆางามปรากฏ
ทรหดหนึ่งเหนียวเปรี๊ยะทุกคน
เป็นตัวนายบึกขวาพาพหล
ให้แต่งตนต่าง ๆ ล้วนอย่างดี
ถือดาบหอกอวตกันสนั่นมี
บนเกยทุกหมู่เอื้องพันธุ์

ขุนบาทักษ์มำก้ากับทัพปักษ์ซ้าย
 และเสื่อหนึ่งสิงโตพวกโรคัน
 หลวงชราแต่งกายคังใจหวัง
 ใส่แว่นตามือขวาถือไม้เท้า
 พยาริทัพหลังพลคั่งคับ
 ใส่เสื่อหนึ่งโคกระทิงวิ่งทะยาน
 พยารินายทหารชาญกำแหง
 ใส่เกราะหนังราชสีห์คัพลิก
 สถิตย์นั่งหลังอินทรีขี้บักซี่ใหญ่
 นายกุญฐึงนั่งดูยามตามตำรา
 ฝ่ายขุนโรคาธุรสสุดแรงร้าย
 พร้าจอบเสียมเตรียมทั่วทุกตัวคน
 นายกำเตากองแหลนแสนฉลาด
 นายมือกรอกองซุ่มคุ่มยักเยื้อง
 พอได้ฤกษ์ย้าตราทองหน้าเคลื่อน
 ยิงปืนเปรี้ยงเสียงกลบตะลอบควัน
 ยกโยธารุคมาเหมือนพายุพัด
 ทิ้งสังขรคลอนเคลื่อนเขยื้อนยัก
 สุธาไหวหวั่นสะท้านป่านพิณาศ
 เหล่าค่างลิงสิงห์สัตว์ในบึงรูพี
 บึงบางบ่อท่อธารละหานหิน
 ผักทอยอดหงอคงนั่งเพียงบัลลังก์
 หลวงชราทศนาชมพนัส
 เปนทุกขังอนัตตาทุกประการ
 สั่งโยธิตีเขตต์ประเทศป่า
 ด้วยสุครุสูมิได้ใจรั้นจวน
 พลชวากำเริบรมไล่คุ่มเหง
 ตีบ้านน้อยเมืองใหญ่ไล่คึกคัก
 พวกไพร่ได้ทีเกี่ยวคั่นคว่า

เสื่อหนึ่งควายแต่งพลพลขันธ
 ถือกันหยั่นคมพรายประกายวาว
 ใส่เสื่อหนึ่งวานรขนอ่อนขาว
 ขันแควบ่าวามงกสะทกสะท้าน
 เหลือจะนับโยธาล้วนกล้าหาญ
 ถือพร้าขวานจอบเสียมหาญเหี้ยมฮึก
 จึงตบแต่งเครื่องประดับสำหรับศึก
 ทำคักคึกเหินบกระบี่มีศักดา
 คอยฤกษ์ชัยในทำนองตามกองหน้า
 คอยเวลาได้ฤกษ์จะเบิกพล
 จัดแจกจ่ายศัตราโกลาหล
 จะขุดขนฟังก่ายทำลายเมือง
 คอยสืบราชการข่าวฟังราวเรื่อง
 นายหืดเครื่องเลียบยามมาตามกัน
 เสียงสะเทือนนิกก้องซ้องกลองลั่น
 โห่สนั่นครันครึกพิลิกนัก
 แนวพนัศล้มระเนนอ่อนเอนหัก
 แทบว่าจักพังลงเป็นผงคลี
 บัณฑิตชาติหัตถ์นียบินหนี
 ต่างวิ่งรี่ด้วยตระหนกตื่นตกใจ
 แห้งเหือดสนวารีหามีไม่
 พฤษณ้อยใหญ่ใบหล่นผลพิการ
 ล้วนวิบัติอนิจจังในสังขาร
 แต่จิตต์พาลเห็นสนุกสุขสำรวล
 ชาวประชาใหญ่น้อยละห้อยหวล
 ต่างประมวลงบกายาสาหมักก็
 เห็นใครเก่งยิ่งโถมเข้าโหมหัก
 คนกล้วนนักหนีตะเพ็นทั้งเงินทอง
 ขันเคหาเก็บเอาทั้งเข้าของ

ได้เสียเพียงไฟรั้งใจปอง

หลวงทราบปรึกษาพาริ
ให้ท่านตั้งยับยั้งหยุดทัพชัย
อันตัวเราจะเข้าในราชฐาน
แม่นนครชำระชุดเชชวน
แล้วตีป้อมกำแพงแย่งหอรบ
ส่วนเราจะพาพาตาตัวกล้าตี

หลวงพาริฟังสั่งนุสนธิ์
จึงว่าข้าตั้งค่ายอยู่ชายดอน
หลวงทราบรับว่าจาแล้วผันผาย
เรียกทหารคนสนิททุกทีแรง
ค่ายชำนานอ่านมนต์ล่องหนได้
หมู่สิงห์สัตว์พนัศพนาวัน
อำนาจเดชเวทย์จิงจ้งบังกายลับ
จึงหยุดยั้งโยธาเริ่มปรากการ
หลวงทราบพักโยธายูริมค่าน
เห็นฝูงคนโศกเขลาแล้วเมามัว
แล้วแผ่กายกำบังเกี่ยวพั้งข้าว
ทราบว่าหลงค้นหาอวิชชา
จึงจำแลงแปลงเป็นบุรุษหนึ่ง
ทั้งสองมือถือดาบใส่ลูกไม้
ว่าท่านขุนปฐพีอยู่ที่ไหน
พอมีคนเข้าไปบอกออกมาพลัน
ยกดาบวางพลางรำพรรณว่าฉัน
จะขออยู่อาศัยให้ใช้แรง
แต่เพียงเลี้ยงกายจนข้าพเจ้า
ฉันคนขอถือสัจจาพยายาม

ขุนปฐพีพิศใจเขาให้ของ
รับให้อยู่ตุงานทำบ้านเมือง

143

ให้หยุดกองทัพตั้งรกรอไว้
ว่าเราตรึงครองความตามวิสัย
อยู่ที่ในแนวพนมสนมควร
คิดทำการให้อิตโรยลงโหยหวน
ท่านจงด่วนเข้าประชิดติดธานี
จุดเพลิงคบต้อนพลปล้นกรุงศรี
บังอินทรียลวงหน้าเข้านคร
เห็นชอบกดเป็นต่อในข้อชวน
ท่านไปก่อนรีบรัดเร่งจัดแจง
มาแต่งกายงามสง่าดูกล้าแข็ง
แล้วลำเตงเดชะรีบมาพลัน
มิให้ใครเห็นสกนธ์พลชั้น
ก็ไม่ทันแจ้งใจว่าภัยพาล
เดินกองทัพพักหนึ่งถึงสถาน
พวกชาวด่านมิได้นึกรู้สึกตัว
ดูเชิงชานนคเรศรสังเกตุ
ไม่เกรงกลัวบ่จามิตรติดพารา
ว่าไท่ท้าวจะเป็นสุขหรือทุกข์
สมจินตารีนเร่งบรรเทิงใจ
รูปนั้นฟังกลางกนเดินวนไขว่
เข้าบ้านใหญ่ถามข่าวเขาเหล่านั้น
โปรดบอกให้มาประสพพบกับฉัน
ชราโน้นอบนบประจบประแจง
ไม่มีที่พึ่งพักเป็นหลักแหล่ง
ช่วยจัดแจงแต่งธานีให้ตั้งงาม
ทุกเย็นเข้าตามจะใช้มิได้ห้าม
ไม่ทำความว้าวุ่นให้ขุนเคือง
สบทำนองโลภมุ่งพุดฟังเฟื่อง
หวังให้เรื่องรุ่งอร่ามคงามตา

หลวงชราได้ช่องพร้อมเงลง
ทั้งบ้อมคุวิบัติขัดในตา

ขุนปฐพีฟังดูไม่รู้เท่า
ตามแต่เจ้าเห็นชอบประกอบลง

หลวงชราหน้าเป็นเห็นสมจิตต์
ลาออกเดินไปเที่ยวครอบบุรี
แต่เกรงขุนเตโฆวโยอยู่
เข้าประจบด้วยอุบายฝากกายตน
ขุนเตโฆเห็นชอบตอบอนุญาต
ขนมุลฝอยใส่ไฟใจบรรเทิง
กำแพงตะโง้นนั้นต้องคว้นร้อน
หลวงชราอ่านมนต์เรียกฝนพราว
ชาวเวียงไชยไม่สังเกตซึ่งเหตุผล
ต่างคนองทะนงตัวท้วนคร

หลวงชราหรรษาควัสมหวัง
เรียกพวกพลที่มาบรรดามี
รื้อกำแพงมั่งสนั่นชนทั้งสอง
บ้อมเกะจ้านตันเหลือทนทาน
ต้องฝนแตกแผดเผาทั้งเร้าร้อน
ฝ่ายพวกพลชราก็พากัน
ประชาชนทั้งนั้นไม่ทันเห็น
ต่างคนหมายว่าพระพายพักระฟือ
เสียงครื้นครื้นคนตื่นตกใจวัน
วังลัมลुकุกกลานเซซานมา
ก้านฉนางชาววังสนทั้งหลาย
นางสัททาพลองค์พระทรงพุทธ
พงศ์กระษัตริย์ตอบอัสถ์นางสาวน้อย
พลางลีลามากษุปราสาทชัย
ฤทธิ์ชราพาจักษุปราสาทนั้น

ว่ากำแพงเก่าชำรุดทรุดหนักหนา
ขอตรวจทำใหม่ให้มั่นคง ฯ
ว่าตัวเราเห็นงามตามประสงค์
เห็นตรงไหนขัดจัดให้ตี ฯ
ด้วยจะคิดทำลายเมืองอันเรืองศรี
แล้วตรีกตรี้จะจุดไฟให้เผาผล
เป็นคนรู้เร็วรอดตรวจถนน
จะช่วยขนมุลขยะหาเชื้อเพลิง
สมหมายมาดหลวงชราละเลิงเหลิง
กองริมเชิงกำแพงนอกถนัดออกกร้าว
กะเทาะถึงตะจะเสมหะขาว
ทั้งลุ่มว่าวพัคกรโชนให้โยกคลอน
สาละวนยะโสโสโมสร
ไม่อาทรคำนึงถึงไพร่ ฯ
ไม่หยุดยั้งจะประจัญให้เป็นขี้
เข้าคลุกคลีพังบ้อมล้อมปราการ
หักเป็นช่องลอสัตว์ทั่วทหาร
แต่ก่อนกาลคำระยัยกลับชาวพลัน
ลมพัคคลอนโยกเคลื่อนกะเทือนลั่น
เข้าบุกบันชนกำแพงจัดแจ้งรื้อ
ศึกเขม้นแย่งทั้งไม่อิงอ้อ
เป็นเหลือมือจะระวังทั้งพารา
ชลมุนคึกคักเป็นหนักหนา
พันสุธาฟ้างเพียงจะเอียงชุด
ต่างวุ่นวายหวาดหวั่นพรั่นที่สุด
นครชุดโทรมล้นด้วยอันใด
ไม่แจ้งถ้อยว่านิเวศน์เหตุไฉน
ภูณัยทอดทัศนาการ
เป็นหมอกควันมืดมัวทั่วสถาน

ดวงมณีศรีจรัสชาวล
เรียกพระกลองส่องยลทุกหนแห่ง
พลลลเหี้ยสลุเสียดพระทัยครัน
ฤทัยหายแสนเสียดายราชฐาน
เสโทไหลโถมทราบลงอาบพัศตร์
ให้หาขุนปฐพีมาที่เฝ้า
เหตุไร้พั้งทั้งพาราผิตท่าทาง
ใจหมิพนอนกินแต่เบี้ยหวัด
โชนทั้งให้ย่อยยับอับปรา

ขุนปฐพีวันทนาประหม่าจิตต์
ด้วยตนคบหลวงชราพาลวนลาม
คิดผั่นแปรแก้เคืองทูลเยี่ยงยัก
ให้เกณฑ์พลคนนั่งประจำช่อง

ภูวนัยไต่สดับขุนปฐพี
มึงเร่งแต่งนครกายให้หายพั้ง
ขุนสุธากราบก้มบังคมบาท
เห็นเยิบยับคับใจไซ้พอด
จะเรียกตัวชักใช้ก็ไม่พบ
ไม่ประสพพบพานศาลวิญญาณ์
กำแพงตะโจนเ็นต้องคว้นคล้า
บ้อมเกษาหักพังต่อตังแซม
หญ้าไม่กำข้าวออกพร่าวพร้อย
หลวงชรายิ่งชะล่าละเลิงครัน
สายไซ้ใหญ่เหนียวรังเสียดทั้งหมด
บ้อมทันตาโยกพังหลุดพรั่งพรู
ทั้งขุนปฐพีร่ำข้าสนอง
ไม่คงคีนมีแต่ชุดสุครัรบ
จักรพรรค์ทรงฤทธิ์จิตตราช
คิดถึงคำโหรทายไว้เดิมที

ก็พิการวิปิตนาอัศจรรย์
เห็นกำแพงหักพังทั้งเขตต์ขันต์
โชนนัวินบริตหลากหลายจิตต์นัก
พระยั้งตาลแตกดวงเพี้ยงทรงหวัก
พระทรงศักดิ์แสนพิโรธโกรธขุนนาง
ว่าเออเราไว้ฤทัยให้ทุกอย่าง
เสียดแรงวางจิตต์จำนองปลงวิญญาณ์
สาระพัดไม่เอาใจใส่รักษา
ให้การมาตามจริงอย่าหนึ่งความ ฯ
จะทูลกิจตามจริงยิ่งเกรงขาม
จึงครันคร้ามกลัวอาญาฆ่าล่อง
กำแพงหักลงระทมเพราะลมต้อง
ก็ปีบป้องไม่หยุดสลุกล้าง ฯ
ยิ่งทวีกรั่วราดประภาสสั่ง
มิระวังจะประหารผลาญชีวี
รีบคลากลาตออกมาตรวจหน้าที
ปฐพีเคืองระคายนายชรา
ด้วยรู้หลบมีมนต์ถลกลา
ขุนสุธาก็อ่านการซ่อมแซม
หายน่าตบแต่งปูนแป้งแต้ม
กระหม่อมแนมน้ำมันเชื้อทาเจือกัน
ยังย่อยยั่วทั่วทั้งเตนแคว้นเมหันต์
เข้าถึงคั่นในเสมานะหาร
ตั้งขอตขค้อย่นไม่ทนสู้
นายประตุทูลสารพระผ่านภพ
ว่าเหลือตรองแก้จริงทุกสิ่งจบ
ขอทรงภพทราบบาทาผ่าธุลี ฯ
พั้งอำมาตย์ทูลสนองยิ่งหมองศรี
ว่าจะมีภัยประชิดติดนคร

ก็ประจักษ์เหมือนคำทำนายไว้
 หลงเชื่อค่านางคณาสารวอน
 ทรงเสียตายใช้นายวิริยะ
 ได้ทั้งสองโอรสเท่านั้นเข้ามา
 พระยาจิตต์ฤทธิรงค์ผู้ทรงเดช
 พลงเอื่อนรคพจนาโปรคปราดิ
 บ้อมกำแพงนอกในรั้วนักหนา
 ท้าวธานีวิบัติหน้าขัดเคือง

ฝ่ายโหราชื่อว่าสดีล้า

ฟังโองการพระผู้ผ่านบุรีรมย์
 ขอเคชะฝ่าละอองธุลีบาท
 หนึ่งแรกตั้งนครเล่าเป็นเค้ามูล
 ทัพที่สองชราบัจจามิตร
 ไม่มีใครเห็นตัวท้าวทั้งน
 ทัพที่สามสงครามในเคื่อนหน้า
 ที่สัพพมรณายังกล้าแรง
 กระหม่อมฉันทรงตริคำให้ทราบ
 ทังสี่ข้อความขำรำพรรณนา

ฝ่ายขุนสัมปชัญญะแจ้งระบอบ

ว่าจตุปายาบัจจามิตร
 คือนิระยติรัจจานะโยนิ
 กับทั้งอสุรกายร้ายเหลือใจ
 ข้าศึกสิ้นแหล่หน้าฝ่าพระบาท
 รวมทั้งที่ขุนสติทูลประนอม
 ขอปิ่นปักจักรพงศ์จึงให้หา
 ทั้งขุนปัญญาคว้ยได้ช่วยกัน
 บรรทุกเครื่องอุปการโพราริก
 ขอพระองค์ฟังข้าโหราจารย์
 จิตตราชกวนัยเจ้าไตรจักร์

แต่เราไม่จินตนาอนสุร
 ทูลยกยออันให้ไล่โหรา
 เปนธุระสืบแสวงทุกแห่งหา
 ฝ่าบาทาปิ่นเกล้าเจ้าธานี
 ทอดพระเนตรเห็นโหรทั้งสองยิ่งหม่อมศรี
 ครัสถามที่ลัษณะชะตาเมือง
 จะเยียวอย่าไม่ฟังสิ้นทั้งเรื่อง
 ทั้งชาวเมืองไม่มีสุขทุกข์ระทม ฯ
 กับทั้งสัมปชัญญะคู่ประสม
 กราบบังคมคุกคาม์กริษฐ์ทูล
 ภัยในราชบุรีนไม่สิ้นสูญ
 ย่อมอาครมิได้สุขทุกคืนวัน
 มาตังคตินครเรศร์หักเขตต์ขัดเค
 เข้าบุกบันแย่งยอหรือกำแพง
 คือพยาธิประจัญพลชั้นร้งแข็ง
 ขอเชิญแต่งอาวุธไว้อยุทธนา
 จึงได้กราบทูลระบิลปิ่นเกษา
 จงทราบฝ่าบาทบงสุ์พระทรงฤทธิ์
 จึงประกอบกราบทูลมุลกิจ
 คอยประชิดชาติหน้าเมื่อลาไป
 และปิตติวิสัยะแดนอาศัย
 ล้วนเป็นภัยผลาญสุขให้ทุกข์ตรอม
 มั่นร้ายกาจพาวางเดินทางอ้อม
 นับเข้าพร้อมแปดข้อติดต่อกัน
 ขุนศรีทธาตันหนคนขยัน
 เร่งจัดสรรสำเภาทรงลงการ
 ได้หนศึกข้ามวิญญสงสาร
 อย่างหนึ่งนานไว้พระภัยแก่ไพร่ ฯ
 ฟังโหรชักให้สงบริบหลบหนี

ทรงลึงเลพระทัยใช้พอคี

เอกอำมาตย์มนตรียี่สิบห้า

ทูลพระปิ่นนครวังขึ้นทั้งปวง

ขอพระองค์ทรงทำตามคำเถิด

จงทรงยี่ครัตุนะเป็นสรณัง

คือ สัททาวิริยะและสติ

พร้อมทั้งบุญกิริยาเมตตาตามาน

ผลทานทำนอุปมาเสียบึงมาก

ผลศีลเป็นเสาใบในเกตรา

เกล้ากระหม่อมพร้อมยี่สิบห้า

ไม่หว่ากหวั้นน้อมต่อองค์

ลำดับนั้นทรงธรรมจิตตราช

ทรงคล้อยตามถ้อยแถลงแห่งนิกร

ให้เบิกจ่ายราชทรัพย์ออกนับชน

ฝ่ายขุนมัจฉริยะกรมพระคลัง

จึงทูลอวชิชาพระยาหญิง

โดยอ้างว่าถ้ามิห้ามตามพระทัย

ฝ่ายโฉมศรีอวชิชาคณหาญช

ต่างบริบัตไกลคลามาจากปราง

ประสานเสียงทูลสนองต้องทำเนียบ

โหรมนตรีนักช่างซักโยง

อันธรรมดาสินทรัพย์สำหรับใช้

คราวขัดสนสิ่งไรได้หาเจือ

คงถึงคราวย่อยยับอภัยศ

ต้องยากจนทนทรมานกาย

อนึ่งเงินทองในท้องพระคลังหลวง

เพราะหม่อมฉันทองต้องคั่นรณ

และทรัพย์ซึ่งเก็บไว้ไม่บริบ

มิใช่เพราะโหรเฒ่าเจ้าวาที

พระภูมื่อ่อนต้นพระทรวง ฯ

ล้วนปรีชาเห็นภัยอย่างใหม่หลวง

ว่าโหรล่วงรู้จริงสิ่งสัจจ

จะประเสริฐสมในพระทัยหวัง

โดยพะลังเตชาหาประการ

สมาธิปัญญาล้วนกล้าหาญ

ข้ามก้นการหลีกกลับทัพชรา

แก้ลำปากเปลื้องทุกข์ให้สุชา

ภาวนาเป็นอาวश्यकุตรยง

จะผายผันตามเสด็จจังประสงค์

ขอเชิญองค์ภูบาลเตรียมการจร ฯ

ฟังอำมาตย์พรันอุราสะท้อนถอน

พระภูธรจึงบรรทุรย์แก่ขุนคลัง

เตรียมกุศลปาไถยเหมือนใจหวัง

ฟังรับสั่งอาวรณ์ให้ร้อนใจ

ให้ประวิงการรับสั่งเบิกคลังใหญ่

ทรัพย์ที่ในคลังเราคงเบาบาง ฯ

ได้ทราบสุกเคื่องจิตต์กิตหมองหมาง

เสด็จทางม่านทองท้องพระโรง

พิปรายเปรียบเสียบเคียงส่งเสียงโพง

คลังจะโล่งแล้วที่นี้ไม่มีเกลือ

ยิ่งเก็บไว้เต็มที่ยังดีเหลือ

หากหลงเชื่อเขาหลอกออกอุบาย

ทรัพย์เสื่อมหมดเมืองล่มจมฉิบหาย

ซ้ำได้อายขายหน้าประชาชน

สิ่งทั้งปวงสารพัดไม่ขัดสน

สู้อทนแสหาชั่วตาปี

ก็เพราะมัจฉริยะเขาตระหนี่

ซึ่งอวดดีคอยประจบแผ่รบกวน

ยุแต่ทำบุญให้อุคหนุนพระ
ครวสั่นทรพย์อัปประกาศหากแจจวน
อันภรรยาข้าเก่าของเหล่านั้
ไม่ทอดทิ้งคงอยู่ยอมสัจจน
ขอพระองค์ทรงเชื่อหม่อมฉันเถิด
อย่าเชื่อคนจะจนพระทัยนะ

ทรงสลับคำสนองทั้งสองนาง
ซึ่งคำรีหัตริหมายข้างฝ่ายบุญ
ฝ่ายเสนาวงศานางโฉมฉาย
ฝ่ายละอองครองเมืองเรื่องบรม
ถึงธานีจะมีอรินราช
อันมนตรีที่ว่าสามภักดิ์
ซึ่งโหรว่าศึกจะมานคนเณศร์
ไม่เห็นตัวเห็นตนคนนายทัพ
แม่นไพร่ศึกกล้ำมาให้เห็น
อย่าทรงพระวิตกไต่บทมัลย์

ได้ทรงฟังดังว่าจะพาเหาะ
ล่วนสองโหรที่ทำนายทายธานี
แต่งยุบลจนพระทัยเราไหวหวาด
ถ้วนทั้งสี่สิบห้าคนบ่นรำพรรณ
สิบสี่เจ้าอย่าเอาอายโหรไว้
เสียงสนธิธน์จะคิดเพรชบาย

บาปกรรมสิบสี่เสนี่ใหญ่
แล้วผลักใส่ให้ออกนอกกระทรวง
ฝ่ายภูมินทร์นรินทร์จิตตราช
ทั้งขุนมัจฉริยะมาปะปน
เห็นสังขารเข้าประเดี้ยวเสียวหวาดไหว
ละเลิงหลงปลงพระทัยอยู่ในวัง
จะกล่าวถึงพยาริที่ทัพหลัง

ไม่เห็นจะมีจิตศรัทธิตองวน
ก็จะชวนกันหลีกคิดปลีกตน
ถึงชั่วคี่แม่นวิบัติขัดสน
ไม่เหมือนคนภายนอกคอกเพคะ
อย่าเพื่อเปิดสิ่งของกองสละ
จงทรงพระจินตนาโดยการบุญ ฯ
พระทัยหวาดท้อเพราะคำหนุน
กลับหมกหมุ่นสงสัยในอารมณ์ ฯ
สิบสี่นายได้ทำทูลประสม
จะเตรียมตรมพระทัยไปไหน
พวกข้าบาทจะขอคำนอกหาญหัก
จะชวนชักเส้อมพระยศทั้งหมดทรัพย์
พิเคราะห์เหตุเป็นโหวหาญการลับปลับ
นครยับเพราะหมู่ระกูล
ไม่ขอเว้นงคชีวิวงศ์สงสาร
ราชฐานคงไม่ถอยในร้อยปี ฯ
แสนเสนาะคำสนองยิ่งผ่องศรี
เหมือนทวิคำแข่งมาแก่งกัน
ทั้งอำมาตย์พลอยเพิ่มเติมขยัน
ต้นเหตุนี้เพราะโหรพาว่าขุนวาย
จงขับไล่เลือกใส่ไปให้หาย
ให้วอดวายขายตนเพราะกลลวง ฯ
ต่างเข้าไถ่ฉุดคร่าตาโหรหลวง
โหรทั้งปวงเลยล้นหลบหนีฝน ฯ
ลุดำนาจวิชาพาฉน
ทูลให้วนห้วงของในท้องคลัง
เกิดเส้อมใส่เข้าสักหน้อยแล้วถอยหลัง
ไม่อินังถึนฐานการนกร ฯ
ซึ่งหยดยังตั้งค่ายชายสังขร

เป็นทัพหนุนหลวงทราบทจร
มีจาระบุรุษสดกฉลาด
ทราบประวัติข้อความตามเรื่องราว
ถูกชราครอบงำทำเสียเป็น
สมตามข้อที่ชราสัญญาไว้
ให้กองหน้าขุนโรคาตัวกล้ากลั้น
ตีบ้านเมืองรายทางอย่างยุบยับ
ให้ตั้งค่ายรายล้อมบ้อมหอรบ
ฝ่ายข้างขุนอหิวาต์จำโยธี

ท่านแม่ทัพพยาธิผู้มีเดช
บ้อมกำแพงหักพังลงบางตา
จึงสั่งขุนโรคาเร็วหนาเจ้า
เพราะช่องทางเข้าได้ง่ายทุกแถว
ขุนวันฉะวีการทหารมาก
เมื่อเข้าไปไม่ต้องพิเปรย

ฝ่ายขุนวันฉะวีการชาญฉกาจ
พร้อมทั้งขุนโรคาประดาประทัง
เที่ยวเลียบรอบขอบเขตต์สังเกตทั่ว
ทวารหนึ่งเปิดอยู่หยดยุคลง
จึงหยุดตุดฝูงชนคนทั้งหลาย
เห็นพวกเลขเข้าเตือนเกลื่อนเวียงชัย

ฝ่ายพวกกมิชาติพยาธ็ร้าย
นึกหมายมั่นสำคัญว่าโจรา
อยากประจบคบค้าคนกล้าหาญ
จึงพูดจาปราโมทย์เป็นไมตรี
ก็ท่านมีธุระจะไปไหน
หรือหากินในราตรีมีเนื้อความ

ขุนโรคาพ่นนิกกระหม่อมยิ้มโบหน้า
จำจะทอดสนธิมนให้พันพัว

ไม่หนึ่งนอนคอยสดับรับข่าวคราว
เที่ยวสืบราชการลับสืบข่าว
ว่าปวงชาวพารานครกาย
ประชาชนบอบช้ำระส่ำระสาย
จึงสั่งให้ถอนค่ายย้ายกองทัพ
กับขุนสนั่นนิบาตน้อยคอยกำกับ
แล้วเดินทัพเข้าประชิดติดบุรี
เตรียมเพลิงคบเพื่อเข้าเผากรุงศรี
ตรวจวิถีทางกะเนรเวลา ๖
เห็นขอบเขตต์นครกายทั้งซ้ายขวา
เพราะชราตีประจัญสามชั้นแล้ว
จึงรีบเข้าเวียงชัยให้หลายแถว
ไปถึงแล้วพ่นจะอย่าละเลย

ให้ขุตรากกำแพงวังอย่าแน่นเฉย
เดินให้เฉยใครห้ามปรามอย่าฟัง ๖
อภิวาทคำนับแล้วรับสั่ง
เรียกพลพรังพรูตามมาหลามทาง
เห็นคนมัวหลับใหลไม่ซัดขวาง
แสงสว่างคนยามนั่งตามไฟ
จะหักกายพูดลว่าไฉน
ทำถามไถ่ว่าท่านไปแห่งใดมา ๖
ฟังพิปรายหยุดอยู่แลดูหน้า
ลอบเข้ามาปล้นบุรินทร์ยินดี
เหลือเดนทานจะได้กินทุกถิ่นที่
ว่าเราทั้งหลายตรวจเดินตรวจยาม
จึงชักใช้พวกเราเผ้าไต่ถาม
จงบอกตามจริงไปอย่าได้กลัว ๖

อ้ายชาติข้าทะนงใจมิใช่ชั่ว
คงได้ตัวรู้แยบคายว่าร้ายดี

แสวงพบจาวานี่แนเพื่อนรัก
 ล้วนบ้านนอกคอกนาที่มานี้
 จึงเที่ยวมาหาผู้ที่มีความคิด
 ท่านเห็นคนปัญญาที่มีอยู่ที่ใด

กิมิชาติจิตใจเหมือนไต้ช่อง

แม่นใครเป็นโจรอาคนทารุณ
 เจ้านครของเรานี้ตระหนักรัพยา
 จะนำไปให้รู้ไว้พจน์
 ถ้าเศษเลยเหลือหลอขอวันไว้
 ขอสัจย์มิตรอย่าให้ผิดตกถึงเรา

ขุนโรคาว่าจริงหรือเพื่อนเอ๋ย

ต่างให้สัจย์สำคัญเป็นมั่นคง
 ขุนโรคามาถึงทวารเฮอร์
 เดินตะบึงเข้าถึงปราสาทชัย
 ต่างเข้าเปลื้องเครื่องแต่งกายทั้งหลายนั้น
 เห็นพระองค์ทรงฤทธิ์ม้วนนิทรา
 สองนายเมียงเข้าเคียงพระทรงศร
 แล้วทบทิโยรันป็นพระองค์
 สิ่งใดเหลือก็เป็นเหยือกกิมิชาติ
 ต่างลงจากไพชยนต์หนีลนลาน
 ขุนโรคาชาญฉกฉลาดหลอก
 เราขอชุกกำแพงวังผั่งของร้าย
 ครั้นกิมิชาติตอบความว่าตามจิตต์
 ต่างเข้าชุกปราการไม่ทันท

ฝ่ายองค์ท้าวจิตตราชหวาดผวา

พระองค์เข้าจับเสบแทบม้วยมรณ์
 เหลือบเลดูสัตว์จะอยู่ไหน
 เจียพระโสทพั่งลำเนียงเวียงวังพลัน
 เรียกสองราชเทวีเจ้าพี่เอ๋ย

เราจนนัยากแค้นแสนบัดสี
 ไม่มีที่จะหากินทางถิ่นใด
 หวังเป็นมิตรเที่ยงแท้ช่วยแก้ไข
 ช่วยบอกให้ข้าพเจ้าเกิดเอาบุญ ๖
 กระซิบพร้องสอนว่าเจ้าอย่าวุ่น
 ก็สมบุญผาสุกรวยทุกวัน
 เหลือจะนับในคลังตังมหันต์
 ของสำคัญต้องการคิดอ่านเอา
 ไต่เลี้ยงไพร่ถ้วนหน้าของข้าเจ้า
 จะพาเข้าไปเวียงชัยตั้งใจจง ๖
 อย่าแคลงเลยถึงสาหัสไม่ขัดส่ง
 แล้วมาตรงเข้าวังหลวงลวงกลไลย
 จึงอ่านเวทย์เจาะบานทวารไข
 เห็นนางในนอนกลาดคายดา
 แล้วมายังแท่นสุวรรณอันเลขา
 กัลยาสองนางอยู่ข้างองค์
 เปลื้องอาภรณ์พร้อมพรั่งตั้งประสงค์
 เก็บเครื่องทรงเครื่องใช้ได้พอการ
 ด้วยหมายมาตรเก็บเอามาแลกอาหาร
 สองทหารลัดเลงเที่ยวแฝงกาย
 กระซิบบอกกิมิชาติเหมือนมาตรหมาย
 ด้วยเหลือกายจะเอาไปเห็นไม่พิน
 ตามแต่คิดเข้าใช้ไม่ขัดสน
 ทั้งรื้อร่นเรื่อยไปจนไหวครอน ๖
 จับกายวิปริตตั้งพิษศร
 ยกกายกรไถ่ถนัตโอ้อัจฉรย์
 กิมิได้เห็นกายเหมือนหมายมัน
 เสียงไหหวั่นสนั่นระรัวไปทั่วทิศ
 กระไรเลยงามสรรพพลับสนธิ

พี่ประจวบจวนล้นบ้นชีวิต
 ทั้งสองนางต่างตระหนกในอกหมอง
 เห็นพระองค์ทรงสะท้อนทั้งกายา
 อยากเสวยสุราหรืออาเพี้ยน
 ทั้งกันชาบริ้นน้องสรรพไว้
 สารพัดเปรี้ยวหวานตระการรส
 บรูณาว่าผู้ใดใครอดคอม
 ถ้าแม่นรักกายาแล้วอย่าอด
 อยากสิ่งไหนเสวยนั้นเครื่องบรรจง

พระพี่นางยอศรน้อยละห้อยหวล
 จะถูกต้องสิ่งใดไม่แจ้งเลย

สองอนงค์พ้ององค์พระภูวนารถ
 เรียกแพทย์หลวงเข้ามาแก้ไขเชื่อน
 ให้ลงมดลงท้าวกล่าวมธุสา
 บ้างจัดแจงแต่งตั้งเครื่องพลี
 ทุกเช้าค่ำเผ่าว่าแต่บวงสรวง
 เรียกหมอนวดหมอยามาทุกกรม
 บ้างถือว่าพระวาทากำเริบเต็ม
 ส่งโอสถบดร่ำประจํางาน
 พระจิตตราขสุริยวงศ์องค์กระษัตริย์
 บรรทมเหนือแท่นสุวรรณทรงวันจวน
 จะสิ้นเคราะห์เพราะบุญหนุนสนอง
 พอเคลิ้มหลับรับพระวิญญูณ์
 เหาะเข้ามาทางหน้าพระเกลฉนั้น
 ข้อหนึ่งของยวณนั้นให้บังลง
 ให้พระองค์ทรงกิดประดิษฐ์ต่อ
 จะไต่แกสิ่งใดหนาคือยอนาน
 แม้คำรหัสตรีตรองถูกต้องแล้ว
 บอกสำเร็จเสร็จความตามคติ

แม่มิ่งมิตรจงช่วยพี่ด้วยรา
 เข้าประคองเคียงกายทั้งซ้ายขวา
 โอ้ผ่านฟ้ามาเปนประการใด
 ในมณเฑียรทาง่ายได้แก้ไข
 หมูเปิดไก่อเครื่องแกกล้มมีเกมพร้อม
 อย่าทรงอคให้อาครทูลกระหม่อม
 จะซุบผอมเหมือนไม่รักใคร่องค์
 ของมีรสแรงปองต้องประสงค์
 น้องจำถวายตามไม่ห้ามเลย ๖

แสนประจวบในอินทรีเจ้าพี่เอ๋ย
 เครื่องสังเวทก็เหลือเต็มเปื้อนเปื้อน ๗
 นึกประหลาดหลากหลายใครจะเหมือน
 ไม่คล้ายเคลื่อนโรคาพระสามี
 สองชานาเอออันนับถือผี
 สังเวทที่เทวาตามอารมณ์
 เปิดไก่อวงสิ่งละคู้หัวหมูต้ม
 ให้ระคมรักษาพยาบาล
 อีกพระเส้นรังวัดถึงอดีตสาร
 พระอาการมิได้หายคลายประจวบ
 โทมนัสคืนโดยลงโหยหวล
 จนตีกดวันถ้วนสืบนาฬิกา
 ให้ผดผ่องสร้างทุกขถึงสุขา
 นิมิตรว่ามีนักษัตรฤกษ์จรังค์

กล่าวถามปัญหาสองต้องประสงค์
 หนึ่งสิ้นคงให้ต่ออย่าท้อการ
 ทั้งสองข้อปัญหาที่ว่าขาน
 สามวันวารคิมิได้ภัยจะมี
 จะผ่องแผ้วล้ำเลิศประเสริฐศรี
 พระภูมิโคลาไกลจากโพชนต์

พระจอมจิตต์ภูวนัยต้นไสยาสน์
 จำสุมินแม่นำตามยุบล
 นึกถึงสองโหรเผ่ายิ่งเสวยซ้ำ
 เราหลงล้นยุบลพวกคนร้าย
 เหลืออยู่แต่มนตรียี่สิบห้า
 ทรงนึกได้แจ้งพระทัยลูกประทับ
 เกรงสองนางตางถากด้วยปากร้าย
 แกล้งสั่งให้สองนางจากปรางชัย
 นางฟังความยามตรมอารมณ์ไหว
 พระจิตตราซทรงสว่างสร้างรำคาญ
 เรียกเสนายี่สิบห้าเข้ามาเผ่า
 ยังมีหน้าข้านิมิตรหลากหลายจิตหนัก
 พลวงเล่าความตามนิมิตรคติกังขา
 จะได้ใครกล่าวคำช่วยทำนาย

ฝ่ายเสนีเหล่านั้นฟังบรรหาร
 ว่าต้องเคราะห์เพราะขุนนางสิบสี่คน
 พระจอมพงษ์ทรงศักดิ์ตั้งหลักโลก
 ข้าศึกนอกมาประชิดคิดสงคราม
 อันศัตรูทั้งสองมองไม่เห็น
 ซึ่งพระองค์ทรงนิมิตรแม่นคิดไป
 อันพระสังฆราชผู้วิเศษ
 นามพระธรรมมณีเวทมนต์
 ขอเดชะพระองค์ดำรงภพ
 นิมนต์สังฆราชามาธิบาย
 ท่านชำนาญญาณกล้าปรีดาหาญ
 จะดับพระโรคเฝ้าละออง

ใต้ทรงฟังคังอมตรส
 ขุนศรีทธานิมนต์บัดเดี๋ยวนี้
 อำมาตย์ร่ำว่าที่สุลหัตถ์

หลากหลายประหลาดในนิมิตรคติจงน
 คិតขันสนจะได้ใครทำนาย
 คณิงคำแนจิตต์ไม่คิตหมาย
 เลยสั่งให้ขับไล่เขาไปลับ
 เจ้าปัญญาเกรงร้อนพอผ่อนดับ
 จะให้รับเสนาเข้ามาใน
 พระเบื้อหน้านางทั้งสองไม่ผ่องใส
 ว่าจงไปเทียบเครื่องเรียงตระการ
 ทั้งสองทวนจรจรตามบรรหาร
 ด้วยนงคราญจรดลไปพันพักตร์
 แล้วตรัสเล่าความประจวบที่ทวนหนัก
 ไม่ประจักษ์จนบัดนี้ว่าดีร้าย
 สองโหรานี้ก็ขับไปลับหาย
 พอให้คลายสงสัยในกรรมล
 กราบทูลสารทรงเคศตามเหตุผล
 แกล้งกล่าวกลยุทะบึงจึงเสียความ
 ประจวบโรคเพราะอมิตรคิตหยาบหาย
 เพราะเสียหนามศัตรูอยู่ภายใน
 จึงเกิดเข็ญวิปริตผิวิสัย
 ก็อยู่ในสิ่งที่มีมงคล
 ท่านทราบเหตุสารพัดไม่ขัดสน
 แจ้งเหตุผลจะมีดีและร้าย
 ทรงปรารภคำประมุขทูลถวาย
 คงทำนายนิมิตรสมอารมณ์ปอง
 เปนอาจารย์หม่อมฉันนั้นทั้งผอง
 อย่าหม่นหมองพระอรุณาธูลี ฯ
 พระทรงยศส่งสนองด้วยผ่องศรี
 จะแก้ที่ทุกข์ชำระกำทรวง ฯ
 แล้วรีบรัดพร้อมพรั่งจากวังหลวง

เดินมิได้หยุดยั้งสิ้นทั้งปวง
นิมนต์พระสังฆราชาให้กล่าวแคล้ว
พาเขายังปรางมาศหนึ่งอาศน์งาม

ทรงกษัตริย์ทรงนมัสการกราบ
เรียกเสนาปฏิบัติพัดบ่าเรอ
ว่าเดิมทีธานีของโยมนั้น
ครั้นเฝ้าถวายยังวิบัติปฏิบูล
เข้าไสยาศน์หว่าดหลับอยู่กับที่
กิดรักษาหายหยุกไม่ถูกเลย
นิมิตรว่าดาบสพระองค์หนึ่ง
ถามสองข้อปฤศนาทำนว่าไว้
ข้อหนึ่งสนนให้ต่ออย่าท้อจิตต์
พระภาณีสั่งเสด็จจะเห็จจร
ไม่ทราบความตามทำนองจึงหมองศรี
หรือจะต้องโพล่ภัยในเพารา

ท่านพระสังฆราชาสดับเหตุ
จึงถวายพรองค์พระทรงธรรม
ด้วยกุศลพระองค์มีเป็นที่พึ่ง
อาตมาจะกล่าวธรรมล้าโอฬาร
เชิญท้าวไทยธิดินทรทรงศีลห้า
ห้ามฆ่าสัตว์ตัดชีวิตคตินิยม
อทินนาสิกขาสองต้องตามหลัก
สิกขาสามห้ามเมียเขาอย่าเบาใจ
สิกขาสี่ห้ามวจีมุสาวาท
สิกขาห้าห้ามสุราเมรัยการ
รวมเป็นเบญจศีลสิกขาบท
เปรียบประคองเกาะแก้วอันแว่วไว
ถือเมตตาปราณีขันติมั่น
ไล่ต้นหาอวิชชาทรชน

เลยลู่ลงมรรคถึงอาราม
ครองผ้าแล้วรับศีลโดยมิได้ข้าม
แล้วกล่าวความถวายพรภุทธเธอ ฯ
ให้เอิบอาบฤดีไม่มีเสื่อม
แล้วท้าวเธอแจ้งความตามอาตุร
สาระพินัยไปทั้งไอสุณย์
โยมยิ่งพลเพิ่มทุกข์ไม่สุขเลย
เหมือนถูกตีล้มทับกับเขนย
ทั้งไม่เคยผ่านเห็นก็เปนไป
เข้ามาถึงแท่นรัตนตรัสปราไส
ข้อหนึ่งไฉยาวอยู่ให้คู่ทอน
ให้ตรองคิดในสามวันจะผันผอน
โยมเราร้อนกลุ้มจิตต์ต้นนิทรา
เหตุร้ายตีเปนไปโฉนหนา
จงโปรคข้าเชิญแสดงให้แจ้งพลัน ฯ
รู้วิเศษตามจริงทุกสิ่งสรรพ
ว่าอย่าหวั่นพรั่นใจด้วยภัยพาล
จึงทรงซึ่งนิมิตรเห็นเปนแก่นสาร
ขอภูบาลทรงฟังตั้งอารมณ์
แต่ปาณาแรกเริ่มเดิมประณม
แล้วอบรมเมตตจิตต์ติดต่อไว้
ห้ามฉ้อลัทธิพัยที่เขามิให้
พระอย่าไต่ก่อเวรวมิจฉาจาร
อย่าประมาทกล่าวเท็จเหตุโหวหาร
อย่าพ้องพานทำผิดกิจวินัย
เชิญทรงยศจำให้มั่นอย่าหวั่นไหว
ผู้ใดใส่สวามทรงเปนมงคล
รบประจันข้าศึกอกุศล
อย่าให้วันเวียนอยู่ด้วยภุทธ

อนึ่งพระสรณคมน์บรมรัตน์
 ให้สว่างเป็นทางโลกอุดร
 ตามพระพุทธรูฏิกาโอฬารล้ำ
 ถือพระสรณะเลิศอันเพริศพราย
 คุณพระรัตนไตรเป็นใหญ่ยอด
 ถึงชีวาตม์จะขาดจากกายา
 อนึ่งควรตรองใจไว้ในวิถี
 อย่าให้เกิดฟุ้งสร้านการพะวง
 ในทานศีลภาวนาสามประภท
 อยู่ในหนทางตรงไม่วุ่นเวียน
 ด้วยไกรมีคุณธรรมประจำจิตต์
 แม้อันตรายความตายมาถึงตัว
 ด้วยถือนั่นถึงชีวิตจะปลดปลิด
 ขอพระองค์ทรงเดชเกษประชา
 อนึ่งในข้อที่พระองค์ทรงนิมิตร์
 ที่ยาวนานให้บันช้อนันไชริ
 ชาติทุกซ์ ๆ นั้นมีแต่ต้น
 เท้าชนจามจรีที่กล่าวมา
 ถึงเจ็บตรงตม้นเป็นบัญญัติจะ
 อุปมาหนอนเกิดกำเนิดใน
 ทนทเวศเป็นเหตุด้วยคับแคบ
 ของมารดาทรมาอยู่ในครรภ์
 มือกอดคองอเข้าดั่งเขามัด
 เว้นทศมาสพร้อมธาตุจึงยาตรา
 เรียกเป็นเทวทูตเดิมเริ่มประภม
 ถ้าใครปลงลงแท่นแนแก่ใจ
 ทุกข์ขันธเหมือนกันทั้งเราเขา
 จึงกลิ้งเกลือกเสือกไขว่อยู่ไปมา
 ครนอยากนมอยากนากักราร้อง

รูปจะจัดซ้^๕แจ่มแสงสื่อน
 ละนิวัตรธรรมสำรวมกาย
 รักษาธรรมมั่นไว้อย่าให้สลาย
 รีบชวนชวายเป็นธุระอย่าระอา
 โปรดตลอดเขตต์แขวงทั่วแหล่งหล้า
 จงยึดพระสรณาให้มั่นคง
 ตามวิธีอาจารย์ท่านประสงค์
 มะโนปลงบากบันหมั้นพากเพียร
 ซึ่งเป็นเหตุให้จิตต์สถิตยเสถียร
 พันเบียดเบียดพรายทั้งมวลซึ่งควรกลัว
 ย่อมศกคัสติทธิ์เหมือนมณฑลอยู่บนหัว
 ก็ไม่กลัวภัยแพะแก่มรณา
 ก็ได้ปดอบายไว้แน่นอนหา
 จงรีบหาสิ่งจัดบำบักภัย
 จะเปลื้องปลิดซี้ให้หายสงสัย
 คือทุกขสัจจมีนัยเป็นธรรมคา
 ปฏิสนธิ์คัพโภทรอ่อนนักรหนา
 โลหิตาเป็นสายละลายไป
 เกิดุชะเวทนาไม่ปราไส
 บ่อทุกข์ใช้จะประมาณก็ปานกัน
 นั่งในแนบผินหน้าเข้าหาสัน
 เกิดด้วยกันกับรกเป็นรากมา
 เหมือนริงรัตได้ดังไถ้ให้แน่นอนหา
 ออกจากกรรมมารดาตามว่าไว้
 ซ้^๕ให้สัมผัสเห็นความตามวิสัย
 ทุกข์ขันธใช้ก็จะเห็นเป็นธรรมคา
 เมื่อแรกเล่าไม่เข้าใจในภาษา
 ึ่งกายาเปื้อนมูตรและอุจปน
 ถึงเจ็บท้องก็ไม่แจ้งแห่งนุสนธิ์

พุทฺธมฺมออกบอกรับได้จำใจทน
 ทุกข์ที่สอสรองมาชราว่าง
 อายุเปลืองคร่ำคร่าชรากาย
 ทุ่งตามืดทึบหน้พ่นหึกหมก
 เทวทูตที่สอสรมาปองกวณ
 ทุกข์ที่สามนามมรณทุกข์
 ย่อมขึ้นพองหนองในไหลออกมา
 สำหรับจมถมสุรณาน่าอนาถ
 ถึงมณเฑียรเทวณชั้นพรหมมินทร์
 ทุกข์ที่สิ้นหรือคือโสกะ
 ปรีทเวละชั่วเข้าปน
 อันทุกข์เจ็บกายนี้เป็นที่ทก
 เหลือที่สัตว์จะทน ได้หลายกระบวน
 คอยเบียดเบียนพิชิตใจมิให้สุข
 อุปายาสคับแค้นแสนรึงรัด
 อับปิเยหิชั่วประจำเก่า
 กระทบกระทั้งตั้งว่าบ่จางมิตร
 ปิเยหิวิปโยคะทุกขะ
 มานีราศแรมร้างไปห่างกาย
 ทุกข์ลิบเอ็ดเสร้างจกยัมปิจัน
 ปรารถนาในอารมณ์ไม่สมใจ
 ทุกขลัจจ์เบ็ดเสร้างลิบเอ็ดนี้
 ย่อมมีทุกรูปนามตามนิยม
 ถวายความตามทอริยสัจ
 มัตถมมัตถ์ตรึงคอยตรึงตรา
 ท่านกล่าวตามนามว่าตณหาสาม
 ในรูปเสียงกลิ่นรสปรากฏมี
 พัสตุเงินทองของทั้งหลาย
 ทะยานอยากปรารถนาไม่ว่าเลย

ต้องร้องให้ตื่นรณกระวนกระวาย
 ไม่เว้นว่างเดือนวันที่มีนหมาย
 เคยสบายครั้นแก่ก็แปรปรวน
 กายก็ชดกำลังน้อยถดถอยถ้วน
 ว่าจะจนถึงข้อมรณา
 เข้าถึงยุคร่างกายวายสังขาร
 ทุ่งร้างกาหมุ่นนอนเข้าฟอนกิน
 เกิดเป็นอาตมมาแล้วไม่แคล้วสิ้น
 กงจะสิ้นชีพทั่วทุกตัวคน
 ย่อมประทะอันอัคคิขัตตสน
 คือพร่าบ่นโคกช้าเผ่าคร่ำครวญ
 ตั้งใครชกตีโบยให้โหยหวล
 เจ็ดจำนวนทุกขะโทมนัส
 ต้องทนทุกข์เศร้าหมองคิดขังขัด
 ให้กลุ้มกลัดในอารมณ์ไม่สมคิด
 ประจวบเข้าอารมณ์ใดไม่ชอบจิตต์
 ให้แค้นจิตต์แค้นใจมิไถ้วาย
 สีนะหะแสนสวาสญาติสหาย
 หรือล้มตายก็ตั้งหน้าโสกาลย์
 ความทุกข์ตั้งเต็มต่อเป็นข้อใหญ่
 ก็คลั่งไคล้จนวิตกหวัอกตรม
 ตั้งรูปชี้แจงจริงทุกสิ่งสม
 ถึงอินทร์พรหมไม่เว้นตัวทั่วโลกา
 ที่สองถัดจะรำพรณในตณหา
 ชลวิญญาณ์ให้หยานการโลภีย
 หนึ่งคือกามตณหาเสียศีล
 หลงยินคือภีรณแผ้วชมเชย
 ต่างมุ่งหมายถือนั่นเจียวท่านเอ๋ย
 ว่าพิเปรยไม่รู้สุตสมุทพย

ทั้งภาวต้นหาเล่าก็เผ่าต่อ
 วิภวต้นหาคอยพาใจ
 อวิชาพาใจให้ไหลหลง
 ไม่พ้นชาติชราพญามาร
 ส่วนนิโรธสัจจ์นั้นเป็นที่สาม
 จงทิ้งขว้างวางตนหาอย่าวรรณ
 แมตักตัวอวิชาต้นหาแล้ว
 ได้ถึงที่พระนิพพานสำราญนัก
 อันปฤศนาว่าไว้สิ้นให้ต่อ
 คือสัมมาทิฏฐิตรีย่าวาง
 มีปรีชาแจ้งในพระไตรลักษณ์
 เห็นเป็นอนิจจังสิ้นทั่วดินดาล
 สองสัมมาสังกัปปะพระท่านสอน
 ตรึกในอันละกามตามธรรมดา
 คิดแต่ที่จะเปลื้องตนให้พ้นทุกข์
 มิได้พึงอามิสติดกามคุณ
 องค์สัมมาวาจาอันเป็นที่สาม
 ละพูดปดเป็นกลเช่นคนพาล
 เลิกส่อเสียดเกลียดชังคนทั้งสิ้น
 ทั้งตลกคะนองลำพองใจ
 องค์สัมมากัมมันโตโดยโหวหาร
 อย่าฆ่าสัตว์ทุกชนิดให้ปลื้มปลง
 อทินนาอย่าลักขโมยสิ่งของ
 เจริญพรตพรหมจรรย์จรณญา
 หนึ่งสัมมาอาชีวะท่านกะห้าม
 อย่าโกงคดปลิ้นเล่ห์เพทุบาย
 อันยาเบื่อและสุราทั้งอาวุธ
 ประพฤติชอบประกอบไว้ให้เป็นนิตย์
 องค์สัมมาวาจาโมอันโสภาค

ให้เกิดก่อหนุ่นเนื่องสร้างเมืองใหม่
 ให้อยากไม่มีเป็นเห็นทะยาน
 ต้องเวียนวงเที่ยวไปในสงสาร
 ต้องทนทานเจ็บป่วยและม้วยมรณ
 จะแจ้งความเชื่อยุติตามคำสอน
 และตรองอวิชาอย่าคิดรัก
 จะผ่องลาเลิศประเสริฐศักดิ์
 ด้วยองค์มัจฉาสัจจอันญาณศักดิ์
 ใต้ในข้อแปดองค์จึงสืบสาว
 เห็นชอบทางสัจจะสี่ประการ
 ไม่พะวักพะวงหลงในสงสาร
 ช้าถึงกาลทุกข์พิบัตินัตตา
 ให้โนอนอ่อนน้อมในไตรสิกขา
 วิหิงสาพยายามหาความเป็นจริง
 เสวยสุขเนกขัมมตามก่อหนุ่น
 จัดเป็นบุญขั้นธรรมาโศการ
 ไม่หยาบหยามกล่าวสุนทรล้นอ่อนหวาน
 ไม่สามานย์ต่ำทอต่อผู้ใด
 คิดถวิลด้วยเมตตาอันสลาย
 พุดแต่ในวจีจรรยบรรทัดตรง
 คือทำงานชอบไว้อย่าให้หลง
 ตั้งดำรงวิจิตต์ไว้ในเมตตา
 และเว้นคลองทุกข์ในมิถิลา
 คิตรีกตราสจิริตในกิกกาย
 จะถึงความเลื่องชีวาจิตคำขาย
 หนึ่งอย่าขายสัตว์ที่มีชีวิต
 ตัดให้หยุดอย่าปองขายของผิด
 เลื่องชีวิตให้สวัสดิ์โดยสัจจธรรม
 คือเพียรมากเพิ่มผลกุศลขั้น

เร่งละบาบบำเพ็ญบุญให้หนักนกัน
 คือโมหะคอยรุมให้ลุ่มหลง
 และโทโสกริ้วโกรธพิโรธร้าย
 มั่นยุงให้พระองค์หลงหวงทรัพย์
 ทั้งสองนายถีนังและมิทธรัง
 อหิริตังตัวภัยไม่อาจบาบ
 ทั้งอโนตตปปะเล่าคอยเผ่าวอน
 อุทธัจจิงกุกุจิงสันทั้งสอง
 ให้ฟังสร้านรำคาญใจไม่สบาย
 เจ้าโลภะคือโลภละโมบมาก
 ทิฏฐิชักให้เห็นผิดคิดถึงกัน
 เจ้าวิจิกิจฉาพาสงสัย
 บาปธรรมสิบสี่ทรรชน
 ส่วนมิตรแท้อย่าหลบควรคบหา
 ยี่สิบห้ามีคุณาวโรคม
 และปัญญาดีเลิศประเสริฐสุด
 เจริญสัมมัมปธานเจือจางไป
 กุศลใดเคยทำ ๆ ให้ยี่
 บาปสิ่งใดที่สถิตยัตติประจำ
 องค์สัมมาสติกัมมัคค์ชอบ
 อนุสสติสิบสี่นันทนบรรยาย
 คือพุทธะธัมมะสังฆะนั้น
 ทั้งสี่ลาจาจะเพิ่มทวี
 เทวตามรณานุสสติ
 ทั้งกายคตานุสสน์ปลงใจ
 อุปมาสติกรีกให้ลึกซึ้ง
 และสติปัญญาสี่ข้อยอดธรรม
 องค์ที่แปดสัมมาสมาธิ
 ละนิวรณ์ธรรมรำบไป

ตัวบาบนั้นคือเสนีสืบสืบนาย
 ยุให้งมไม่รู้จักจริงสิ่งทั้งหลาย
 ทั้งตัวนายตระหนี่มีจรรย์ยัง
 มิให้จับจ่ายได้เหมือนใจหวัง
 มักให้เคลิ้มเคลาง่วงหวานอน
 ยุให้หยาบวรายุ่นุ่นกระฉ่อน
 ให้ยอกย่อนทำบาปที่หยาบคาย
 มั่นคอยมองอกุศลชวนใจหา
 อีกตัวนายอิจฉาน์อาธรรม
 ทะยานอยากได้จริงทุกสิ่งสรรพ
 มาโนนั้นมิใช่ชั่วถือตัวตน
 ให้หลงไหลลุ่มววยฝ้ายอกุศล
 อย่าปะปนคบค้าสมาคม
 คือเสนาฝ่ายผลกุศลสม
 สิ่งประณมยิตศรัทธาให้กล้าใจ
 จะวิมุตต์ถึงสุขทุกข์ภัย
 บุญสิ่งใดไม่เคยสร้างจงเร่งทำ
 จะเป็นสิ่งตามทำนุอุปถัมภ์
 เร่งวิกรมกันขับไล่ให้ไกลกาย
 คิดประกอบธรรมชั้นจรจิตต์มั่นหมาย
 จะถวายพระพรความตามบาลี
 คือให้มั่นสามรัตนจรัสศรี
 จะเป็นที่น่าตบให้พ้นภัย
 จงเร่งตรึงตรึงกรอให้พ้องใส
 อนึ่งในอานาปานุคคัลล้าห์ทำ
 คือคิดถึงคุณนิพพานการเนกขัมม
 จะชักนำถึงนิพพานสำราญใจ
 คือจิตต์ตรึงตั้งมั่นไม่หวั่นไหว
 แอบแนบในจตุรปูณาน

อันดำรงองค์ห้าทั้งสารก

ปีติเอกัคคตาห้าประการ

ทุกขนิพพานที่ส่องรองลำดับ

ละวิตกวิจารณ์ได้ไม่อาวรณ์

ตติยนิพพานที่สามตามกำหนด

เอกัคคตาจิตตังยัตติมา

องค์ที่สี่สุดจตุตตะ

กลับเป็นอุเบกขาปรีชาญาณ

เป็นจิตตังคังหนึ่งแน่และประณีต

ในนิพพานที่ชี้แจ้งแสดงมา

จะบำบัตอบุบับอันแรงร้าย

เป็นต้นทางถึงนิพพานสำราญใจ

จิตตราชาจักรพงษ์องค์กษัตริย์

ทรงศรัทธาเลื่อมใสที่ในธรรม

ถวายไทรแพรกาสาหวัดพักร์

ศิโรราบกราบกำนัลสการ

แสนชื่นฉ่ำถึงน้ำอมฤต

ประจวบหายคลายมัวสิ้นกลัวภัย

เกิดปีติเลื่อมใสพระทัยแผ้ว

มีศรัทธาปราโมทย์มาโนตน์โน้ม

จะจดจำคำพระสละบาป

ทั้งศีลทานการกุศลผลเมตตา

คิดหลักกลั่นนี้พวกอกุศล

สละห่างบ่วงรังที่ตรึงตรม

อนุสรคำหนึ่งถึงพระพุทธร

และพระธรรมล้ำเลิศในโลเกีย

และตั้งจิตตักคิดในพระไตรลักษณ์

ทั้งทุกขังอนัตตาเป็นสาธารณะ

เพื่อกำจัดตัดรากลักตณหา

คือวิตกวิจารณ์สุขเกษมสนันต์

เครื่องประหารคู่ปรับกับนิเวรณ

องค์สามนับตามกระชื้ออุทาหรณ

เหลือแต่ตอนปีติสุขเอกัคคตา

ปีติหมดดวงจิตตัตติสุขา

สุขุมกว่าปฐมทุกขนิพพาน

ละสุขะผ่องใสอย่างไพศาล

นับสองประการห้วงเอกัคคตา

เกือบถึงชีวิตโลกุตรอนสุขา

ใครตั้งหน้าบ่าเพี้ยนให้เบนไป

ให้เหือดหายลุลุสทุกขกษัย

จงจำไว้ตามคำรูปราพรณ ฯ

สดับอรรถปริเปรมเกษมสนันต์

จึงจัดสรรเครื่องบูชาโอพาพร

ของอันจัดเต็มทีบริวาร

สร้างรำคาญไศรยเสราเบาพระทัย

มาพรมจิตตักดับหมองให้ผ่องใส

คจได้ยาทิพย์หยิบชะโลม

ตั้งไค้แก้วชูปองค์ให้ทรงโฉม

จึงว่าโยมสิ้นระแวงแคลงวิญญาณ

ไม่หยาบหยาบอยากเป็นญาติพระศาสนา

จะรักษามีได้หน้ายคลายอารมณ์

ไม่ระคนปนปะให้สะสม

จะนิยมสรณาทังว่าที่

ประเสริฐสุดทุกเวลาเป็นราศี

ทั้งอริยสงฆ์ผู้ทรงญาณ

ให้ปะจักษ์อันจิจ้งในสังขาร

ไม่ทะยานคิดเห็นเป็นตัวตน

ที่ชักพานไปให้เสียผล

ขอพระคุณกรุณาอย่าจรด
 หากล้มลงได้เป็นเพื่อนเตือนสติ
 ว่าท่านทั้งยี่สิบห้าสามภักดี
 จงตั้งใจในกะตะเวที
 ช่วยระวังระไวไวให้มัน
 ทั้งค้นหาวิชาคนสาธารถ
 ขุนนางพวกอีกาสิบสี่นั้น
 ทั้งร้อยแปดพันห้าร้อยห้า
 เจ้าเป็นพวกรักษาคงจตุตส่าห์
 อย่าคบค่างขจรีบริบททอน

ฝ่ายมนตรียี่สิบห้าอร่าขึ้น
 รีบออกมาเกณฑ์ทำตามลำนา

ส่วนพระองค์ทรงฤทธิ์จิตตรา
 ปรารภทานการสร้างพระบารมี
 ว่าเราขอบอาณัติทั้งจิตต์หวัง
 แล้วขนเอาเงินทองของทั้งปวง
 เราจะพาท่านไปให้ทั่วทิศ
 เคะษะบุญหนุนส่งคงไม่ลับ
 ขุนจาจะสถับอภิวาท
 ไล่ขุนมัจฉริยงจากคลังใน

ฝ่ายขุนมัจฉริยงแค้นคั่งนัก
 ในเองอาจอกไล่รุกราน
 พระเทวี่มเหสีขึ้นทั้งคู่
 วางพระทัยให้ระวังคลั่งนาค
 ภูคัสมีฝีมือเขาสือล่า
 เองอย่าเลือกสุรทำวู่วาม

ขุนจาจะโต้ตอบประกอบแก้
 ภูรับสั่งจิตตราชกัฏรา
 ที่ภูถือคือพระแสงอาณัติ

โปรคนิมนต์อยู่ด้วยกันทุกวัน
 ให้คำรหัสข้ามห้วงบ่วงสังขาร
 ช่วยนำชักเราให้หายทุกข์
 ให้เป็นศรีสุขสวัสดิ์ก่าจัตพาล
 สองนางนั้นอย่าให้มาถึงหน้างาน
 ไล่รุกรานไปให้พ้นมณฑลเรา
 อย่าให้มันมาได้ในที่เฝ้า
 อย่าให้เข้าอาศัยในนคร
 คอยตรวจตราอย่าพลั้งคังพระสอน
 เหมือนช่วยถอนหนามรกที่อกเรา ฯ
 ต่างข่มขืนอารมณ์กราบก้มเกล้า
 ระวังเฝ้าล้อมวงมันคงดี ฯ

พัคตร์ผูกผาควายหมองจิตต์ผ่องศรี
 สั่งเสนีจาจะเจ้ากระทรวง
 ไปไล่มัจฉริยงขุนคลังหลวง
 แม้นใครล่วงว่าชาวผลาญให้ยับ
 อย่าได้คิดเสียตายให้กลายกลับ
 เครื่องสินทรัพย์จะให้ผลตามตนไป ฯ
 รีบคลาคลาตรงมาหาเข้าไม่
 พลังเข้าไขกุญแจพลันมีทันนาน ฯ
 โกรธอีกชักตอบโต้ด้วยโหวหาร
 พันทังานคือเราเคยเฝ้ามา
 นับถืออุปเป็นพระญาติวงศ์
 ไยเองมาบุกรุกไล่คุกคาม
 รู้เก็บงำขวยขวานออกถล่มแหลม
 จะเกิดความฉิบหายตายด้วยนา ฯ
 เองถือแต่รับสั่งนางค้นหา
 มีคิดว่ามึงหรืออย่าถือตัว
 ใครถือผิดแข็งขัดให้ตัดหัว

จนไส่คอกก็ไม่ไปหรือไม่กลัว
 ทวาดพลางง้างกฏแจระเก็บของ
 เอาออกกองเกลื่อนกลาดตามหา
 มัจฉายังแค่นิ้วนินทาหน้ากระหมวก
 จะทิ้งคือถือเครื่องก็เกรงภัย
 เห็นทรัพย์สินเครื่องสุวรรณหรือรัตน
 เสียแรงเก็บแต่ป่อย่าชั่วตายาย
 จะหวงไว้ไซ้ของตัวก็กลัวผิด
 มานะเถียงเสียงเกนพอเป็นที่
 จะทูลสองนงลักษณ์อรรครเรศร์
 เองรักษาศีรษะไว้ให้มั่นคง

ขุนโลภนายรองเห็นของเกลื่อน วึ่งหน้าเพื่อนมาช่วยเถียงเสียงฉาดฉาน
 ชะเจ้าขุนบริจาคมอยากให้ท่าน
 อันในคราวจะหาของมาไว้
 หากเราชนเข้ามาใส่จึงได้ร้าย
 หึงชนมัจฉายังเขาตงเก็บ
 บัดนี้เจ้าจะเอาไปเสียให้พร้อม

ขุนจาจะไต่ฟังพลางตรองตริ
 หึงโลภอยากได้ไซ้คนดี
 นึกพลางง่าเงือดาบวะวาวแสง
 เจ้าขุนคลังสองคนว้างลนลาน
 มาทูลองค์อวิชาตณหาสมร
 ขุนจาจะทำกุมเหงไม่เกรงใจ
 หึงกล่าวอ้างแอบรับส่งตงกระทุ้ง
 ว่าไม่เกรงนวลละของทั้งสององค์

สองอนงค์ทรงหึงขุนคลังบอก
 วึ่งทลึงตึงตึงประดังมา
 เห็นพวกรักษากองคัลลอมวงไว้
 นางชั้นวกรวโรธพิโรธร้อง

ไม่รักตัวรักคอกก็ว่ามา
 หึงเงินทองแก้วแหวนแสนมีค่า
 เทียวคั่นคว่ำหาทั่วไม่กลัวใคร
 แสนเจ็บปวดแทบว่าเลือดตาไหล
 แสนอาลัยใจจะเหี้ยสุดเสียดาย
 สาระพัดจะไกลหน้าใจหาย
 ต้องแจกจ่ายจากคลังเสียครึ่ง
 เปนจนจิตต์ด้วยอาญาจำล่านี
 ได้ตูกักกันชีวะอย่าทะนง
 ให้ทราบเหตุเรื่องคลังตึงประดัง
 คลังหมดลงแล้วจะต้องร้องขอทาน ๖

ไม่กลัวกาลเมื่อจะอดยามหมดม้วย
 ไม่มีใครผูกจิตต์จะคิดช่วย
 จะมาฉวยเอาไปไซ้ไม่ยอม
 สู้เหนียวเหนียวยากแค่นแสนถนอม
 ใครจะยอมให้มันชนสันที ๖

ว่ามัจฉาริชาติชั่วตัวตระหนี่
 จะพาที่ตอบวากก็ข้าการ
 ทำที่แผลงฤทธิ์ไกลไล่ประหาร
 ไม่ต่อต้านร้องคำหนี่คลาไคล
 ตามเรื่องรื้อนย่อยยับต้องขับไล่
 เข้าเป็คไซ้คลังทำตามจ้านง
 ตะคอกขู่ท่มเถียงจนเสียงหลง
 ข้าไล่ส่งข้านตึงหนีมา ๖

ดั่งหนามยอกแทงกายหึงชายชวา
 ถึงชาลาปราสาทชั้ดงใจปอง
 จะขึ้นไปไม่ถนัดเขาชั้ดง
 อย่าจงหองเกรอ้ายเสนี

มาทางกันป็นลำทำสุรุ
 มึงเป็นไพร่ตัวต่ำทำถือดี
 พลงร้องทูลภักศานราราช
 ตั้งกระทู้นั้นทะคอกออกกรนเครง
 บ้างทลงอิง้อถือรับสั่ง
 ขนเอาสินทรัพย์สินแลเงินทอง
 ทูลเท่าไรท้าวไทยจิตตราช
 ปิตทวารคาลันเสียผ่นคง

ฝ่ายพวกเหล่ายี่สิบห้าเสนามาตย์ ได้โอกาสพะองค์ดำรงสถาน

ต่างขับสองอรทัยไล่รุกราน
 พวกเสนาว่าอุเหม่มเหสี
 ขึ้นเข้ามาจะทูปดองทั้งสองนาง
 จงรีบไปให้พ้นนางคนถ่อย
 สองนางเถียงเสียงขรมเหมือนลมวน
 ฝ่ายจากระเห็นใครไม่มาห้าม
 เลือกสรรที่ศีลันให้ชนไป

จักรพงศ์ได้ทรงทอดพระเนตร
 ให้ร้องบ่าวชาวพาราประชากร
 ทรงทำทานจะประมาณนับมิได้
 เลียงพระสงฆ์ทรงอุทิศเป็นนิจันตร์
 แล้วแจกปันรางวัลหมู่อำมาตย์
 ที่เป็นจิตต์มีจณาไม่ค้ำคบ
 ฝ่ายขุนโหรสองศรีผู้วิเศษ
 ยินดีด้วยภูวคตเป็นพันรู้

กรุงกษัตริย์ทอดทศนาเห็น
 ทรงต้อนรับปราลัยอยู่ไปมา
 โหรประนตบทศริยินตื่นัก
 หมั่นเข้าเฝ้าทรงฤทธิเป็นนิจกาด
 กอยทูลเตือนให้พระองค์ทรงศึกษา

บังคับผู้เป็นมเหสี
 จะข่มขืนใหญ่ไม่เกรง
 ว่าอำมาตย์มันรุ่มกันคุมเหง
 มิได้เกรงอาญาฝ่าละออง
 ไ่ขุนคลังคนดีหนีทั้งสอง
 รือเอาของเกลื่อนกลาดทำอาจงค์
 ไม่ประภาษซ้ำให้ขับไล่ส่ง
 ไม่พะวงคำสอนของนงคราญ ฯ

สองเขาวมालย์หยาบเข้าตำว่าพลง
 มาเข้าซู้ทักจี้คอยขัดขวาง
 จะต้องกรางออก ๆ ไม่รอกตน
 อย่าตะบอยตำว่าเป็นบ่าบ่น
 หมู่ขุนพลไล่ขว้างวิ่งว้างไป ฯ
 พยายามเก็บของลั่นผ่องใส
 ถวายไทยธิบดินทร์นรินทร์ ฯ

ภูเรศร์สุดแสนสโมสร
 ราชภูธน์หน้ามาทงนั้น
 คนยากไร้ได้คิมมีหนัด
 สารพันถวายของเนื่องนองครบ
 ทั้งนักปราชญ์ผู้แสดงรู้แจ้งจบ
 ทรงปรารภแต่ก่าจัดพวกคัศรุ ฯ
 ได้ทราบเหตุทรงศักดิ์ประจักษ์หู
 ต่างมาสู่ที่เฝ้าเจ้าพารา ฯ
 ว่าเพื่อนเขื่อนไม่ลับกลับมาหา
 เรียกเสื่อผ้าเงินทองประทาน ฯ
 แสนสัศครปรีเปรมเกษมสานต์
 ทุกวันวานเข้าเย็นไม่เว้นวาย
 สร้างวัดวาพร้อมพร้งทั่วทั้งหลาย

แล้วหลังทักษิโณทกยกพิปราย

ฝ่ายเหวันอันรักษาเสวตฉัตร
ชวนกันช่วยโมทนาบารมี
เข้าคลจित์หลวงชราพยาธิ
รอทัพไว้งไม่รณรงค์

เวลาหนึ่งเป็นวันพระเข้าพรรษา
เคยรู้จักกับพระคุณธรรมมุนี
องค์หนึ่งนามสมถกัมมภูฐาน
องค์หนึ่งนามวิปัสสนาเหมือนตราชู
องค์หนึ่งนามขันตีมือตกลง
องค์หนึ่งนามตะปุระเขษมะค
ทั้งสี่องค์ปรีชาล้วนสามารถ
แม่นใครฝากกายากัฬาร

พระสังฆราชแลพบประสบพักตร์ ยินดีนักดังได้ ไปสวรรค์
กล่าวสุนทรธรรมสากัจฉากัน
ให้นิมนต์สี่องค์ทรงศึกษา
ออกจากห้องลวงพ้นซึ่งมลทิน
ซึ่งสองทัพที่มาติดประชิดอยู่
แต่งกองทัพนรณากล้าสงคราม
ถึงใครมีฤทธิ์สักเพียงไหน
แม่นหนีสู่เมืองแก้วอันแพรวพราว
หากมหาบพิตรคิดหลักหนี
รูปจะไปเป็นเพื่อนองค์พระทงธรรม
จักรพงศ์ทรงฟังพระสังฆราช
ขอพระคุณสี่องค์จงจัดแจง
ทั้งสี่องค์พระอาจารย์ชาญสันต
จึงเอนโอฐอธิบายถวายพร
พลางจับวาลวิชนีนันวิเศษ
ซึ่งนาวาที่จะพาให้พ้นภัย

แจกจำหน่วยบุญญาทั่วธาตุตรี
ทราบประหัสสรเสริญเจริญศรี
ด้วยปราณีปิ่นกระษัตริย์ชัตติยวงศ์
ให้ตำริให้เห็นผลกุศลส่ง
เมตตาองค์ชัตติยาเจ้าธานี

พระเถราจารย์ในวังนรังษี
บัญญัติสี่องค์พงศ์พระครู
แสนเชี่ยวชาญเรื่องชัยใครไม่สู้
ตรัสรู้ธรรมะสาระพัด
ไม่หวาดหวั่นพรั่นในภัยพิบัติ
คอยนำสัตว์สู่สถานอันบวร
ศิลปศาสตร์เรื่องชัยดังไกรสร
ให้หลุดถอนพ้นได้จากภัยอันตราย ๖

แล้วผืนผืนถวายพรสอนภุมินทร์
ก่อนนาวาข้ามกระแสนสินธ์
หมู่อรินเขตชยาดไม่อาจตาม
พอจะสู้รบไปมิได้ข้าม
เป็นทัพสามราวกับเสืออันเหลือร้าย
สู้ไม่ได้ทั้งนั้นอย่ามั่นหมาย
อันตรายสงครามตามไม่ทัน
เป็นความตึกถูกทางอย่างมหันต์
ไม่ทั้งกันเลยบพิตรอย่าคิดแคลง
อภิวาทรับคำรำเถลง
นิมนต์แตงนาวาข้ามสาคร ๖
ฟังกะตริยสุตแสนสโมสร
เชิญภุทธศัทธิธรรมคำวินัย
ถวายเทศน์ทางแปลแก้สังสัย
ใช้อื่นไถลคือทสบบารมี

เอาวิระปรารภเริ่มกศ
 สรณศีลทานการินตี
 อนึ่งในชลธารก้นการสุค
 สติเป็นนายท่ายไม่เอนเอียง
 อันเมตตาสามารถคอยวาคคั
 กรณว่าสายสมอเจือ
 มุกตาอุเบกขามาตังต่อ
 เอาพระไตรลักษณ์ล้ำทรงกำลัง
 เอาปัญญาหยั่งเห็นเป็นเข็มกล้อง

กายคตาเป็นฝ่ายสายระโยง

เอาขุนนางยี่สิบห้าผู้สามารถ
 เอาดวงจิตต์กิดชอบประกอบการ
 เหล่าพยุหยาตราโยธานั้น
 อันทัพหินชาติทรชน
 แม้นใครหวังความเจริญจะเดินสาร
 ลงนาเวศร์ข้ามเขตต์ทางคงคา
 เอาทหารชาญสงครามสามสิบเจ็ด
 คือโพรปักขิยธรรมโดยจำนง
 จัตนาวาล้ำเหว็จเสร็จประสงค์
 ทรงภูษาวิลัยคล้ายนฤมิต
 เอาเวสรัสชญาณอันหาญกล้า
 แทนเครื่องราชกกุธภัณฑ์อันเรืองนาม
 ให้พระสงฆ์ทั้งห้าโหรพร้อม
 ขึ้นทรงราชรถแก้วแล้วกลไ
 เสด็จลงยังนาวาพระที่นั่ง
 ชื่อว่าปัญญาวุธสุคณกรรจ
 ค่ายพระหัตถ์ซ้ายขวานักกล้าหาญ
 อวิชาตณหาตัวพาทาย
 ล้วนวงศาอวิชาสิบสี่
 ทั้งอุปภิเลสวงศ์คณหานัน

เป็นกองพลห้อมล้อมให้พร้อมที่
 เป็นท้องที่อับเฉาข้าวเสบียง
 จัตบุรุษที่ชำนาญการหลักเลียง
 รัฐบาลเบี่ยงเลี้ยวลัดตัดทางเรือ
 ท่านชู้ชิตเปรียบอย่างเหมือนหางเสือ
 ในยามเมื่อลมหนักค่อยพักยั้ง
 เป็นกวนฉ้อสายใบดิ่งใจหวัง
 ขึ้นก่อตังกลางสำเนาเป็นเสากระโงง
 ใต้คู่สองทะเลกว้างเห็นทางโล่ง
 ที่ห้องโถงสมาธิดำรงการณ
 ไว้เคียงอาสน์เป็นฝ่ายนายทหาร
 เป็นนางงานได้บังคับกำกับพล
 ทรงเลือกสรรแต่ประเสริฐเลิศพล
 ยอระคนคบบไปในาวา
 ควบคุมบาลปรารภจงคบหา
 ได้ปรึกษาหารือตามชื่อตรง
 ตามเสด็จพร้อมพร้อมทั้งประสงค์
 คอยแวงวงรักษาพระทรงฤทธิ์
 แล้วอ่าองค์สร่งสนานสำราญจิตต์
 รักษาจิตรกรรมบถให้ดังาม
 สรวมกายาเป็นเครื่องเรื่องอวาม
 ออกสนามครั้งนหมายมีชัย
 แแต่ห้อมล้อมจากปรางทองอันผ่องใส
 พลไกรลั่นหลามตามจรัส
 ขึ้นบัลลังก์แล้วพระองค์ทรงพระขรรค์
 คอยฟาดฟันสัตว์บาปที่หยาบคาย
 ให้พวกพาลพ่ายพิพาศขาดเชื้อสาย
 แม้นตะกายตามมาเร่งฆ่าฟัน
 หากตามตีขับไล่ให้เหิน
 คอยเกียดกันอย่าเข้าใกล้องค์

อภิธมาโกโรโหโสรัย
 อุปนาหะเสนหวัเป็นต้วง
 สารัมโภอิสสาปลาโส
 มัจฉริยะและอติมานัง
 สิบหกคนมิใช่ชั่วล้วนตัวกล้า
 อีกพันห้าบริวารนั้นยังมี
 แม้นพระองค์ยังหลงไหลในกิเลส
 คงไม่พ้นเงื้อมหัตถ์ดัสกร
 ถ้าจะคิดเปลื้ององค์จากสงสาร
 กรรมบถสิบทัตต์ฝึกหัดไว้
 อันนาวารูปจะพาข้ามสมุทร
 ให้ถึงโลกุตระรังตังนิม
 นี่แหละเรียกว่ามหานาวาแก้ว
 ถึงปลาร้ายวายคืนคลื่นประดัง
 อันเมตราพาณิซึกไปคำ
 เรียกนาวาโลกียมีไม่เบา
 กรุงกระษัตริย์สดับบรมมรรต
 แล้วอ้อนวอนเถราสีพระครู
 โปรตจัดแจงรีบแตงนาวาแล้ว
 พวกเสนาข้าเฝ้าคนแก่นั้น
 จะได้ใช้ในหน้าที่อย่าให้หลบ
 เครื่องใช้สรวอยขุนจาจะงบประมาณ
 หม่อมอำมาตย์บังคมด้วยสมหวัง
 นายใหญ่นั้นชื่ออัญญะสมานา
 ทราบว่าองค์ทรงฤทธิ์จิตตราช
 รีบไปทำกิจรับสั่งความ
 ด้วยสื่อองค์ทรงศึกษาปรีชาหาญ
 ทำให้เสร็จทุกสิ่งดีจริงเจียว
 ขุนนางยี่สิบห้าคนก็สนทัก

อีกตัวนายปมาทะพาให้หรง
 คอยยุส่งกับมายาสาเถยยัง
 ทั้งมักโขมาโนคนโอหัง
 รวมเข้าทั้งถัมภะมทะนี้
 แม้นเข้ามาแล้วจงฟังบันเกษ
 เจ้าพวกนี้เห็นยวไว้มิให้จร
 จะข้ามเขตต์ไม่สมหวังคังอนสุร
 ไม่หยุดหย่อนเวียนวายเกิดตายไป
 ควรวิจารณ์ผันแปรเร่งแก้ไข
 ก็จะได้ถึงนิพพานสำราญมัย
 เป็นที่ยุติเหี่ยวร้างต้งปฐม
 ไม่ล้มจมกลางมหาสาครัง
 พาคลาดแคล้วพันภัยได้ถึงฝั่ง
 ไม่กระทั่งกระเทือนลำเรือสำเภา
 ต้องลมกล้าอับปางอย่างโนคเขลา
 มักเสียเค้าเชือบพิตรพิณิจู
 น้อมประณตชมว่าเพราะเสนาะห
 นิมนต์ผู้เป็นเจ้าด้วยได้ช่วยกัน
 อันผ่องแผ้วพรพรายไค้ฝ่ายผัน
 จงเกณฑ์กันเป็นศิษย์องค์พระทรงญาณ
 จัดให้ครบเร็วพลันตามบรรหาร
 กระจายการจับจ่ายให้พอต่อนาวา
 ต่างรับสั่งใส่เกล้าจะเอาหน้า
 เห็นราชาชนะไหนวังไชวตาม
 จะแคล้วคลาดหลีกพิบัติดีเสียหนาม
 พยายามพันพัวตัวเป็นเกลียว
 เป็นนางงานสามารถฉลาดเฉลียว
 รูปงามเพรียวเร็ววิ่งตังนฤมิต
 ต่างรับรั้งเกณฑ์พลคนสนิท

แล้วบรรทุกเสปียงกรังต่างชนิด

พระจอมจิตต์ฤทธิรงค์ทรงพึงสาร
สั่งจากระณยานการสันทัก
ทั้งอัฐระบริหารประมาณหลาย
ครั้นสั่งเสร็จเสด็จมาทรงสาคร
ผลัดภูษาอำองค์แล้วทรงเครื่อง
ทรงเบญจกุกุณรัตน์อันรูจี
ยุรยาตราจองค้ทรงพระแสง
พระธรรมนุนี้เสด็จหน้านำคลาไคล
ทั้งแตรสังข์กังสดาลสะท้านสะทีก
พันธุราลันพลีกเสียงครึกโครม
อมเรศร์เทเวศร์บนสรวงสวรรค์
ต่างองค์ซ้องสาธุการขนานไป
เสด็จถึงซึ่งทำนาวาประทับ
ชาวประโคนชัยขานประสานพิณ
พร้อมลัษฌาชาโหราราช
มาพ้อลันชั้นฉ้อชะลอตรง
ยั้งปิ่นเปรี้ยงเสียงทหารร้องขานโห
ทั้งอินธนูดังจะรู้ไมทนา
มัจฉาโลกโคตประสานขนานหน้า
แล้วแผ่กายว้ายวางออกห่างเรือ
เมื่อเสด็จยাত্রาเวลานั้น

ฝ่ายทั้งสองมเหษินอุบล

ต่างนั่งงกตกประหม่าวังตาขาว
เรียกสาวสวรรค์เสนาพลากร
ครั้นถึงท่าเหินนาวาอันผ่องศรี
พร้อมพระสงฆ์จตุรงค์แน่นอนันต์
ชุลีกรวอนรำคำวัยคำหวาน
ไม่ผินพักตร์สั่งน้องทั้งสองรา

สำเร็จกิจทูป็นนรินทร์

ตั้งไต่ผ่านเมืองอินทร์ป็นสมบัติ
ให้แต่งจัดเครื่องอำไพไตรจีวร
น้อมถวายพระอาจารย์ชาญสมร
หอมขจรสุคนธากลิ่นมาลี
อร่ามเรืองเพียงจะคู่พระสุริยศรี
จรัสยังมานะปราสาทชัย
แล้วลำแดงเคชาสุราไหว
เสนาในแซ่ชรวงกลองประโคม
เสียงก้องกึกสรรเสริญเจริญโฉม
ทั้งจะโสมนัสช่วยอำนวยชัย
ก็โปรยพรรณบุปผามาไลไสว
อวยชัยให้ชนะหมู่อริน
พระเถรรับจูงหัตถ์องค์พระทรงศีล
ธิบดินทร์สถิตย์ท้ายสบายองค์
ล้อมรอบอาศน์ทรงนามงามระหง
พระพายส่งเหมือนจะเตือนให้เคลื่อนกลา
ช่วยกันไล่เลื่อนกรากออกจากท่า
ละลอกฉ่ำฟูฟองไม่ต้องเรือ
เหมือนชมบารมีเลิศประเสริฐเหลือ
กลัวหางเสือฟาดฟองมาค้องตน
อัครจรรยทั้งโลกาโลกาหล ๆ
แจ้งยุบลภักศาเสด็จจร
เจ้าบทรวงร้าวถึงกระตูกเหมือนอุกตร
เร่งรีบร้อนตามองค์พระทรงธรรม
พระภูมิสถิตย์ท้ายพอดผายผัน
จิตต์อื้อคือนลงมิได้ในนาวา
ไถ่ภูบาลโยจึงร้างเสน่หา
อนิจจาตัดพระทัยได้จริง ๆ

ออกเอยอยู่ตึกก็มีโทษ

ไม่ส่งสารสุนทรพจน์ประวิง

สิ้นโปรดน้องแล้วหรือหนาในครานี้

ไม่เสียตายเวียงวังพระคลังใน

จักรพงศ์ทรงพั่งนางทั้งสอง

พระเสสสรังสรวลสรจ้านรจจา

ว่าแน่เจ้าเยาวยอควราโฉม

เป็นผู้เหนี่ยวสั้วไว้ในโลกีย์

ตั้งแต่เอกชาติไม่คลาต้าง

ร่วมสุขทุกข์เวทนากันมานาน

เจ้าพาเราเวียนวงในสงสาร

อย่ามาห่วงท้วงทักขี้ติยาว

เชิญทั้งสองครองธานีบุรีเอก

อันตัวเราแสวงสุขหนีทุกข์ภัย

ตัดเมียรักหักกลีบล่พิเศษพันห้า

แม่นมีพั่งยังรำเฝ้าคร่ำครวญ

ทั้งสองนางพั่งองค์พระทรงศร

ต่างก็ทรวงทรวงกรแสงสุกแรงฤทธิ์

คิดเคื่องซุ่นหม่นไปว่าพระสังฆราช

เกล้งทำให้ได้ทุกข์ทั้งพารา

คงไม่แคล้วนรกตกกล้าปาก

อย่าให้พบสบผู้หญิงสิ่งนิยม

แม่นมีสิ่งภักศคาฆ่ามาก่อน

จะพรากสามีข้าพาไปไกล

ฝ่ายสังฆราชพั่งว่าขาน

น้อยหรือช่างตางตากผีปากดี

มีตอบบ้างนางจะเคยเกินเลยหนัก

อะไรนี้สีกาหน้าไม่อาย

พระสามีมิต้อ้ายเหลียว

ไม่ออกโอฐให้ประจักษ์เลยสักสิ่ง

จะทอดทิ้งให้น้องอยู่กับผู้ใด

จึงคิดหนตัดพระทัยไปเสียได้

หมดอาลัยถิ่นฐานหรือผ่านฟ้า ๆ

มาร่ำร้องเกลียดเหลือเพื่อนักหนา

เย้ยถ่มหาอวิชาสองนารี

งามประโลมหล่อชายไม่หน่ายหนี

เรยินดีร่วมห้องสองนงคราญ

เกิดก่อสร้างบ้านเมืองเรืองสังขาร

ทนกันการนศรกายหลายแสนครว

ทรมานทุกข์ระทมตรมโคกเสร์ว่า

เจ้ายังสาวอยู่เป็นสุขทุกข์อะไร

แล้วอภิเบกสมสู่หาคู่ใหม่

สิ้นเยื่อใยกันแล้วเจ้าอย่าเฝ้ากวน

อย่าตามมาล่าออยละห้อยหวล

เขาจะชวนกันสังหาญผลาญชีวิต ๆ

ทั้งตัดรอนแค้นหมั่นให้เจ็บจิตต์

จนโลหิตเนตรไหลนองนัยนา

ศีลมิขาดเสียเปล่าหรือเจ้าข้า

ช่างออกกล้าไม่กลัวผิดในกิจกรรม

เพราะบาปมากพรากคู่เคยสู่สม

ให้ข้าคชเมยสวาสทุกชาติไป

จะขอค่อนแข่งค่าไม่ปราโส

ไม่อายใจหรือคะท่านพระชี ๆ

คุดอ้านนางเกรมเหสี

เฝ้าเข้าซี้ทั้งสองคนบ่นนุ่นวาย

จึงฉินพัทธ์ว่าไซ้ตั้งใจหมาย

วิ่งตามชายมาทำเป็นล่าออย

กลับโกรธเกรี้ยวแข่งค่าไม่ล่าออย

ซึ่งสาปซ้ำว่าเราเฝ้าตะบอย
 ชะรอยเจ้าเห็นความตามโนดเขลา
 ก็เพราะคิดผิดหมายไรร่านรี
 ถ้าเช่นนั้นเจ้าก็คิดผิดถนัด
 ความจริงเราจะบอกให้ไม่ปิดบัง
 แต่เราไม่โยคีมีจิตตรัก
 ตักสวาสชาดห่าลงบางเบา
 เพราะรู้เท่าเรื่องนิตเสียแล้ว
 หึงเช่นเจ้าถึงจะเฝ้าร่ำสาอออย
 เจ้าคิดชั่วมัวแต่การอกุศล
 ท้าวเธอเห็นโทษาทรงปรารภ
 สองสีกาย่าละเมอเพ้อพุดผิด
 มาชมชู้ผู้ทรงศีลาจาร
 จงพึงธรรมรำงับดับโมโห
 แม้นเชื่อจริงจะได้สุขเปลี่ยนทุกข์ภัย
 อันสังขารสัตว์นี้ไม่มีสุข
 ไม่เที่ยงแท้แก่ชราท้าวหนากัน
 ถึงใครจะเยียววาร์กษาไว้
 รูปเสียงกลิ่นรสสัมผัสอุปติมา
 จงเห็นโทษดอยหลังบ้างเถิกเจ้า
 รู้ประเสริฐรู้ก็จะเกิดเกศราตี
 สองทราวมไยได้พึงพระสังฆราช
 จึงว่าท่านชรัครผู้เรืองวิทย์
 เมืองนรกตกหลุมใหญ่อยู่ไหนนั้น
 เมืองสวรรค์อยู่ไหนคะคุณพระชี
 นี่หรือภัสตราขำมิน่าหลง
 พลังกระโตกโลตร้องเนตรนองแนว
 หลวงโทโสโกธามิจจานั้น
 เวงระตมยิงโยธาพระภุช

ให้เราพลอยไร้ผู้หึงสิ่งโลกีย์
 ว่าตัวเราบวชอยู่ทนจนถึงนี้
 โดยไม่มีหึงสมัครรักกระมัง
 ที่มาตัดพ้อคิดว่าผิดหวัง
 ผู้หึงยังมากนักที่รักเรา
 เพราะประจักษ์เห็นโทษไม่โนดเขลา
 ไม่มัวเมาต่อให้เซ็ดมาเลิกลอย
 ถึงมาแผ้วพานพบต้องหลบดอย
 สักพันห้าร้อยอาตมาไม่คบค้า
 ล่อฝูงชนให้หลงหลงประจบ
 จึงคิดหลบหลีกแล้วไม่แผ้วพาน
 องค์บพิตรเธอไม่หลงในสงสาร
 ไม่เข้าการเลยจะเข้าเป็นกรรมไป
 ทั้งโทโสให้เสื่อมเกิดเสื่อมใส
 จะสอนให้สว่างในทางธรรม
 เพราะมีทุกข์เต็มเขี้ยวในเบญจขันธ์
 หมดทั้งนั้นล้วนวิบัติอนัตตา
 ก็คงไม่สมมาตรปรารภนา
 ล้วนชักพาให้ทยานการโลกีย์
 อย่ามัวเฝ้านักเลงนะมเหสี
 ตามสามเณรไปสมอารมณ์คิด ฯ
 ยิ่งเกี่ยวกราดร้อนรุ่มให้กลุ่มจิตร
 ลำแดงกิจเทศนายกบาลี
 ช่วยพาฉันไปคู่ให้รู้ที่
 อย่าพาที่หลอกเปล่า ๆ รู้เท่าแล้ว
 เชื้อยุยงจึงได้ไปคล่องแคล่ว
 เสียงแจ้ว ๆ สังกทหาให้ราษฎรอน ฯ
 โกงเกาทัณฑ์ฟุ้งหอกออกสลด
 กลับกระท้อนมาเป็นกองตองพวกนาง

โยธาทรงฤทธิ์พระจิตต์นั้น

ต้องทหามเหษีชีวีวาง

ฝ่ายภูเบศร์ทอดพระเนตรนางทั้งสอง มาคั่นร้องรำไรอยู่ใกล้ ผึ่ง

จะห้ามปรามโดยดีเห็นมิพ

คำริห์พลางทางขยับจับพระแสง

คือบุญญาฤทธิ์ รอนขจรจาย

ปักกองนาคตรงอระไวยตลอด

พลัดตกลงในนทีชีวีวาง

ลูกศรชัยเลยไปผลาญชีวิตร

มิได้เหลือเชื้อชาติญาติกา

จะกล่าวฝ่ายหลวงพวยาริผู้อาจหาญ เห็นภูบาลทั้งพาราไม่กล้าสู้

ชวนชรายกออกนอกประตู

ว่าหม่อมฉันกับชราศักดิ์ดาเดช

จิตตราชนิตรลงนาวา

พระพั่งคำอำมาตย์มาทูลถวาย

ให้รับเร่งสงครามตามประจัญ

เห็นบัวอรุทรวงครุพระที่นั่ง

ยกโยธาตั้งวายพัฒนา

ลัดนิ้วหนึ่งมาถึงที่ริมท่า

ท่าลมคลื่นครันฉ่ำฟมสาคร

ด้วยเดชะบารมีอภินิหาร

นาวาทองล่องตามสายสมุททัย

มัจจุราชกราดกรวชนวสัง

ฝ่ายเจ้าขุนมรณังทั้งขุนกาฬ

แต่เอื้อมือมิถึงถึงมิได้

โยธาทรงชัยในภคตรา

พระจอมจิตต์ฤทธิ์ไกรมีชัยแล้ว

พระคำรัสตรัสประเทียบเกล้งเปรียบเปรย

จะจับเราไปคงไม่ได้อย่าหมายมั่น

ยิงปืนลั่นตุมตึงเสียงผิงผาง

ทั้งสองนางพิโรธร้องเสียงก้องดัง

เหลือกำลังจำต้องล้าให้ว่างวาย

ชนสู่แหล่งศรวิราชแล้วพาดสาย

ทรงมุ่งหมายแผลงไปต๋องทั้งสองนาง

ทั้งสองทอดกายคว่ำคะมำผาง

ทั้งสองนางจมลงในกองกา

ขาดเตี้ยปลิดชีพกิลศเศษตันทหา

มรณาหมดเตียนสิ้นยศศัตรู

มาทูลผู้ป็นกระษัตริย์มัจจุราช

ที่ขอบเขตต์ได้สมมาตรปรารธนา

เชิญผ่านฟ้าเสด็จด่วนเห็นจวนทัน

เห็นแยบคายสั่งพหลพลขันธ์

จอมอาธรรมแต่งตั้งค้อลงการ

พร้อมสะพรั่งพลนิกายฝ่ายทหาร

ครุฑทยานโผผินรีบบินจร

จะโถมถาจับองค์พระทรงศร

ให้กระทอนล้มภคตราพระทรงชัย

คลบรดาหล่มัจจุราชไม่อาจไล่

ไม่หวั่นไหวเล่นเรื่อยเฉื่อยสำราญ ฯ

ให้มรณังพยายามตามสังหาร

เผ่นทยานจะระคมล่นนาวา

ทำอย่างไรก็ไม่สมปรารธนา

หัวเราะร่าอึ้งอ้อตบมือเย้ย

ทรงผ่องแผ้วสรวลพลางทางเฉลย

ว่าเหว่ย ฯ มัจจุราชกระษัตรา

เปลือกเมื่อนั้นเชิญเอาเปล่าเถิดหนา

ทั้งศฤงคารบริวารมีนานา
แต่ช่ายาที่เคียวรักยังหักจิตต์
บุญบังเกิดเภทราพาคลาตแคล้ว
อย่าตามมาเลยพระยามัจจุราช
เก็บแต่เปลือกเมืองไว้ใช้เถิดซิ
อันเรากับโยธาพร้อมสะพรั่ง
ไม่คืนกายธานีที่ทุกซ์ทน
พระตรัสพลางวางพระทัยในวิเวก
มโนห้วงดวงวิปัสสนาญาณ
ไม่สทึงย่นย่อต่อมัจจุราช
ทรงนาวาเล่นรี้มียุคพัก

ฝ่ายพระยามัจจุราชชยาดยัง
ฟังเธอเทียบเปรียบปรายอายุทัย
ทอดอาลัยในกระษัตริย์พระองค์นี้
พระตรีพลางทางดำรัสเรียกโยธา
แล้วบัญชาว่าเกษัตริย์องค์นี้ไซ้
สุฤฤทธิ์เราก็จะตามประจัญ
ธานีอื่นตื่นไปในไต้หล้า
ล้วนมีอยู่ในสังสาระสาคร

หมู่ทหารรับโองการพระทรงภพ ต่างสงบตามรับสั่งนรังสรรค์
ทั้งเกรงเดชจอมจิตต์สุฤฤทธิ์พันรียุคชยีนเซ็ชชยาดไม่อาจตาม ๖

ฝ่ายจักรพงศ์องค์พระจิตต์อดิศร ยกนิกรกับอาจารย์ชาญสนาม
ได้มีชัยในณรงค์เสร็จสงคราม
ไม่มีภัยพ้องพานล้าราญรีน
เสด็จขึ้นจากเภทรารตนั่ง
กล่าวคือถึงสถานนิพพานสุข
ดับพันชาติชรากาลกัณการกาย
เป็นที่สุกแห่งทุกซ์สุขวิเศษ
ขันธวัฏฏ์ก็ตัดขาดพินาศไกล
เราสิ้นอาลัยไม่เชื่อใยแล้ว
ล้างชีวิตเสียด้วยพระแสงแก้ว
ข้ามพ้นแนวชาติชราพายุ
ไม่เหมือนมาตรสมบองที่ตรองตร
อย่าร่ำรติดตามผลาญบ้วยการพล
จะข้ามยังฝั่งแขวงแสวงผล
ได้พ้นโอชะแล้วอย่าแผ้วพาน
เป็นอุเบกขามั่นโดยสณฐาน
เห็นสังขารทั้งหลายโดยไตรลักษณ์
ซึ่งอาชวาทพยายามตามหาญหัก
จนล่วงหลักเขตต์พิบัติมัจจุภัย
สุกกำลังเซ็ชชยาดตามไม่ไหว
ภูวไนจนจิตต์คิระอา
ด้วยเธอมีฤทธิ์รุกธาวุธกล้า
มารธราหุคยงริมฝั่งชล
เห็นทุกซ์ภัยได้ประจักษ์ทางมรรคผล
อย่ากังวลห่วงใยปล่อยให้จร
ท้าวขอบฟ้าจักรวาลผ่านสิงขร
ค่อยราญรอนต่อไปให้ทั่วกัน ๖
ต่างสงบตามรับสั่งนรังสรรค์
หยุดชยีนเซ็ชชยาดไม่อาจตาม ๖
ยกนิกรกับอาจารย์ชาญสนาม
เล่นเรื่อยข้ามเขตต์มหาสาครวัง
ส่งคัลลีนเรียบรอบถึงขอบฝั่ง
เข้าสู่ยังเมืองแก้วอันแพรวพราว
บำราศทุกซ์เสด็จสมอารมณ์หมาย
ไม่เจ็บตายเกิดก่ออีกต่อไป
สิ้นกิเลสพร้อมอาสวกิเลส
ล่วงคัลลยถึงวิโมกข์โลกอุดร

เปนสถานสุขเกษมเปรมปราณีต
 เปรียบได้แต่พอเปนเค้าเข้ากับกลอน
 จะขอคัตข้อคำมาทำเนียบ
 แสดงไขให้ทราบสุขอุดม
 พระนิพพานท่านว่าประเสริฐสวรรค
 สองสว่างสร้างเขมยเย็นฤดี
 และเปรียบดวงทิวการถาวรเทศ
 หนึ่งในอรรถเปรียบบัตถพิศล
 นัยหนึ่งพึงอุปมาละม้ายแม่น
 ไม่ไหวตามโลกธรรมแปดประการ
 ท่านผู้ที่สำเร็จตัดเสวริสัน
 ทั้งนินทาปลงสาจิตต์พาโล
 นัยหนึ่งเปรียบด้วยท่าสาครเรศร์
 เปนที่อยู่ท่านผู้มีปรีชา
 คือสภาสโมสรรสนนิบาต
 สุขรุ่งเรืองพันเครื่องปฏิภูมิ
 ปราศจากร้อนเย็นของเหม็นหอม
 จึงเรียกว่าเอกนัตบรม
 มีปัญญาว่าพระนครนี้
 ฝ่ายท่านผู้รู้ธรรมวิสัยชนา
 เปนปราศการกำแพงอันแข็งขัน
 สมาริเป็นทวารโอบานบง
 ส่วนสังวรอินทริย์มีทันเค้า
 มัชฌิมาทางตรงแปดองค์ครบ
 พระโพธิปักขิยธรรมสามสิบเจ็ด
 ภาวนาแก่นธรรมอันล้ำอาจ
 เอาพระสูตรพระวินัยพระปรมัตถ์
 พระทุกขังอนัตตาอนิจจัง
 ใช้พระวิมุตติญาณทัศนะ

ยากจะชี้คั่นหาอุทาหรณ์
 ตามปรกรณ์ที่มาโดยอาคม
 เพื่อเปรียบเทียบชี้เช่นพอเห็นสม
 โดยนิยมอุปมาตามบาลี
 ดุจดวงจันทร์แจ่มฟ้ารุ่งราศรี
 เปนถิ่นที่ของพระอริยชน
 เฉากิเลสอาสวะอกุศล
 เพราะมณฑลกว้างล้นพันประมาณ
 เหมือนตังแผ่นศิลาใหญ่อันไพศาล
 แจ้งวิถิตารคือลาภะอะลาภ
 ไม่ถวิลในยสะอะยะโส
 ทั้งสุขุททุกขอันโอฬาร
 คือประเทศเกิดมณีอันมีค่า
 หนึ่งอุปมาโรงธรรมอันจำรูญ
 ของผู้ขาดกิเลสสำเร็จบุญ
 พันเค้ามูลดินน้ำข้าไฟลม
 ประเสริฐพร้อมยอด้วยทุกสิ่งสม
 เปนอุดมเหลือจะพรรณนา
 สิ่งใดที่เป็นกำแพงกันแหล่งหล้า
 กล่าวแก้วว่าศีลคุณหนุนประทั้ง
 คอยป้องกันแน่นหนาทั้งหน้าหลัง
 บัญญาตั้งติดต่อดังหอรบ
 เป็นผู้เฝ้าทวารวังหวังสงบ
 เลิศลบเปรียบที่วิธีทาง
 ท่านเปรียบเสร็จเรือนหลังทั้งยั้งนาง
 เปรียบเสาปรางปราสาทชัยในเวียงวัง
 เปนสันถิตราชอาศน์ลาดแต่งตั้ง
 เปนบัลลังก์ห้องสถิตย์ที่นิทรา
 เปนดวงประทีปงามอร่ามจ้า

มโนปลงในองค์พระเมตตา
 ชอสรโปกขรณมีบุบผา
 มุติทาอุเบกขาเป็นอาจิณณ์
 พระอมตปริทีกกล่าวแล้ว
 เป็นที่สังสทิย์อยู่ผู้มีนาม
 พระพุทธะและพระปัจเจกโพธิ์
 ทั้งพระพุทธสาวกติกโลกิกร
 ซึ่งเป็นที่แท้เที่ยงเลียงจากโอฆ
 ทำนผู้รพ่งทั้งผู้อัน
 ตามที่ไ้ชี้แจงแสดงไว้
 มิต้องวกเวียนว้ายในสาคร

จะกล่าวถึงหลวงชราแลพยาธ[ี]
 สันสามารถสุตร[ี]สนอบาย
 เข้าเฝ้าองค์พงศ์กษัตริย์มัจจุราช
 ว่าบัตินจิตตราชกษัตรา
 ทั้งเมืองไว้หนีไปเสียไกลลิบ
 ขอเชิญองค์ภูมินทร์นิทร
 มัจจุราชจอมทัฬหะบอรรถ
 ทรสสั่งให้เคลื่อนพลพลไกโร
 โปรกให้ขุนมรณังเข้าร้องอยู่
 อันเมืองกายนครท้าวทงหน
 เปลือกเมืองเก่าเจ้าจำแนกแรงแจกจ่าย
 รือเมืองท่าป่าช้าตั้งเข้าปอง
 มรณังบังคมกัมเกษา
 ให้เปิดคลังพัศคุดมณฑล
 พอจำแลงแปลงกายกลายเป็นสัตว์
 บ้างเป็นแร้งกาตะกรุมกลุ้มลนลาน
 ทักปีกซ้ายปีกขวาถลาเบียด
 บ้างแปลงเป็นแมลงวันอันว่องไว

อุปมาสระสงองค์เทวินทร์
 พระกรุณาเปรียบปานธารกระสินธ์
 เปรียบพื้นดินเนินทรายอันพรายงาม
 เปนเมืองแก้วเลิศลบลภทั้งสาม
 ว่าผู้ข้ามโอฆาสน์อาลัย
 หมายปราโมทย์เมืองนี้เป็นนิสสัย
 ล้วนพอใจต่อบุรีนิฤพาน
 คับเส้าโคกข้ามห้วงบ่วงสงสาร
 จงเตรียมนานาวาอันถาวร
 ก็จะได้สมหวังตั้งอนสุร
 หมตทุกขร้อนเกิดแก่แลเจ็บตาย ๖
 ครนจิตราชมข้ามพื้นชลสาย
 ไม่สมหมายยกพิทวากกลับมา
 บังคมบาทพรอัมมุลทูลปฤษา
 พ้นอาญาพวกเกล้าเหล่านิกร
 สมควรรับสมบัติจัดเลกถอน
 เข้านครครอบงำตามพระทัย ๖
 โสมนัสปริดาจะหาไหน
 เข้าพักในพาราพรอัมหนักัน
 จัดแจงคุนเคเรศร์ท้าวเขตต์ขันฑ์
 สาระพันเราจะมอบให้ครอบครอง
 เหล่าไพร่นายหน้าหลังทั่วทั้งฟอง
 เก็บเข้าของแจกโยธีพวกกริพล ๖
 มาบ่าวร้องโยธาโกลาหล
 แล้วรือชนเข้าของตามต้องการ
 แย่งกันกัดของนา ๖ เปนอาหาร
 วึ่งเฟ้นฟ่านจิกทั้งอื้ออึงไป
 เข้าแซกเสียดมิไคร่ถึงต่างตึงไขว่
 บัดเดียวใจนกรกายทำลายโครม

กำแพงอิฐฉาบปูนหลุดลอกเกลื่อน
นครเซเปเนกเพวะรากโธรม
ฝ่ายพวกเหล่ากษัตริย์ผู้ครองราชย์
ฝ่ายองค์มัจจุราชาธิบดี
ไต่เวียงวังสมดังปรารถนา
ให้ตั้งบรรพทุกเวียงชัย

หลวงชราหนุ่มค่านับรับสังสาร
ได้ถูกขยักโยธินมีพศ
ฝ่ายพระองค์พงศ์กระษัตริย์มัจจุราช
จึงเสด็จขึ้นวังเหมือนอย่างเคย
ไต่เมืองขึ้นมากมายหลายแสนเศษ
เกี่ยวข้องแย่งแย่งเดชะรบราไป
ทั้งพยาธิชราทอดทหาร
ยิ่งโปรดปรานยิ่งทะยานสามภักดิ์
ทุกประเทศเขตต์ขึ้นทั้งสรรพสัตว์
ใครเคลิ้มเคลมัวเมาในโลกีย์
ไต่มากมายถวายพระภูวนาถ
ทรงตั้งจิตต์คิดแต่จะชิงชัย
โดยผูกมิตรไมตรีอารีรัก
จะอ่อนน้อมยอมทูลลงกลั้วลาน
ก็ไม่เว้นใครไว้ในสงสาร
เพียงไต่ยินออกนามขามระอา
ในยามว่างการรบสงบศึก
มีกองร้อยคอยเหตุทุกเขตต์กัน

ท่านผู้อ่านผู้ฟังหวังทราบซัก
อย่าอ่านเล่นเป็นแต่แก้รำคาญ
ด้วยวิสัยสามัญสรรพสัตว์
ไม่ล่วงพ้นมรณะอย่าประวิง
แม้จะคิดหลักหนีมิให้ม้วย

ลงบ่นเปื้อนเป็นดินธุสิ้นโถม
ข้าศึกโหมก้นกลุ้มรุมราวี
คนอาธรรมทรชนม้วยบ่น
ทรงเปรมปรีดิ์บรรเทอองเรืองพระทัย
สังฆราชผู้กำกับกองทัพใหญ่
นครไหนขวางหน้าอย่าละลศ ฯ

จัดทหารร่วมใจได้พร้อมหมด
โดยกำหนดทำสงครามไปตามเคย ฯ
เสร็จสมมาตรมีชัยไม่เชื่อนเฉย
พร้อมเฉลยแน่นอนนัยยักกลั
ทุกประเทศไม่รอต้านต่อไต่
เข้าตีไหนชนะนั้นชยันนัย
ล้วนเชี่ยวชาญจุโจมไล่โหมหัก
ทำศึกคักเช่นฆ่าเหี้ยวราวี
ไม่จำกักรบประจัญรบบ่น
ยิ่งไต่ที่รบข้ากระหน่ำไป
มัจจุราชยิ่งกำเริบเต็บโตใหญ่
ถึงแม้ใครจะพะนอนจนพอก
หรือสมัครหวังสนธิศิศสมาน
หรือต่อต้านถือศีลมีเดชา
เกี่ยวระรานร่ำไปไม่เลือกหน้า
ทั่วโลกาเกลียดกลัวไปทั่วกัน
ให้เกณฑ์ฝึกหมู่พลพลชั้น
หวังโรมรันล้างชีวิตเป็นนิจกาล ฯ
ในเชิงอรรถตามเรื่องเมืองสังฆาร
จงวิจารณ์ให้เห็นตามเป็นจริง
ซึ่งอุปติมาเป็นกายทั้งชายหญิง
เพราะเป็นสิ่งที่เกิดดับสำหรับกาย
จำต้องช่วยตนเองเร่งชวนช่วย

หาสิ่งกันเกิดแก่และเจ็บตาย
 คิดกำจัดตัดรากตกต้นหา
 อันเป็นกิเลสมารชาวนุญจกรจ
 ทำตามอย่างพระยาจิตต์ฤทธิรุก
 ก็จะมีทุกข์ภัยใจสะเบย
 แม้จะยังไม่ถึงซึ่งเมืองแก้ว
 ถ้าบารมีเต็มรอบประกอบกัน
 ซึ่งเป็นแดนเอกอุคมบรมสุข
 ทั้งมีจุราชาพระยามาร
 ท่านผู้หวังรัฐัตถ์กัฏฐา
 ว่าผู้มีชื่อเสียงพยายาม
 จะจรรควัณนาว่าช่างม้ารถ
 หรือไปด้วยยวดยานประการใด
 ฝ่ายอาจารย์ผู้ชำนาญปรมาตม์
 จึงกล่าวแก่แปลส์ทวิสันหา
 จะจรรควัณนาว่ายานุมาศ
 หรือจะไปทางอากาศยาน
 จะพาจรห่อนใดเหมือนหมายมาตร
 เพราะนิพพานอยู่ต่างหากจากโลกีย์
 และไม่มีที่ตั้งทั้งนิมิตร
 เป็นธรรมว่างอย่างยิ่งสิ่งอุคม
 อื่นจะชื่อว่าสติอยู่ทุกหน
 การชบของของคนสามัญ
 เหตุจะนี้พาหนะที่ว่าไว้
 นอกจากผู้ปฏิบัติบัจจัตถ์
 กลับพอใจในนิรามิสสุข
 ใช้ปริชาเพียรเพ่งเล็งพิณิจ
 เรียกมัชฌิมมรรคาคติแรก
 ถ้าจะเดินอย่างงามเพียงสามพัก

โดยอุบายทางธรรมที่ร่ำพันต์
 อวิชาชั่วโคตโทษมหันต์
 ให้สัญญาพันธฺ์สันเชื่อไม่เหลือเลย
 ซึ่งสมมุติเรื่องราวกล่าวเจดย
 ได้เสวยสุขขึ้นทุกคืนวัน
 คงไม่แคล้วคลาดสถานพิมานสวรรค
 ก็จะมีพลันถึงท่าพระนิพพาน
 ชราทุกข์พยาธิมิจของผลาญ
 เลิกรอนราญเข็ดขยาคไม่อาจตาม ๖
 มีปัญาแซกซ้าเป็นคำถาม
 หวังจะข้ามกัณการสถานไกล
 หรือจะบพจรเท่ากล่าวไฉน
 จงแก้ไขให้หายคลายสงกา
 ทราบในอรรถที่ร่ำพรรณเป็นปัญหา
 ว่าธรรมคาผู้จะใคร่ไปนิพพาน
 หรือลิลาศด้วยม้ารถกษาร
 ทุกประการพาหนะในปฐพี
 แต่ล้วนคลาดแคล้วทางทางวิถิ
 มิได้มีการคมนาคน
 ซึ่งจะพิศเพียงเห็นเท่าเส้นผม
 จะนิยมบัญญัติชักต่งนั้น
 เป็นวิสัยของพระอรหันต์
 เหมือนนอนฝันแล้วมาเล่าให้เขาฟัง
 จึงไปไม่ได้สมอารมณ์หวัง
 โดยเกลียดชังและระอาโลกามิส
 ซึ่งมวลทุกข์โสภาลัยไม่นิสิต
 จนแจ้งจิตต์ทางตรงคือองค์มรรค
 เปนทางเอกแปดระยะจงตระหนักร
 หยุดตามหลักศีลสมาธิปัญญา

ถ้าเปรียบจรรยยานวิเศษ
เรียกว่ายานสมณะวิปัสสนา
หรือจะไปด้วยรถควั่นถั่วเงินเจ็ดผลัด
ตามลำดับรับช่วงล่องคัลโลย
รถเจ็ดผลัดจัดนามตามสมมติ
เป็นของกลางวางไว้ใช้ทั่วกัน
เมื่อใครมีปรีชาจะขับขี่
แต่ละจะเพาะวิ่งได้ทางสายกลาง
และต้องไปคนเดียวเปรียบสันโดษ
ไม่เหมือนอย่างทางคัลโลยในโลกา
รถเหล่านี้ใช้สรีรยนต์โยก
มีตนเป็นสารถี่ขับไป
ไม่แฉะเวียนวนออกไปนอกวิถี
เดินตรงแนวทางกลางอย่างบรรทัด
ก็จะถึงเมืองแก้วอันแพรวเพลิด
เพราะคับเหตุนั้นก็เลิศอาสวา
ท่านผู้รู้ผู้หวังตงสงบ
เตรียมกุศลปาไถยให้พอการ
คือบำเพ็ญธรรมะปฏิบัติ
ไม่ถอยหลังตั้งจิตตัตถิ์ต่อไป
อันเรื่องราวกายนกรสุนทรแถลง ซึ่งแสดงแต่ต้นจนอวสาน
เทียบบุคลชนานนามตามอาการ
อาจมีข้อสับสนจนผิดแผก
ซึ่งไม่รู้วรรคธรรมอันล้าลึก
ด้วยเห็นว่าอ่านง่ายได้ประโยชน์
และจำได้ง่ายกว่าคำสามัญ
จงลองแต่งแปลงคำตามที่ชอบ
ใช้จะแกลังแต่งเล่นให้เป็นกล
อนึ่งเนื้อความที่ประพันธ์เลือกสรรถ้อย

กำหนดเขตต์สองผลัดจักรธา
ใช้ปรีชาขับขับกำกับไป
โดยเร่งรีบถ้อยไม่ไถล
ย่นทางไกลให้ได้เหมือนกัน
คือวิสุทธิเจ็ดวิเศษสรรพ
ไม่มีชั้นอัตราค่าระวาง
ก็เร็วรีนไปไม่ขัดขวาง
คืออักษรางคิกะมรรคหลักมรรคา
จะอุโฆษกันไปไม่ได้หนา
จึงเรียกว่าทางเอกวิเวกใจ
วิ่งข้ามโหมแอ่งกันดารผ่านไสล
บังคับใจตนเองให้เร่งครัด
รีบเร็วรีลล่องปวงพิบัติ
ที่กล่าวซัดซึกอ้างแต่หลังมา
ไม่ต้องเกิดแก่ตายในภพหน้า
จึงเรียกว่าอมตมหานิพพาน ฯ
เชิญปรารภตั้งจิตตอริชฐาน
แล้วขึ้นยานพาหนะอย่างอนใจ
ตามพระตรัสชี้แจงแสดงไซ
ก็จะได้สมหวังตั้งวิจารณ์ ฯ
เป็นโวหารสมมติจดตามนึก
เพราะเริ่มแรกแต่งกลอนฟังสอนฝึก
แต่รู้สึกชอบข้างทางประพันธ์
สนานไต่ให้เปรมเกษมสันต์
ทั้งจะกันลืมหองตรงก่อนนิพนธ์
ปรุปรุประกอบตามหลักชักเหตุผล
เอาโลกปณธรรมะไม่ละอาย
แต่พอร้อยเรื่องไว้มิให้หาย

ไม่ไผ่เพราะเชิงกว้ออธิบาย
 เป็นอันสิ้นสมมุติขอยุติ
 ก็เป็นข้อซ้ำซากมากสำนวน
 เพียงเท่าที่มีอยู่ก็ดูเลอะ
 ซึ่งเป็นเครื่องรบกวนใจให้ชิงชัง
 ก็แต่สุดสามารถหาวิธี
 เพราะกลัวถูกครหาว่านอกครู
 โดยเหตุนี้ขอทวีปรีชาชาติ
 จงยกโทษโปรดข้อย่าระราญ
 เห็นข้อไหนพลาดผิดคิดประกอบ
 แม้นเป็นนัยจงกำจัดคิดตัดทอน
 จะขอบใจใหญ่ยิ่งเท่าสังขร
 ให้ช่วยอวยชัยวัฒนธรรมสวัสดิ
 หนึ่งผู้อ่านพึงสนทั้งหมด
 ให้แคล้วคลาดศัตรูหมู่ ภัยันต์
 ขอให้สมปรารถนาอย่าผิดคาด
 หนึ่งข้าขอแผ่ผลกุศลไป
 ทั้งแสนโกฏิจักรวาฬสถานถิ่น
 ทวีไตรยางค์ชั้นล่างและชั้นบน
 หนึ่งข้าผู้แต่งแสดงพจน์
 ขอประสพสุขล้ำอันอำไพ
 ขอให้ มีปรีชาสารพัด
 ให้เลื่อมใสในธรรมและจำทรง
 ขึ้นชื่อว่าความชั่วตัวทูลจจริต
 จงหลีกหนีหน้ากัน
 ขอให้ มีเดชปรากฏยิ่ง
 อย่างถึงทัฬหีประมณฑล

แต่ขยายย่อพอสมควร
 ครั้นจะรื้อไปให้ ถัดวัน
 กลับจะชวนเบื่อห่ามนุษย์
 อ่านคงจะข้อสับสนกลับหน้าหลัง
 ที่เป็นดังนี้ไซ้จะไม่รู้
 จะแก้ไขให้เพราะเสนาะหู
 แกล้งลบหลู่นักประพันธ์ชั้นโบราณ
 ผู้ฉลาดทางกลอนอักษรสาร
 แล้ววิจารณ์ไคร่ครวญสำนวนกลอน
 แก่ ให้ชอบตามกษัตริย์
 ที่ชาติตอนเชิญต่อให้พอดี
 ขออ้อนวอนเทวาทุกราศี
 แก่ท่านที่ช่วยทำตามกะทู้อนุสรณ์
 จงปรากฏสุขยิ่งทุกสิ่งสรรพ
 แม้นหมายมั่นมุ่งจิตต์คิดสิ่งใด
 ด้วยอำนาจไตรรัตน์จรสใส
 แก่สัตว์ในพิภพจบสากล
 สัตว์ทั้งสิ้นน้อยใหญ่ จงได้ผล
 ขอกุศลตามส่งตั้งจงใจ
 ตามแบบบททางธรรมรำพรรณไซ้
 เกิดชาติใดขอให้ปะพระพุทธรองค์
 ทราบในอรรถธรรมะที่ประสงค์
 ยึดทางตรงฝ่ายลิตผิดสวาง
 หวังอมิตต์ภัยพิบัติซึ่งขัดขวาง
 ให้เห็นห่างหายนอย่ำปะปน
 สบแต่สิ่งเป็นประโยชน์โสติดิผล
 จนลุลถึงนิพพานสำราญเอย ฯ

